

Bartók Zsófia Ágnes
EGYHÁZI FÉRFIAK
MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEI

MŰHELYTANULMÁNYOK

7.

MŰHELYTANULMÁNYOK 7.

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

**EGYHÁZI FÉRFIAK
MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEI**

A Pray-kódextől az Érdy-kódexig

Argumentum Kiadó

—

ELTE BTK Vallástudományi Központ
Liturgiátörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2021

Készült az NKFIH K 119355
„Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás”
kutatási programjának támogatásával

Lektorálta
CSEPREGI ZOLTÁN

Tördelte
HORVÁTH BALÁZS

ISBN 978-963-446-824-0

© Argumentum Publishing House, 2021

© Bartók Zsófia Ágnes 2021

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

AJÁNLÁS (Horváth Iván).....	7
BEVEZETÉS	II
FORRÁSJEGYZÉK	15
LELKIPÁSZTOROK.....	23
TEMETÉS.....	24
Mintabeszéd szertartáskönyvben.....	24
Hívek felszólítása közös imádkozásra	27
Miért magyar nyelvűek a Pray-kódexbeli emlékek?	28
Több évszázados szakadék.....	30
ESKETÉS.....	31
Filológiai problémák: a katolikus és a protestáns párhuzamok tanulságai	32
A sokszínűségtől az egységesítésig	34
GYÓNTATÁS.....	35
A hívek szövegei	38
Gyónási ima.....	38
Lelkitükör	39
Közgyónás.....	42
A lelkítükrök és a közgyónások tanulságai.....	45
Feloldozási formula	47
Gyóntatási kérdéssor	49
A gyónás lehetséges hibáiról szóló vázlat	50
A természet elleni bűnök fajtáit felsoroló lista	54
Bűncsoportosítások	62
PRÉDIKÁLÁS	63
A klerikusok képzése és egy magyar nyelvű szöveggyűjtemény	63
A prédikáció elején elhangzó ima.....	66
Források papi beszédpozíció nélkül.....	68
Liturgikus funkció és magánima.....	70
A beszéd befejezése	71
A prédikációk felosztásai: divíziók és disztinkciók.....	73
A Biblia többszintű értelmezésének megnevezései	79
Latin nyelvű prédikációk magyar nyelvű glosszái	81
Prédikációtöredékek	83
Bibliai helyek fordítása	90
A fordítás bevezetője.....	90
A bibliafordítások őrzői: szentírások, misekönyvek és posztillák.....	91
Szövegek a prédikációműfaj határterületéről	97
ÁLDOZTATÁS.....	99
Közgyónás az áldozás szertartásában	99

Eucharisztikus imák	100
ÍNDOKOLATLAN NÉPNYELVŰSÉG:	
MEMENTO-IMA ÉS LITURGIKUS ÉNEK	102
NÉPI VALLÁSOSSÁG ÉS GYÓGYÍTÁS	105
BIZONYTALAN FELHASZNÁLÁSÚ SZÖVEGEK	107
SZERZETESEK.....	109
SZERZETESRENDEN BELÜLI SZÖVEGEK	109
Pálosok.....	110
Bencések	111
Ferencsek.....	113
SZERZETESRENDEK FELETTI SZÖVEGEK	115
Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt nyomtatott segédkönyvei	116
A magyar célközönség	120
Népnyelvi szövegek papok számára nyomtatott könyvekben.....	125
A Karthauzi Névtelen posztilláskönyve	128
Újabb adatok a latin előszó értelmezéséhez	130
A mű összeállítójának célja	132
Plenárium és posztilla.....	134
A karthauziak és a nyomtatás.....	137
ÖSSZEFOGLALÁS	139
BIBLIOGRÁFIA.....	143

AJÁNLÁS

Egy jó tudományos mű annál értékesebb, annál nagyobb szellemi élvezetet szerez, mennél váratlanabb, mennél eredetibb. Ez a könyv újdonságaival elkényezteti olvasóját.

Információtörténet | Szemlélete információtörténeti. Kezdő- és végpontja két információs forradalom. Az első: amikor magyar nyelven írni kezdtek. A második: amikor olvasni. A Pray-kódex korában kezdődik a könyv, amikor akadtak már magyar írók, de olvasók még nem. Az Érdy-kódexszel ér véget, amikor olyan nagyra nőtt a magyar olvasóközönség, hogy a szerzetes-szerző, a Karthauzi Névtelen, kódexét nyomdai kéziratnak szánta. Ki gondolta volna korábban? Az is Bartók Zsófia Ágnes felfedezése, hogy már az előző szerzetes-nemzedék írói, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát, felismerték a magyar olvasóközönség igényét az akkor még latinul nyomtatott könyvekre, nekik írtak és nekik nyomtattak. Információtörténeti keretben bontakozik ki a magyar olvasóközönség kialakulásának története.

Az ELTE információtörténeti műhelyének nagy előzménye volt Tarnai Andor munkássága, korai alakja Bárczi Ildikó. A „második szóbeliség” tételének megfogalmazásakor Tarnai elsőként tulajdonított jelentőséget annak, hogy a legkorábbi magyar irodalom egyszerre volt kétnyelvű (latin/magyar) és kétközegű (írásbeli/ szóbeli). Bárczi egyenesen adatbázis-építőknek tekintette a 15–16. század fordulójának nagy ferenceseit. Tarnai és Bárczi az írók tartotta szem előtt. Bartók Zsófia Ágnes művében az olvasó az irodalmi folyamat főszereplője.

Irodalomtörténeti korszakok | Horváth János befejezetlen irodalomtörténetének első kötete, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) középkori irodalmunk tárgyalja, a második, *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1935) reneszánsz irodalmunk első korszakát. Az első kötet középpontjában a nyelvemlék-kódexek állnak, a másodikéban a humanisták termése. Sajátos módon a második kötet fő témája korábbi, mint az elsőé. A nyelvemlék-kódexek túlnyomó többsége azután íródott, hogy a magyar humanizmus legnagyobb alakjai közül Janus Pannoniust menekülés közben, nagybátyját, Vitéz Jánost pedig börtönében elérte a halál, a feltehetően az utóbbi által kezdeményezett, pozsonyi humanista-egyetemet bezárták, a világi nyomtatványokra szakosodott, Hess-féle budai ősnymodát felszámolták. Vagyis a magyar középkor nagy korszaka akkoriban kezdődött, amikor a reneszánsz első virágkora véget ért. A *Megoszlás* előbb következik be, mint a *Kezdetek*. Horváth János korszakbeosztása érvényesül *A magyar irodalom története* Klaniczay Tibor

szerkesztette I. kötetében is (1964): a korábbi Janus Pannoniust a későbbi nyelvelmélet-kódexek után tárgyalják.

Bartók Zsófia Ágnes könyve után semmi szükség az időrend felforgatására. Nyelvelmélet-kódexeinket nem kell okvetlenül középkori jellegűeknek tartanunk. Információtörténeti szempontból a könyvsajtó számára még latinul író tudós, budai ferencesek és a már magyar könyvet nyomtatni óhajtó karthauzi nem kevésbé korszerűek, mint környezetükben a Jagelló-kori humanisták.

Egy közkeletű nézet | Úgy tanultuk, és úgy tanítjuk, hogy a középkori, latin nyelvű mise helyébe lépett a reformáció anyanyelvű istentisztelete. A váltás éles volt (a katolikus egyházban teljes fordulat századok múltán, csak idén nyáron következett be, és még most sem zökkenőmentesen) – de ez nem azt jelenti, hogy korábban az egész hitélet latinul folyt volna. Imádkozni, szentbeszédet hallgatni vagy népéneket énekelni mindig lehetett anyanyelven. A Magyarországon és Erdélyben virult, anyanyelvű, protestáns graduál-énekek kolostori vagy káptalanbeli előlete is régóta sejthető. A latinul iskolában sosem tanult női olvasók (apácák és könyvtulajdonos nagyszonyok) igényeit kiszolgálni hivatott, anyanyelvű irodalom jelentősége régóta ismert. A közelmúltban jelent meg Lázs Sándor máris nagy hatású monográfiája az apácák irodalmi műveltségéről. Nyilvánvaló, hogy az egyházban már a reformáció előtt minden területen elterjedt az anyanyelv használata a latinul alig tudó apácák és laikus barátok körében. Csak egy réteg – fájdalom, a legfontosabb – ragaszkodott a latin írásbeliséghez: a magyar írástudók színe-virága, a papok. Ők csak akkor ereszkedtek le a népnyelvhez, amikor latinul nem tudók számára alkottak műveket.

Nos ez az az általánosan elfogadott nézet, amelyet a szerző korlátoz. Nem száll szembe vele, hanem korlátozott érvényűnek mutatja be. Áttekinti, hogy a papok írásbeli népnyelv-használata meddig terjedt ki a hitélet különböző területein. Rendkívüli, megdöbbentően széles panoráma tárul az olvasó szeme elé. Nem minden a reformációval kezdődött.

Teljesség | A szerző nem elégszik meg azzal, hogy kedvező példákkal illusztrálja tételét, hanem összegyűjti és elemzi az összes idevágó szöveget. Szokatlan módon teljes indukcióval bizonyít. Sorra veszi a világi papok és a szerzetesek lelkipásztori és kolostori tevékenységeinek minden anyanyelvi dokumentumát (köztük olyanokat is, amelyeket ő maga fedezett fel).

Ha az „egyházi férfiak” magyar írásbeliségéről szóló művet Lázs Sándor apácakönyve mellé tesszük, kezünkben van az egész anyag. Látjuk, hogy hogyan épül ki, negyedfél évszázad alatt, az írásbeliség anyanyelvi infrastruktúrája, amelyen aztán majd végigszágul a reformáció, és közben elindul döcögve, kicsit esetlenül, az

erazmistákkal, aztán elegánsabban, Balassival az is, amit ma úgy nevezünk, hogy magyar irodalom.

Budapest, 2021. szeptember.

Horváth Iván

BEVEZETÉS

Egyházi férfiak lelkipásztori feladataikhoz és szerzetesi életükhöz kötődően is jegyeztek le magyar nyelvű szövegeket.¹ Az alábbi munka e szöveges dokumentumok műfajok szerinti, felhasználási módra koncentráló számbavételére vállalkozik, a legelső magyar nyelvű emlékektől kezdve egészen a reformációig. Ilyen formán Lázs Sándor apácaműveltségről szóló monográfiájának kiegészítő párja kíván lenni, amely a női szerzetesek használati szövegeit foglalta rendszerbe.²

Összekapcsolhatók-e a legkorábbi, egyházi férfiak által használt emlékek a 16. század második felének szintén egyházi férfiak által használt magyar nyelvű műveivel? Mi tekinthető állandónak, és mi az, ami változik ebben az írásbeliségben? A Pray-kódex lejegyzése után évszázadokon át nem adatolható lelkipásztori tevékenységhez kötődő magyar nyelvű szöveg, ráadásul rövidebb, nem szövegszerű bejegyzésből is csak néhány glossza maradt ránk. A Pray-kódex emlékeivel megkezdett korpusz a 15. században kezd el bővülni, az igazi fellendülést és műfaji sokszínűséget pedig csak a 16. század hozza el. A Pray-kódex emlékei így a régmúlt idők nemzeti relikviái közé kerültek, a 15. század szövegei pedig háttérbe szorultak a velük egyszerre megjelenő apácairodalom árnyékában. Ez akadályozta meg mostanáig, hogy az egyházi férfiak magyar nyelvű írott emlékeit egy egységként kezeljük.

A 16. század második felében jelentős változások történtek a magyar írásbeliségben. Az anyanyelvű kommunikáció kérdése centrumba került, a nyomtatásnak köszönhetően pedig megsokszorozódott a magyar nyelvű írott emlékek száma.³ E változások előzményének kell tekintenünk Laskai Osvát, Temesvári Pelbárt, Gyöngyösi Gergely és a Karthauzi Névtelen munkásságát, akik mindannyian lelkipásztori és szerzetesi szövegeket alkottak. Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt művei a nyomtatás eszközével érték el magyar célközönségüket, műveik azonban latin nyelvűek voltak. A Karthauzi Névtelen az egyszerűbb férfi és női szerzeteseket, illetve a tanulókat szólította meg hiánypótlónak szánt műve előszavában, vállalkozása azonban sikertelen maradt. Kísérlete után tíz évvel a Karthauzi Névtelen által megszólított célcsoport egy része magyar nyelvű nyomtatott szöveghez jutott: 1537-ben jelent meg Gyöngyösi Gergely magyar nyelvű regulafordítása. A fordítás használói laikus testvérek és latinul tanuló fiatalok lehettek.⁴ Az egyházi férfiak közül ők voltak az

¹ A kutatás a *Pray-kódex: Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 119355) pályázat támogatásával készült.

² Lázs 2016.

³ A reformáció és az irodalmi nyilvánosság kérdésköréhez lásd Tóth Zsombor módszertani megjegyzéseit, illetve Szigeti Molnár Dávid tanulmányát: TÓTH Zs. 2019; SZIGETI MOLNÁR 2021.

⁴ A laikus testvérek, vagy más néven a konverzusok a férfi szerzetes intézményhez tartozó sze-

elsőik, akik számára magyar nyelvű művet nyomtattak. Az alábbiakban ennek az írásbeliségnek a belső összefüggéseit tekintjük át, vagyis azt, hogy hogyan jutotunk el a Pray-kódextől az Érdy-kódexig.

A forrásanyag összegyűjtésekor alapvető támaszom volt a Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette *Régi magyar glosszárium*, amely az 1290-től 1604-ig terjedő időszakból gyűjti össze a kéziratot és nyomtatott könyvekbe írt emlékeket.⁵ Több fejezet forrásanyaga Radó Polikárp 1943-ban megjelent tanulmányából származik, amely a nyomtatott szertartáskönyvek magyar nyelvű bejegyzéseit dolgozza fel.⁶ A Földváry Miklós vezetésével készülő *Usuarium* adatbázis gazdag nemzetközi forrásanyagát a liturgiához kapcsolódó fejezeteknél használtam.⁷ A Liturgiátörténeti Kutatócsoporttal való együttműködés számos alkalommal hatott inspirálóan munkámra.⁸ Rendszeresen felkeresett segédletem volt az Országos Széchényi Könyvtár nyelvemlék-honlapja, és a MTA Nyelvtudományi Intézetének Magyar Generatív Történeti Szintaxis elnevezésű projektjének oldala.⁹

Legnagyobb segítségemre mégis talán az az iratanyag volt, amelyet Hegedűs Attila és Papp Lajos az általuk szerkesztett *Középkori leveleink 1541-ig* című munka készítésekor állítottak össze, ám végül nem közöltek kiadványukban.¹⁰ Az iratanyag Szelestei Nagy László, Korompay Klára, Hegedűs Attila és Dömötör Adrienne közreműködésével jutott el hozzám, segítségüket ez úton is hálásan köszönöm. Hegedűs és Papp a korai, nem misszilis eredetű anyagokról az emlékeket őrző intézmények munkatársaival fotómásolatot készíttetett, amelyek közül némelyekhez betűhú átiratot és alapos leírást is csatoltak. A könyvtárban dolgozó kollégák közül kiemelkedik Fodor Adrienne munkája, aki az Egyetemi Könyvtár bejegyzéseit dolgozta fel számukra. Fodor hiánypótló leírásaira az alábbiakban többször is hivatkozom. Az iratanyag a későbbiekben a Nyelvtörténeti Munkacsoport könyvtári polcán lesz elérhető a Nyelvtudományi Kutatóközpontban.

Néhány évvel ezelőtt Dömötör Adrienne a kutatás fő sodrán kívül eső szövegemlékek és a szórványosan glosszázott kötetek számbavételére vállalkozott. Velem ellentétben nemcsak egyházi, hanem világi emlékekkel is foglalkozik, és az összefüggő szövegek mellett az önállóan megjelenő lexikai elemeket is gyűjti. Nyelv-

---

mélyek, akik a fölszentelt szerzetesekkel ellentétben általában a közösség életéhez szükséges anyagi természetű, nem szellemi munkákkal foglalkoztak. PUSKELY 2006, 143–145.

5 BERRÁR–KÁROLY 1984.

6 RADÓ 1943.

7 FÖLDVÁRY et al. 2015–. Az *Usuarium* a Liturgiátörténeti Kutatócsoport 2015 óta készülő munkája. Az adatbázis forrásgyűjteményéről, gyűjtési elveiről, valamint a feldolgozás módszertanáról bővebben: FÖLDVÁRY 2012/2013; FÖLDVÁRY 2013/2014. Hivatkozza: HORVÁTH B. 2019, 50.

8 Varga Benjámint megjelenés előtt álló munkáját is használhattam, köszönet érte! VARGA 2021.

9 MANN–SUDÁR 2009; SIMON–SASS 2012.

10 HEGEDŰS–PAPP 1991.

szeti megközelítésű munkájának első publikációja az a 2018-as cikk, amelyben a 16. század közepe előtti, idegen nyelvű szövegek környezetében fennmaradt, egyházi jellegű emlékekkel foglalkozik.¹¹ Alapos gyűjtését és fontos észrevételeit számos alkalommal idézem.

Köszönettel tartozom Horváth Ivánnak, aki nélkül nem születhetett volna meg ez a könyv. Továbbá külön köszönet illeti Csepregi Zoltánt, aki a könyv lektorként volt segítségemre, és Horváth Balázst, aki a szöveget nemcsak tördelőként, hanem szakértőként is gondozta.

A szövegek közlése modernizált átírásban szerepel. Az emlékek kritikai kiadása, esetleges digitalizálása, illetve több esetben mai leőhelyük azonosítása az elkövetkező kutatások feladata lesz. E munka elvégzését sürgeti, hogy több forrásnak – bizonyos esetekben talán éppen ismeretlenségükből fakadóan – az elmúlt évtizedekben veszett nyoma. Új források felfedezése leginkább nyomtatott szertartáskönyvek és különféle lelkipásztori segédkönyvek vizsgálatakor valószínűsíthető: erre a forrás-területre a jövőben kiemelt figyelmet kell fordítani.

FORRÁSJEGYZÉK

- Akadémiai Könyvtár Temesvári Pelbárt-ősnymotatványának bejegyzései: magyar nyelvű felosztás található a következő nyomtatvány g8 levélének rektóján a lap alján: MTAK, Inc. 375 (illetve Inc. 829), régi jelzet: Inc. 374. Hagenau: Johannes Rynman, 1499. A *Régi magyar glosszárium* elnevezése: *Temesvári-glosszák*, 3. A disztinkciófordításon kívül található még benne néhány magyar szó: *nadrág*, *légy eszeden*, *megkötözött*.
- Csárai Mátyás misszáléja: a kalendárium hónapnevei és a perikópák néhány kifejezése található magyar nyelven abban az 1514-es Missale Strigoniensében, amely 1538–1545 között Csárai Mátyás pécsi kanonok tulajdonában volt. Ma Túróc-szentmártonon őrzik (katalógus szám: 1378. sz.).
- Częstochowai Mária-ima: Szűz Máriához szóló magyar nyelvű ima található a következő, pálosok által használt liturgikus kéziratban, a kódex 385/b lapján: Częstochowa, pálos kolostor, N II. 1. 583 R.
- Debreceni posztilla: Guillermus Parisiensis hatvanadvasárnapi posztillájának fordítása olvasható a következő kéziratban: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, I. 27. a. 1.
- Egyetemi Könyvtár lappangó *Postilla Guillermjének* bejegyzései: a következő egyetemi könyvtári példány magyar nyelvű perikópafordításokat, ráolvasásokat, két közgyónásszöveget és egyéb imádságokat őriz: Egyetemi Könyvtár, *Postilla Guillermi super Epistolas et Evangelia*. Venezia: Jacobus Schaller, 1512. Korábban a szentlőrinci pálosok tulajdonában volt. A példány jelenleg lappang, legutóbbi ismert jelzete az Egyetemi Könyvtárban: Vet. 12/62. Szelestei Nagy László 1991-es tanulmánya szerint 1988 óta lappang, azonban az 1980-as években még Hegedűs Attila számára készültek róla fényképek, amelyekhez Fodor Adrienne leírást is csatolt. A felvételek digitális másolata Vrabély Márknak köszönhetően elérhető a könyvtár katalógusából.¹²
- Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ősnymotatványának imája: Szűz Máriát megszólító ima olvasható a következő nyomtatvány hátsó szennylapjának verzóján: Egyetemi Könyvtár, Inc. 352. Aurelius Augustinus, *Opuscula*. Strassburg: Martin Flach, 1489.
- Egyetemi Könyvtár Temesvári Pelbárt-ősnymotatványának bejegyzése: a Biblia négyesintű értelmezésének magyar megnevezései a következő nyomtatványban olvashatók: Egyetemi Könyvtár, Inc. 681a. Pelbartus de Themeswar, *Sermones*

¹² Vrabély Márk tájékoztatott róla, hogy 2000 szeptemberében állományrevíziót készítettek a vetustissima raktárban, a kötet ekkor biztosan nem volt meg, ahogyan már az 1993-as revízió alkalmával sem. A 2001-es leltározási adat, amely szerint újra felbukkant a kötet, valószínűleg téves. A nyomtatvány minden bizonnyal az 1980-as években tűnt el. A digitális másolat elérhetősége: <http://hdl.handle.net/10831/61388>.

Pomerii de Tempore. Hagenau: Heinrich Gran, Johannes Rynman, 1498. A *Régi magyar glosszárium* elnevezése: *Temesvári-glosszák*, 2.

Egyetemi Könyvtár Tízparancsolat-töredéke: a Tízparancsolat egy részlete található a következő nyomtatvány 36. lapján az Egyetemi Könyvtárban: *Missale Strigoniense*. Bécs: Joannes Winterburger, 1508.

Érdy-kódex: a Karthauzi Névtelen által 1526 körül összeállított posztilláskötet. Országos Széchényi Könyvtár, MNy 9. Hálózati szövegkiadás: <http://sermones.elte.hu/erdy/>.

Esztergomi glosszák: magyar nyelvű felosztások találhatók az esztergomi Collegium Christi következő kódexében: Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 410 (1932-ben kapta meg a könyvtár Bécsből, a Velencei egyezmény alapján; régi jelzetei: Rec. 597, majd 4723).

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár *Postilla Guillerimjének* bejegyzései: prédikációhoz kötődő jegyzetek találhatók a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár következő nyomtatványában (jelzet: B 0941/238): Guillelmus Parisiensis, *Postilla super epistolas et evangelia*, Venezia: Jacobus Schaller, 1512.

Göttweigi imádság: Szűz Máriát megszólító ima olvasható a következő kéziratban: Göttweig, Benediktinerstift, Ms. 322 (rot 478), 15^v. Sarbak Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy az emléket felfedező Rómer Flóris által említett 156. lapon a 15b, azaz 15 verzó értendő.¹³ Mikrofilmje hozzáférhető az MTA Könyvtárában, jelzete: B 7103/I. A szakirodalomban időnként imatöredékként szerepel, de a töredék kifejezés sem tartalmilag, sem formailag nem indokolt.

Göttweigi prédikációtöredék: 15. század végi, töredékes prédikációfordítás található egy pálos eredetű kézirat első kötéstáblájának belső oldalára írva, amelyet ma a göttweigi bencések könyvtára őriz. Jelzete: 207(rot), Cod. 156. A hordozó kódex a 14. század második feléből származik, és a rannai pálos monostorban készült. Az első szennylapon egy, a hátsón pedig három további magyar szó szerepel.

Guillelmus-kódex: a latin és magyar nyelvű szövegeket tartalmazó kézirat a következő ősnymtatvánnyal van egybekötve: *Postilla Guillermi super Epistolas et Evangelia*. Nuremberg: Caspar Hochfeder, 1496. Valamikor a 16. század első három évtizedében készíthették. Radó Polikárp a szegedi ferences könyvtárban használta, jelenleg lappang.

Güssingi glosszák: magyar nyelvű bejegyzéseket tartalmaz a németújvári ferences könyvtár következő kézirata: Ms. I/33.

Gyöngyösi glosszák: a ferences konstitúciók 1512 körül készült másolatába 417 magyar nyelvű glosszát jegyeztek be. Kertész Balázs hívta fel rá a figyelmet, hogy a kézirat jelenleg lappang, és – a szakirodalom korábbi véleményével ellentétben – nem azonos a gyöngyösi ferences könyvtár 4-es számú (Cod. Med. 4.) kódexével.¹⁴ E jelenleg is meglevő kézirat szintén tartalmazza az 1499-es konstitúciókat,

¹³ SARBAK 1998.

¹⁴ KERTÉSZ 2012, 225.

a benne található glosszák azonban latin nyelvűek. A meglevő kódex részlete: <http://www.gyfk.hu/hu/gyujtemeny/kodexek/Publication/16-Atyinai-konstitucioiok-1499>.

Győri Mária-imádságok: a Győri Papnevelő Intézet könyvtárának következő nyomtatványába (jelzete: XIX. e. 30) két magyar nyelvű imát jegyeztek be: Johannes Herolt, *Sermones discipuli de tempore & sanctis, & quadragesimale ejusdem cum promptuario ac diversis tabulis per quam necessariis, cum casibus papalibus & episcopalibus & a sacra communione inhibitionibus novissime Lugduni emendati optimisque caracteribus impressi anno Christi Mcccccxiii*. Lugduni: Johannis Huguethan, 1514.

Gyulafehérvári kódex: magyar nyelvű felosztások találhatók a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár következő kéziratában az 50^r, 125^r, és 154^r lapokon: R. III. 89.

Házassági eskü egy lappangó ősnymtatványban: a házassági eskü szövege olvasható a következő ősnymtatvány egyik példányában: *Missale Strigoniense*. Nürnberg: Georg Stuchs, Theobaldus Feger, 1498. Varjú Elemér és Radó Polikárp is a pesti ferences könyvtárban látta az emléket hordozó könyvet, jelenlegi lelőhelye ismeretlen.¹⁵ Radó a misekönyv e kiadásának négy példányáról tudott, eszerint egy az Egyetemi Könyvtárban, kettő a pesti ferences könyvtárban, egy pedig a pécsi ferenceseknél volt.¹⁶ A másik, pesti ferenceseknél látott példány minden bizonnyal megegyezik a ma az Országos Széchényi Könyvtárban található kötettel.¹⁷ A pécsi ferencesek példánya ma a Magyar Ferences Könyvtárban van, az Egyetemi Könyvtáré pedig változatlanul az eddigi helyén található (Inc. 68o.), a Radó által ismert négy példány közül tehát csak a magyar bejegyzést tartalmazó veszett el. Szelestei Nagy László 1990 körül készített leltárában, amelyet a pesti ferences könyvtár értékeiről állított össze, még szerepel a könyv.

15 Bárh Dániel 2005-ös munkájában is ismeretlen lelőhelyű forrásként szerepel. Köszönöm Szelestei Nagy Lászlónak, Fáy Zoltánnak és Benda Borbálának, hogy segítettek a kötet utolsó ismert adatainak összegyűjtésében.

16 RADÓ 1943, 408–409. Az ősnymtatványok nemzetközi katalógusa (*Incunabula Short Title Catalogue: the international database of 15th-century European printing*) csak az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár két töredékes példányáról tud: <https://data.cerl.org/listc/im00724500?style=expanded>. Ugyanígy: SAJÓ–SOLTÉSZ 1970, 2318. tétel. Knauz két példányt ismer, az egyik az Egyetemi Könyvtáré, a másik a pozsonyi ferencesek tartományi levéltáré volt. Hogy ez utóbbi valamelyik ma is meglevő példány-e, vagy esetleg egy újabb példány, jelenleg nem tudható. Knauz szerint címlapja és első számozott levele hiányzik. KNAUZ 1870, 8. tétel, 87–88. Ballagi Aladár még egy további példányt említ, amelyet a körmöcbányai plébániai könyvtárban látott. BALLAGI 1879. A *Bibliotheca Hungarica* két körmöcbányai példányról is tud: CSAPODI–CSAPODINÉ 1993, 1904. és 1905. tétel, illetve szerepelt még egy Pozsonyban vásárolt turócszentmártoni példányt is (CSAPODI–CSAPODINÉ 1993, 2755. tétel).

17 Radó listájában ez a 44. számú tétel. Mai lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1196. Ez a nyomtatvány a *Bibliotheca Hungarica* 1080. tétele; az ott olvasható megjegyzés téves, nem ez tartalmazza a házassági esküt (Vö.: CSAPODI–CSAPODINÉ 1988, 1080. tétel). Köszönöm szépen Farkas Gábor Farkas segítségét.

Szelestei Nagy az Alkantarai Szent Péter Templom irodai pánccszekrényében látta utoljára, a kötet akkor a helyszínen maradt. Fáy Zoltán tájékoztatása szerint azóta nyoma veszett, a rendházban nem tudnak sem a pánccszekrényről, sem a misekönyvről.

Jászói glosszák: a jászóvári premontreiek könyvtára az Inc. 27. jelzet alatt egy szentbeszédek tartalmazó kódexet őriz: *Sermones perutiles epistolarum et evangeliorum*. A kézirat talán ősnymtatvánnyal lehet egybekötve. A kódex fedőlapján a Biblia többszintű értelmezésének megnevezései olvashatók, feltehetően 15. századi kéz írásában. Másolata hozzáférhető az Országos Levéltár Mikrofilm-tárában, jelzete: Č 27.

Központi Papnevelő Intézet Könyvtárának Temesvári Pelbárt-nyomtatványa: magyar nyelvű felosztást és *historia devotát* tartalmaz a Budapesti Római Katolikus Központi Papnevelő Intézet Könyvtárának következő nyomtatványa: Pelbartus de Themeswar, *Pomerium de sanctis*. Hagenau: Heinrich Gran, Johannes Rynman, 1504 (régijelzete: Ic. 21). A példányban előbb szerepel a nyári rész (pars aestivalis), és utóbb a téli rész (pars hiemalis).

Krakkói közgyónás: a közgyónás 1500 körül lejegyzett szövegváltozata olvasható egy különálló papírtöredéken, amelyet a krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárában őriznek. Jelzete: przyb. 163/1990.

Magyar Ferences Könyvtár Missale predicatorumának memento-imája: egy 1506-ban nyomtatott Missale predicatorumhoz kötött toldalékban magyar proprium, illetve egy domonkos szerzetes magyar nyelvű imádsága olvasható. Az emléket ma a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban őrzik. A könyv mai azonosítója a beleragasztott vonalkód: 01001281. A kassai ferencesek tulajdonában volt a 18. században, Kassán a Cun 18-at kapta Blahó Vincétől, majd a gyöngyösi ferences könyvtárba került (akkori jelzete: 271. sz).¹⁸

Mondsee-i Tízparancsolat-töredék: az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található az a kézirat, amely a legrégebben lejegyzett magyar nyelvű Tízparancsolatot őrizi. A 15. századi kéz írásában fennmaradt szöveg a Cod. 3571 jelzetű kézirat 12^v lapján olvasható. Jakubovich Emil megfigyelése szerint a következő két kivágott lap szélén is előtűnik egy azonos kézzel és tintával írt magyar nyelvű szöveg nyoma. A kódex tartalma Jakubovich alapján: Kalendárium; *Preces privatae et publicae*; *Officium beatae Mariae virginis*; *Officium defunctorum*; *Psalmi poenitentiales et graduales*; *Commune Sanctorum*; latin imádságok és verses antifónák Szent István királyról, Szent Imre hercegről és Szent Lászlóról. A Zenetudományi Intézetben hozzáférhető digitalizált mikrofilmen (adatlapja szerint a kódex tartalma: órásokönyv és zeneelméleti traktátus; <http://earlymusic.zti.hu/cd-catalogue/InfoSheet.asp?RecordId=1168&Choice=CDNumber&Sql1=>).¹⁹

¹⁸ Köszönöm Fáy Zoltán segítségét.

¹⁹ Köszönöm Czagány Zsuzsa segítségét.

- Mossóczy Zakariás rituáletöredéke: Mossóczy Zakariás püspök 1570-es évek második felében lejegyzett rituáletöredéke teljes egészében magyar nyelvű szertartásokat tartalmaz. Őrzőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. példány. Facsimiléje elérhető az *Usuarium* honlapjáról: <https://usuarium.elte.hu/book/262/view>.
- Münchener ferences kézirat: 16. század közepi magyar nyelvű bejegyzéseket tartalmaz egy Münchenben őrzött ferences kézirat: Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 9071. A bejegyzések a következők: rendi szövegek magyar nyelvű glosszákkal, ferences regulát jóváhagyó bulla magyar nyelvű fordítása, és egy magyar nyelvű feloldozási formula. Zolnai Gyula még a következő jelzettel említi 1895-ben: Münchener Udvari és Állami Könyvtár, Cod. Lat. Monac. 9701[!]. Első ismertetője Friedrich Keinz volt (*Zwei alte Ungarische Texte aus einer Handschrift der K. Bayer. Hof- und Staatsbibliothek*, München, 1879). Mikrofilmje digitalizált formában elérhető: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0001/bsb00017411/images/index.html>. A magyar nyelvű feloldozási formulát (134^{r-v}) Zolnai Müncheni töredék II-nek nevezte. A mikrofilmen látható szövegcsonkulások miatt feltételezhető, hogy a magyar nyelvű szöveg lejegyzése még a bekötés előtt történt, amelyre – Kertész Balázs feltételezése szerint – valamikor 1536 után és 1560 előtt került sor. A pápai bulla magyar nyelvű fordítását (122^v–124^r[133^v]) Zolnai Müncheni töredék I-nek nevezte. Kertész észrevétele szerint a szöveg lejegyzője a bekötés után írhatta a kéziratba, mert összehúzza a sorvégi szavakat.
- Németújvári misekönyv bejegyzései: magyar nyelvű szövegek (közgyónás, fohász és oltárszentségről szóló ima) olvashatók a németújvári ferences kolostor könyvtárának egyik ősnymtatványában (*Missale Strigoniense*. Venezia: Johannes Hamman, részben Georgius Ruem számára, jelzete: 2/169. sz.). A misekönyv utolsó nyomtatott levelének verzóján (310^v) található szövegek a 16. század első harmadából származnak.
- Országos Széchényi Könyvtárban őrzött bifólió: többnyire ismeretlen funkciójú magyar nyelvű bejegyzések olvashatók a következő bifólión: Országos Széchényi Könyvtár, MNy 76 (korábbi jelzete: Quart. Hung. 1040). Digitalizált formában elérhető: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny76_b.pdf.
- Országos Széchényi Könyvtárban őrzött pálos misekönyv: az 1514-ben Velencében megjelent misekönyvben magyar nyelvű perikópafordítások olvashatók. Jelzete: Országos Széchényi Könyvtár, RMK III 196/2.
- Országos Széchényi Könyvtárban őrzött pergamenlap: a pergamenlap egy 16. század közepi kéz által lejegyzett Máté-passió részletet őrzött meg, amely feltehetően Sylvester János *Új testamentuma* alapján készült: Országos Széchényi Könyvtár, MNy 80. Digitalizált változata: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny80_b.pdf.

- Országos Széchényi Könyvtárban őrzött prédikáció-töredék: feltehetően 16. század közepi, töredékes magyar nyelvű prédikációt tartalmaz a következő jelzetű levél: Országos Széchényi Könyvtár, MNy 77 (korábbi jelzete: Quart. Hung. 1041). Digitalizált formában elérhető: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny77_b.pdf. A nyelvemlékhonlap elnevezése: *Posztilla, azaz keresztény tanítás*. http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/posztilla_azaz_kereszteny_tanitas.
- Osztérák Nemzeti Könyvtár nyomtatványának búcsús imája: egy 1503-ban Nürnbergben nyomtatott imakönyv magyar nyelvű búcsús imát tartalmaz, amelyet a nyomtatvány utolsó, 271. lapjának hátoldalára írtak. A nyomtatvány jelzete: Österreichische Nationalbibliothek, C. P. I. E. 33.
- Peer-kódex töredéke csízióval és imádságokkal: Országos Széchényi Könyvtár, MNy 13, a 16. század első negyedéből. Digitalizált változata: <http://mek.oszk.hu/15900/15954/>.
- Pesti Mihály Bibliája: ráolvasások és a Sylvester-féle Újszövetségből való részletek olvashatók a következő, 1528-ban megjelent nyomtatványban: Országos Széchényi Könyvtár, MNy 81. Digitalizált változata: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny81_b.pdf.
- Pray-kódex: a legkorábbi összefüggő magyar nyelvű szövegemléket őrző kézirat a 12. század végéről. Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1. Digitalizált változat: <http://mek.oszk.hu/12800/12855/>. Hálózati szövegkiadás: <https://pray.elte.hu/>.
- Sági-emlékegyüttes: hét magyar nyelvű szöveget tartalmaz az a forrás, amelyet Sági István fedezett fel és adott közre 1906-ban. Az emlékeket egy ősnymtatványkolligátum két nyomtatványa közé bekötött lapokon találta. Az ősnymtatványok latin nyelvű prédikációgyűjtemények: 1) Inc. 983/b. Michael de Ungaria, *Sermones tredecim universales. Argentinae*: [Georg Husner?], 1494; 2) Inc. 937. (régijelzete: Inc. c. a. 626). Johannes Verdena, *Sermones dominicales... dormi secure* [töredékes]. [Lyon]: [Jean Trechsel], [1494]. Mindkét beszédgyűjtemény további magyar nyelvű bejegyzéseket tartalmaz. Sági véleménye szerint a kolligátum kötése az 1494-ben kiadott hordozó könyvek nyomtatásával közel egykorú lehet, a magyar nyelvű emlékeket pedig valószínűleg közvetlenül a bekötés után írták bele. A szövegek tehát 15. század végiek, vagy 16. század elejiek lehetnek. A kolligátumot azóta szétszedték, a két nyomtatvány közé bekötött lapokat kivették, azok az Országos Széchényi Könyvtárban az MNy 65 jelzetet kapták. Sági még a következő jelzettel említi: Inc. c. a. 960. Digitalizált változata: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny65_b.pdf. Facsimiléje: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Facs. X/98., 182.
- Sermones dominicales*: Magyarországon összeállított prédikációs segédkönyv, amely magyar nyelvű glosszáival együtt terjedt. Két példányban is fennmaradt, egy budapesti és egy németújvári kéziratban. A terjedelmesebb, budapesti példányt az Egyetemi Könyvtár őrzi (Cod. Lat. 98). Az 1470-ben készült második másolat

- lat a németújvári ferencesek tulajdonában volt, a remetinci pálosoktól került a Batthyányiakhoz Németújvárra. 2001 óta a budapesti Magyar Ferences Könyvtárban van elhelyezve (Muz. 13.), ezt megelőzően a Magyar Ferences Könyvtár esztergomi letétében volt.²⁰ A budapesti kézirat négy kéztől származik, de legnagyobb része egy kéz munkája; a németújvári kódexet egyetlen másoló készítette. Szegedi Egyetemi Könyvtár posztillájának bejegyzése: magyar nyelvű bibliai részlet található Nicolaus de Lyra posztillájának 1486–87-ben megjelent nürnbergi kiadásának negyedik kötetében a Szegedi Egyetemi Könyvtárban (RC 187, 341^r).²¹ Szegedi ferencesek misekönyve: Radó Polikárp a szegedi alsóvárosi ferences könyvtárban látta azt az 1518-ban kiadott Missale Strigoniensét, melynek bejegyzései magyar nyelvű liturgikus éneklésről árulkodnak. A bejegyzések a 3. fólión találhatóak, lejegyzésük ideje feltehetően a 16. század első fele. A hátulsó üres lapon a szegedi ferencesek saját búcsúmiséje olvasható 1525-ből.
- Szegedi ferencesek hatleves kódexe: Radó Polikárp és Bálint Sándor is a szegedi ferencesek könyvtárában látta azt a hatleves, kis papírkódexet, amely korábban két nyomtatvány közé kötve (*De continentia sacerdotum*, 1510; *De sacramentis*, 1512) a gyöngyösi ferences könyvtár tulajdona volt.²² Ebben található Péchy Ferenc kazári plébános magyar verses fordítása 1529-ből, a *Laus sancti Nicolai pontificis*. Vatikáni kódex: 13. századból származó, magyar nyelvű felosztás található a következő kéziratban (30^v): Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 460. Digitalizált változata: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_460/0068/image; <https://doi.org/10.11588/diglit.13953#0068>.
- Zichy-család levéltárának gyónásformulája: Jakubovich Emil a gróf Zichy-család zsélyi szeniorátusi levéltárában találta az emléket, amely 1939-ben az Országos Levéltárba került.
- Zolnai-glosszák: a szerzetesi szabályzat kifejezéseit magyarázó szavak szerepelnek az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 114. jelzetű kéziratában. A latin nyelvű kódex Szent Ágoston reguláját tartalmazza, amelyet Szentviktori Hugó regulamagyarázatai kísérnek. A magyar nyelvű bejegyzések a sorok felett, illetve a lapszéleken olvashatók. Digitalizált változata: https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/30813&fname=pager_001.jpg.jpg.

20 MADAS 2007b; CSAPODI et al. 1986, 158.

21 Az első kötet hiányzik a könyvtár állományából, a többi három jelzete: RC 185, RC 186, RC 187. Köszönöm Vrabély Márknak az adatokat.

22 BÁLINT 1964; RADÓ 1966. Az RPHA csak a gyöngyösi ferences könyvtárat említi, mint egykori lelőhelyet. A kolligátum magyar nyelvű szavait Ferences glosszák néven említik: BERRÁR–KÁROLY 1984, 38.

LELKIPÁSZTOROK

A magyar nyelvű kódexek közül egyetlen kolostori kézirat, az Érsekújvári kódex tartalmaz hosszabb liturgikus fordítást.²³ A pünkösdi és az áldozócsütörtöki liturgia egy-egy részletének fordítása azt a célt szolgálta, hogy a nővérek értsék, mi történik a szertartáson, a szövegek liturgikus alkalmakon nem hangzottak el. Az Érsekújvári kódex emlékein kívül fennmaradt még két anyanyelvű liturgikus szabálykönyv is a 16. század elejéről, mindkét kézirat a somlóvásárhelyi premontrei apácák könyve volt. A liturgiából idézett szövegeket meghagyták bennük latinul, csupán az utasításokat és kommentárokat fordították magyarra, tehát ez esetben sem magyarul végzett szertartásokról van szó. Ugyanez mondható el a 17. századtól magyar nyelven is megjelenő szentmise-imádságokról: Pázmány Péter, Ferenczffy Lőrinc, Kopcsányi Márton imádságokönyvei, illetve az *Útitárs* című kötet egyaránt közöltek szentmise-imádságokat, amelyek egy része azonos a misén elhangzó latin szöveggel, ezek azonban a hívek ájtatossági szövegei voltak, nem papi használatra szánták őket.²⁴

Mályusz Elemér véleménye szerint egy 1478-ra keltezett, hamis oklevél az alapja annak a feltevésnek, miszerint a középkor végén a magyar nyelv érvényesült a liturgikus cselekményeknél.²⁵ A hamisított oklevélben az erdélyi követek olyan rendelet kiadására kérik püspöküket, melynek értelmében a papok a keresztelezés, a bérmálás, az oltáriszentség és a házasságkötés szentségét a haza nyelvén szolgáltatathatják ki. E hamisítványra és a Pray-kódex magyar emlékeire alapozva többen feltételezték magyar nyelvű szerkönyvek létezését, ez azonban Mályusz véleménye szerint alaptalan.²⁶ Mályusznak igaza van abban, hogy feltehetően nem léteztek teljes egészében magyar nyelvű szertartások, és nem születtek magyar nyelvű szertartáskönyvek sem. Az azonban kétségtelen, hogy egy-egy szertartásnál elengedhetetlen volt a népnyelv használata.²⁷ Jellemzően ilyen alkalom volt a szentségek kiszolgáltatása, így tartalmi tekintetben a hamisított oklevél talán mégis csak hitelesnek bizonyul.

A szentségek és a magyar nyelv összefonódása kapcsán érdemes megidéznünk egy korabeli latin nyelvű forrást is. Borsa Gedeon talált rá a – korábban csak részlegesen ismert – 1515-ös veszprémi zsinati határozatok egy nyomtatott példányá-

23 LÁZS 2016, 228–249.

24 SZELESTEI NAGY 2018, 279.

25 MÁLYUSZ [1971], 318; MÁLYUSZ 1988, 203–204. Tarnai is említi, hogy a Geréb László okleveléhez fűzött kombinációknak nincsen alapjuk. TARNAI 1984, 297. Lásd még A. Molnár Ferenc Mályusz véleményével szembeni ellenvetését: A. MOLNÁR 2000, 30.

26 RÁTH 1890, 164–165; SÖRÖS 1904, 35–37.

27 Ilyenkor még az univerzális latin liturgia mellett döntő Pázmány Péter is többnyelvű részleteket illesztett latin nyelvű szertartáskönyvébe. BÁRTH 2005b, 55.

ra, amely 1517-ben jelent meg Bécsben.²⁸ A veszprémi szinodális könyv mind a hét szentséggel (kereszttség, bérnálás, bűnbánat, oltáriszentség, betegek szentsége, papi rend és házasság) külön fejezetben foglalkozik, ezekben többször is kitér az anyanyelv használatára. A zsinat rendelkezése szerint végszükségben a keresztelést világiak is elvégezheték: amennyiben írástudatlan volt a keresztelő személy, ezt népnyelven is megtehetette.²⁹ Ilyen esetben a legrégebbi, 1382 táján készült esztergomi szinodális könyv szerint is használhatták az anyanyelvet.³⁰ A veszprémi rendelkezések – egyezően az esztergomi szinodális könyv korábbi változataival – azt is megállapítják, hogy végveszélyben világinak, férfinak és nőnek is lehetett gyónni, ha nem volt a közelben pap.³¹ A veszprémi határozatok azonban meglepő módon arról is tájékoztatnak bennünket, hogy e szélsőséges eseteken túl is engedélyezték az anyanyelv használatát: a gyónás során a hívek anyanyelven mondhatták a Confiteort, az áldozás szertartásában pedig a *Domine, non sum dignus* kezdetű imát.³² A veszprémi határozatok a bennük említett népnyelvi szövegeket nem közölték, ilyen jellegű szövegelemek csak kéziratos forrásokban maradtak fenn. Az alábbiakban ezek bemutatása következik.

TEMETÉS

Mintabeszéd szertartáskönyvben

A Halotti beszéd szövegét – a többi korai emlékkel ellentétben – nem szabadon hagyott, felesleges helyre jegyezték le, hanem egy szertartáskönyv szerves részeként a törzsanyagban rögzítették. Ennek jelentőségét joggal hangsúlyozza Madas Edit és Horváth Iván: ez a szerves illeszkedés egészen a reformációig nem figyelhető meg a papok számára készült magyar nyelvű emlékek között.³³

A Halotti beszéd mellett, hogy egy szertartáskönyv szerves része, műfaját tekintve is különleges. Bár címfeliratában a szerző kifejezés olvasható (*Sermo super*

28 BORSÁ 1986. Szövegkiadás előszóval: SOLYMOSI 1997.

29 A zsinat szövege a magyar nyelvű mondatot nem közli. Idézi még: SÖRÖS 1904, 85–86; BATHYÁNY 1827, 261.

30 SOLYMOSI 1997, 24.

31 SOLYMOSI 1997, 29.

32 „Sacerdos confitenti facta per eum generali confessione dicendo Confiteor Deo, et si paenitentia ignorat, sacerdos doceat et dicat cum eo in lingua materna.” SOLYMOSI 1997, 24–25, 56–57.

„Accedentes ad sumendum sacramentum cum timore genuflexi dicant cum sacerdote generalem confessionem et facta absolutione generali, accipiat et teneat sacerdos sacramentum in manu versus communicandos, qui priusquam sumant, interrogentur, si credant illud esse verum corpus Christi et dato responso, quod credunt, dicant cum sacerdote: Domine non sum dignus et lingua vulgari et deinde quilibet sumat.” SOLYMOSI 1997, 61. Hivatkozza még: MÁTAI 2002, 51.

33 MADAS 2007c, 62; HORVÁTH I. 2015a, 79.

sepulcrum), ez nem klasszikus értelemben vett prédikációt, csupán beszédet jelent. Ez a kötetlen szövegű, intő, buzdító beszéd a temetés szertartásának egyik szerkezeti eleme, amelyben a szertartást végző személy a híveket szólítja meg. E szertartásba illesztett szövegeket a liturgiában allokúciónak, vagy más néven admoníciónak, exhortációnak szokás nevezni.³⁴ Ilyen műfajú szöveg négyszáz év múlva ölt újra írott formát magyar nyelven: a Halotti beszéd után a következő magyar nyelvű, szertartásba illesztett mintabeszédek Mossóczy Zakariás kéziratos rituáletöredékében, majd pedig néhány évvel később Telegdi Miklós nyomtatásban megjelent *Agendarius*ában olvashatók.³⁵

Valamikor az 1570-es évek második felében jegyezte le Mossóczy Zakariás püspök kéziratos rituáletöredékét, melynek radikális újdonsága, hogy a benne rögzített szertartások teljes egészükben magyar nyelvűek.³⁶ Mossóczy 20 levélnyi terjedelmű töredéke három ordót tartalmaz: a keresztelését, az áldoztatását és az esketését, a két utóbbihoz pedig mintabeszéd is kapcsolódik.³⁷ Valamivel később, 1583-ban jelent meg Telegdi Miklós *Agendarius* című munkája, amely az első, magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó nyomtatott szertartáskönyv.³⁸ Telegdi műve is tartalmaz magyar nyelvű mintabeszédeket: az áldoztatás, az esketés, a keresztelés, az egyház-kezelés, a bérmlás, a gyónás, a betegek kenete, és a temetés szertartásánál szerepel benne összesen tizennégy magyar nyelvű beszéd.³⁹ A műfajt és a liturgikus alkalmat is tekintetbe véve az itt található temetési beszéd a Halotti beszéd legközelebbi magyar nyelvű rokona, amely egyben a szertartásba illesztett magyar nyelvű temetési beszédek első nyomtatott formában megjelenő változata is.

A szerkönyvben található mintabeszédek elhangozhattak olyan formában, ahogyan lejegyezték őket, de korántsem biztos, hogy ez így történt.⁴⁰ Telegdi maga is

34 Erről bővebben lásd a „Szövegek a prédikációműfaj határterületéről” című fejezetet.

35 A Telegdi *Agendarius*ának kritikai kiadását készítő Varga Benjámint a népnyelvű buzdítások, és rövidebb mintabeszédek közé sorolja a Halotti beszédet (VARGA 2021.), Földváry Miklós pedig a legjelentékenyebb, már magyar nyelvű mintabeszédeknek nevezi az *Agendarius* mintaszövegeit (FÖLDVÁRY 2012, 553).

36 Mossóczy Zakariás rituáletöredéke: RÁTH 1895. Szövegkiadását Varga Benjámint készíti Lovas Borbála közreműködésével (VARGA 2021.). A hordozókötethez lásd: VARGA 2016. Legutóbb Varga Benjámint beszélt Mossóczy munkájáról *Kéziratos püspöki reformliturgia a 16. századból* című előadásában (III. Scriptorium-konferencia, Eger, 2019. május 22–23.), melyelőadásírott változata megjelenés alatt áll. A Mossóczy-féle fordítás nem egyedülálló: 1585-ben a keresztelés szertartását, 1590-ben az esketés szertartását leíró szerkönyv is megjelent német nyelven, amelyekben mindössze a rubrikák íródtak latinul (lásd: LEISENTRITT 1585; LEISENTRITT 1590; BÁRTH 2005a, 93), Horváth Balázs pedig spanyol miscelánium-függelékben talált népnyelvű részeket. E szövegek megítélése szélsőségek között mozgott, így például VI. Sándor pápa 1661-ben a franciára fordított és kinyomtatott miscelániumot elégettette (SZELESTEI NAGY 2013).

37 Nála olvasható magyar nyelven először a kereszteléskor elhangzó mondat: „N. Én tégedet kereszteltem Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Úgy legyen!” RÁTH 1895, 72.

38 TELEGDY 1583.

39 VARGA 2021; HORVÁTH Cs. 2019.

40 Földváry Miklós a Hartvik-agenda kapcsán írja, hogy az allokúciók eredetileg talán olyan

utal rá az *Agendarius*-ban, hogy magyar beszédei minták. Többször említi, hogy a pap az alább következő, vagy egy ahhoz hasonló exhortációt (*his aut similibus verbis; sequenti aut simili exhortatione*) mondjon.⁴¹ A minta jelleg a Halotti beszéd kapcsán is felmerült a szakirodalomban. Madas Edit véleménye szerint a Pray-kódexben lejegyzett temetési beszéd írásba foglalásakor, ha nem is mindenáron kötelező érvényű, de mégiscsak kötött formát öltött: kész, felolvasható szöveggé vált.⁴² A „nem minden áron kötelező érvény” arra utalhat, hogy valójában ez is mintabeszéd, a liturgiának nem kötött szövegű része. Maga a Halotti beszéd elhangozhatott a Pray-kódexből ismert formájában, de mivel a szertartáskönyv használói nem kőbe vésett szöveggként tekintettek rá, alakíthattak is rajta.⁴³ A népnyelvi mintabeszédek ugyanúgy szabadon alakíthatók lehetnek, mint latin nyelvű társaik.

Szertartáskönyvbe illesztett, népnyelvű temetési beszédre külföldről is csak 16. század végi példákat ismerünk.⁴⁴ Az 1587-es poitiers-i rituále *Exortation pour le Sepulture* címmel, az 1593-as cahorsi rituále pedig *Exhortation pour les funerailles des trespases* címmel közöl francia nyelvű, szertartáskönyvbe illesztett temetési beszédet.⁴⁵ Ugyancsak reformáció utáni az a szöveghely, amelyre A. Molnár Ferenc hívta fel a figyelmet: a 16. századi finn protestáns-humanista Mikael Agricola finn nyelvű szertartástani kézikönyvében szerepel egy temetési beszéd, mely ráadásul a Halotti beszédhez igen közeli gondolatokat tartalmaz.⁴⁶ A betegek kenetének ki-

---

szövegek voltak, amelyek mindössze tartalmi, szerkezeti és stiláris példát adtak a szertartást végző személy saját megszólalásához, azonban részben az „előre gyártott” szöveg kényelme, részben a szent szövegek kanonizálódásra való nagyobb hajlama miatt hamar állandósultak. FÖLDVÁRY 2012, 553. Vö. még: MADAS 2002, 54–58.

41 Varga Benjámint a következőket írja Telegdi beszédeiről: „ezek mintabeszédek, amelyeket a lényeg megőrzése mellett saját szavaival átfogalmazhat a lelkipásztor, de akár szó szerint fel is olvashatja őket, amennyiben a helyzetnek megfelelő saját beszéd írására nincsen módja, ideje, műveltsége vagy tehetsége. A mintabeszédet lehetett rövidíteni, csak egyes részeit felhasználni stb. Mindenesetre világosan kiderült belőlük, milyen tartalmak közlését várja az egyházi felsőség egyes alkalmakkor.” VARGA 2021.

42 MADAS 2002, 119; illetve MADAS 2007c, 62. Ugyanitt: „A Halotti beszéd egyúttal a magyar nyelvű prédikációirodalom egyetlen olyan emléke, melyet többé-kevésbé abban a formában jegyeztek le, ahogy elhangzott, illetve úgy olvasták fel, (mondták el), amint rögzítették.” Vö. még: HORVÁTH I. 2015, 80–81; SZENTGYÖRGYI 2019, 103.

43 A szertartásba illesztett beszédek állandósulását mutatja az a példa is, amelyre az *Agendarius* magyar nyelvű szertartási betéteit sajtó alá rendező Fekete Csaba hívta fel a figyelmet. Eszerint a 17. században működő Komáromi Csipkés György házassági tanítása teljesen azonos felépítést mutat az *Agendarius*-ban található párhuzamával. A közvetlen forráshasználat kizárható, az egyezés ehelyett annak köszönhető – feltételezi Fekete –, hogy a szertartási gyakorlatban elterjedt hagyománya lehetett a mindkettejük által felhasznált alapanyag. A beszédek hasonmás kiadása kísérő tanulmány: FEKETE 2011, 156–157. Lásd még: VARGA 2021.

44 A szertartáskönyvben szereplő népnyelvi szövegek külföldi párhuzamainak feltárásában nagy segítséget jelent majd a Földváry Miklós vezetésével készülő *Usuarium* adatbázis, amelynek célja a nyugati liturgia középkori változatainak leírása és rendszerezése.

45 POITIERS-I RITUÁLE 1587, 197; CAHORSI RITUÁLE 1593, 3006.

46 MADAS 2002, 115.

szolgáltatásánál – amely a temetéshez hasonlóan az életből való távozás rítusai közé tartozik – azonban gyakori a népnyelvi betétek szerepeltetése már a reformációt megelőzően is.⁴⁷ Ilyen részlet található az 1490-ben kiadott chartres-i rituáléban, és Johannes Surgant 1503-ban megjelent kézikönyvében.⁴⁸ Az 1526-ban nyomtatott senlisi rituále pedig amellett, hogy franciául közli a betegek keneténél a beteghez intézett szavakat, a szertartás leírásának végén még külön figyelemzteti is a könyv használóját, hogy a kötet végén további népnyelvű exhortációk találhatók.⁴⁹

Hívek felszólítása közös imádkozásra

A Halotti könyörgés létezése még a Halotti beszédénél is meglepőbb. Földvály Miklós és Horváth Balázs hívta föl rá a figyelmet, hogy mint kötött szövegű liturgikus elem mindenképpen latin nyelven kellett volna, hogy elhangozzon. Az emlék eszerint arról tanúskodik, hogy a Pray-kódex használói körében elképzelhető volt, hogy bizonyos esetekben felfüggeszék a latin nyelvűség kizárólagosságát. Hasonlóan mehökkentő adatokat későbből is ismerünk: a 16. század elejéről maradt fenn magyar nyelvű memento-ima, és adatolható az intoritusz magyar nyelvű éneklése is, holott hivatalosan mindkét szövegtípusnak latin nyelvűnek kellett volna lennie. Életszerű lenne azt feltételezni, hogy az egész középkor folyamán léteztek ilyen jellegű, egy-egy közösségre jellemző liturgikus szokások, amelyek a magyar nyelvűségnek a hagyományosnál nagyobb teret engedtek.

A Halotti könyörgés mai elnevezése megtévesztő, hiszen tartalma alapján valójában nem is könyörgés, hanem úgynevezett prefáció vagy invitáció, amellyel a pap imára szólítja a híveket.⁵⁰ Liturgikus alkalommal elmondandó, magyar nyelvű imára szólítás ismert a reformációt megelőző időkből is.⁵¹ Találunk rá példát a közgyónás szertartásában, az áldoztatásnál és a prédikáció elején is. A liturgia ezen részei egyébként is gyakran adhattak alkalmat népnyelvi szövegek megjelenésére, mivel ilyenkor a szertartás fókusza a hívek felé fordult.

A Sági István által felfedezett hét rövid emlék közül az egyik az *Exordium sermonis* ('a beszéd bevezetése') címet viseli. A szövegben a prédikációt mondó pap

47 Az életből való távozás rítusai (azaz az exodiasztikus rítusok) a következők: 1. Beteglátogatás, beteg áldoztatása, végső útravaló; 2. Utolsó kenet, betegek kenete; 3. Haldoklás, lélekajánlás, a lélek kilehelése; 4. Végtisztesség, temetés. FÖLDVÁRY 2019, 65. Telegdinél is megtaláljuk az erre az alkalomra írt exhortációt: „Vigasztaló beszéd a betegek kenetének felvétele előtt”.

48 A chartres-i rituáléban franciául olvashatók a pap beteghez intézett szavai (CHARTRES-I RITUÁLE 1490), Surgant műve pedig beteg melletti szertartásoknál elmondandó német nyelvű exhortációt tartalmaz (SURGANT 1503, 102^r–113^v).

49 SENLISI RITUÁLE 1526, D6^r. Ezeket *aulcunes admonitions* címmel meg is találjuk: BB6^r.

50 FÖLDVÁRY 2019, 73. Földváryra hivatkozik még: SZENTGYÖRGYI 2019, 104.

51 A Halotti beszéd legközelebbi magyar nyelvű rokonánál, Telegdi temetési beszédénél nem szerepel imára szólító lezárás.

szólal meg, és arra kéri a híveket, hogy imádkozzák el együtt a Miatyánkot a prédikáció elején.⁵² Imára szólítás olvasható a későbbiekben bemutatandó Krakkói közgyónásban is.⁵³ E közgyónás különlegessége, hogy megörökítette a pap által mondandó részeket, így azt is tartalmazza, hogy a következő mondat vezet be az imát: „Alázzátok magatokat, mondjátok velem egyenbe: Gyónom Istennek”. Magyar nyelvű imára hívás Mossóczy és Telegdi szövegeiben is megtalálható. Említettem, hogy Mossóczy kéziratosszerű rituáletörvényében szerepel egy, az áldoztatás alkalmára írt mintabeszéd. Ez az áldozási előkészítő beszéd a hívek imára szólításával zárul, a következőképpen: „Továbbá hogy Isten adjon tinektek igaz hitet, igaz hittel méltán vehessétek az Krisztusnak szent testét, szent vérért hozzátok, könyörögjünk az Úristennek, és mondjuk el ezt ez imádságot!”. Ezt követi a magyar nyelvű áldozás előtti ima.⁵⁴ Telegdi Miklós 1577-ben kiadott posztillájában közli a prédikáció elejére és a prédikáció végére javasolt felvezető mondatokat is, melyekben mindkét esetben szerepel a hívek imára hívása.⁵⁵ Ezek lehetnek a Halotti könyörgés első, nyomtatott formában megjelent magyar nyelvű rokonai.

Miért magyar nyelvűek a Pray-kódexbeli emlékek?

Bár a Pray-kódexben lejegyzett szertartás pontosan megjelöli, hogy hol kell elhangoznia a néphez intézett beszédnek, mégsem egyértelmű, hogy a függelékben található magyar nyelvű szövegeket, és az utánuk lejegyzett latin nyelvű párjaikat pontosan hogyan kell beilleszteni a főszövegbe.⁵⁶ Az egyik megválaszolendő kérdés e tekintetben az, hogy vajon kétnyelvű-e a szertartásban feltüntetett, néphez intézett beszéd. Együtt mozognak-e a magyar és a latin szövegegységek? Horváth Iván olyan temetést feltételezett, amelyen mind a latin, mind a magyar nyelvű szövegek elhangoznak, eszerint a magyar nyelvű szövegek társadalmilag tagolt gyásznép jelenlétében lezajlott temetésen kaptak volna szerepet.⁵⁷ Bár természetesen nem zárható ki a függelékben található szövegegységek együttes elmondása sem, a szövegbeli utalások alapján alapvetően nem erre kell következtetnünk.

52 Sági-emlékegyüttes: SÁGI 1906.

53 SZELESTEI NAGY 1991, 294.

54 RÁTH 1895; VARGA 2021.

55 Az evangélium vagy episztola felolvasása után: „Ez a mai szent evangéliumnak, avagy episztolának betű szerint való magyarázata, melynek megértésére és megtartására kérjünk malasztot az Úristentől, mondván: Mi atyánk ki vagy mennyekbe etc. Üdvözlégy Mária etc.”. A prédikáció végén: „Könyörögjünk, atyámfiai, keresztények mindenekért, kikért tartozunk könyörögni”. TELEGDI 1577,)^{9^{r-v}}.

56 *Hic fiat sermo ad populum* (Pray-kódex, 134^r). A Pray-kódexből idézett szöveghelyekhez lásd még: HORVÁTH B. 2019. A függelék beillesztésének problémájára Földváry is felhívta a figyelmet. FÖLDVÁRY 2019, 73.

57 HORVÁTH I. 2015, 80.

A temetési szertartás függelékében mindkét nyelv szövegeinek külön címe van: a magyar egységek felirata a *Sermo super sepulcrum*, a latin nyelvű egységek felirata a *Hic faciat sacerdos sermonem populo*. A szertartásban megadott helyről így két címhez is ugorhatott a pap: vagy a magyar szövegek elejére, vagy a latinokéra. A szertartás menete tehát kétfelé ágazhatott azon a ponton, ahol a pap a néphez fordult: mást kellett mondania, ha latinul tudókhöz, és mást, ha latinul nem tudó gyásznéphez szólt.

A szertartás külön rögzíti, hogy mi a teendő abban az esetben, ha nem a közösség saját halottját, hanem valamely más, „külsős” halottat temetnek.⁵⁸ Ilyenkor a szerzetesközösségnek processzióval kellett kivonulnia a holttest elé, és onnan, „kívülről” kellett elindulnia a szertartásnak. A temetésnek ez a mozzanata – amelllett, hogy a szöveg szerzetesek általi használatáról tanúskodik – szintén két eltérő esetre enged következtetni. A függelék latin szövegei akkor hangozhattak el, ha a szerzetesközösség valamelyik tagját temették, magyar szövegei pedig akkor, amikor „külsős”, világi halott temetésére került sor.

A függelékek szertartásbeli helye kapcsán a másik megválaszolendő kérdés az, hogy a beszédeknek és az invitációknak vajon közvetlenül egymás után kell-e elhangozniuk. A Halotti beszéd vajon össze van-e növe a Halotti könyörgéssel? Minden tekintetben helytálló Szentgyörgyi Rudolf e kérdéssel foglalkozó tanulmánya: a Halotti beszéd és a Halotti könyörgés nem egyetlen szövegegység, nem akad olyan szempont, mely támogatná a két szöveg szerves, egyetlen egységként való összetartozását.⁵⁹ Azonban még ennél is tovább kell mennünk. A korábban egyetlen emlékként kezelt szövegegyüttes valójában nem csak két különálló egység, de ráadásul felcserélhetők is egymással. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés szertartásbeli szerepe megegyezik a tekintetben, hogy mindkettő *Kyrie eleison* elmondására kéri a híveket, ilyen formán liturgikus funkciójuk azonos.⁶⁰ Textológiai érv is szól a felcserélhetőség mellett. Világosan látszik, hogy a függelékben szereplő latin nyelvű beszéd és az azt követően lejegyzett latin nyelvű invitáció között az *alia*, azaz a ’más’ kifejezés rövidítése olvasható.⁶¹ A két egység esetükben egyértelműen elkülönül.⁶² Nincs okunk rá, hogy ne értsük oda ezt a szócskát a két magyar nyelvű szöveg közé is.

58 A „külsős” halott fogadására vonatkozó szertartáshoz lásd: FÖLDVÁRY 2019, 72.

59 SZENTGYÖRGYI 2019.

60 A Halotti beszéd lezárása: „Es keassatuc uromchuz charmul: Kyrie eleison.”; illetve a Halotti könyörgés lezárása: „Clamate ter: Kyrie eleison”.

61 Erre az új szövegkiadást készítő Horváth Balázs átirása hívta fel a figyelmemet. HORVÁTH B. 2019, 167. Ezt erősíti talán Földváry azon észrevétele is, hogy a Halotti könyörgés Pray-kódexben szereplő, pontos latin eredetije – amely nem egyezik a függelék latin nyelvű invitációjával – nem közvetlenül a néphez intézett beszéd után, hanem valamivel később olvasható. FÖLDVÁRY 2019, 73.

62 Talán ez lehet a kulcsa annak a rejtélynek, hogy nem egyezik a függelék magyar könyörgése és a függelék latin könyörgése. Ha megegyeznének, akkor a szertartást végző papnak röviddel utóbb meg kellett volna ismételnie a függelék latin könyörgését, vagyis egymás után kétszer hangzott volna el a *Oremus fratres carissimi* kezdetű szövegrész. Így viszont két variáns is a pap rendelkezésére állt:

Lehetséges-e az, hogy a néphez intézett beszédet kötött szövegű invitációval helyettesítsék a temetési szertartásban? A kérdés megválaszolásához Madas Edit monográfiájában találunk megvilágító erejű példát: mind a 10. századi fuldai szakramentárium, mind pedig a 12. századi sankt florian-i rituále temetési szertartásában kötött szövegű orációval történik a hívek imádságra buzdítása.⁶³ Madas ebből arra a következtetésre jutott, hogy a temetési szertartáson résztvevők imára való buzdítása kezdetben kötött könyörgések formájában történhetett, s amennyiben latinul nem tudók is részt vettek a szertartáson, mindez anyanyelven kellett, hogy elhangozzon. Madas – feltehetően azért, mert a Halotti beszédet és a Halotti könyörgést egybefüggő szövegegyüttesnek tekintette – azt is feltételezte, hogy az említett kötött szövegű biztatásokat esetenként megelőzhetette egy elmélkedő részből és egy kötetlen, imádságra való felszólításból álló szermó is. A fentiek fényében valószínűbb azonban, hogy az azonos funkciójú szövegrészek között inkább választani lehetett.⁶⁴

A Pray-kódex így kétféle szöveget kínált arra az esetre, ha a temetésen latinul nem tudók is részt vesznek: egy kötetlen szövegű allokúciót, azaz a Halotti beszédet, illetve egy kötött szövegű invitációt, azaz a Halotti könyörgést. A Halotti könyörgés azért lehet népnyelven, mert a népnek mondott beszéd helyén áll. Ilyen formán értelmet nyer, hogy a liturgiának miért éppen ezt az egyetlen kötött szövegű részletét fordították le magyarra.

Több évszázados szakadék

Nem ismerünk több, a Halotti beszédhez és a Halotti könyörgéshez hasonló, a hordozó szertartáskönyvbe szervesen illeszkedő, magyar nyelvű szöveget a középkorból. A két emlékének annak ellenére sincs folytatása, hogy a hozzájuk hasonló mintáknak hasznukat vehették volna az oktatás során, vagy akár – mint ahogyan Telegdi esetében is látjuk – az egyszerűbb papok számára készített segédletként is.

A Pray-kódex szövegei egyedülállóak abban, hogy lejegyzőjük nem maga, hanem mások számára (előírásként vagy javaslatként) rögzítette őket. Az alábbiakban bemutatandó, liturgiában elhangzó magyar nyelvű emlékek nem a hordozókötet szerves részeként kerültek lejegyzésre, nem jellemző rájuk a minta jelleg sem, leginkább csak maguk a lejegyző személyek vehették hasznukat. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés feltűnő különállását látva azt kell feltételeznünk, hogy lejegyzésükre különleges körülmény adott okot. E különleges körülményt Horváth Iván

---

a népnek intézett beszéd helyén elhangozhat az *Orate fratres hodie* kezdetű invitáció, nem sokkal később pedig az *Oremus fratres carissimi* kezdetű.

63 A fuldai szakramentárium temetési szertartásában a pap rövid, imádságra biztató szöveget mond a sír mellé tett holttest körül állóknak, majd hasonlóan tesz valamivel később, a test elföldelése után is. Ez a két, kötött szövegű rész a Pray-kódexben is megtalálható. MADAS 2002, 118–119.

64 A függelék további tételeihez lásd: FÖLDVÁRY 2019, 90.

abban látta, hogy a Halotti beszédet előkelő, feltehetően uralkodói környezetben elhangzó temetésekre szánhatták.⁶⁵ Eszerint a Pray-kódex használóinak körében valamiféle liturgikus reform kidolgozását/követését kellene feltételeznünk, amely a hagyományteremtés szándékával kívánta rögzíteni az előkelő temetéseken elmondandó beszéd anyanyelvi változatát. Különleges persze nem csak a hallgatóság lehet, hanem például a felhasználók köre is, így akár az is felvethető, hogy a szertatást esetleg Magyarországon tevékenykedő idegen anyanyelvű szerzetesek számára írták le. A lejegyzés okától függetlenül annyi mindenképpen megállapítható, hogy hozzá hasonló szövegpozícióban szereplő magyar nyelvű liturgikus szöveg egészen a reformációig nem adatolható.

ESKETÉS

Esketési szertartáson hangzik el az az esküformula, amelyet a 15–16. század fordulóján jegyeztek le egy 1498-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* egyik példányába. Az esküszöveget általában a pap mondja előre a házasulandóknak, egyes szám második személyben fogalmazva, ilyen formában került be az említett misekönyvbe is.⁶⁶ Ez az első ismert szövegváltozata a magyar nyelvű házassági eskünek. Radó Polikárp nyomtatott liturgikus könyvek kézirásos bejegyzéseit összegyűjtő munkájában közli szövegét, s bár Radó számos alkalommal adott hírt ismeretlen forrásokról, ez esetben nem ő volt az első szövegközlő: Varjú Elemér 1899-ben már publikálta az emléket.⁶⁷ Annak ellenére, hogy az esküt kétszer is felfedezték, s így két, egymástól független átírása is készült, létezése mégsem közismert.⁶⁸ Ebben közrejátszhat, hogy hordozójának valamikor az elmúlt évtizedekben nyoma veszett. Az alábbi modernizált átíratot Radó kiadásának felhasználásával közlöm, amely minden bizonnyal pontosabb Varjú egyértelmű tévesztéseket is tartalmazó átírásánál.

[közvetlenül az esküszöveg előtt a következő bejegyzés olvasható, amely feltehetően nem tartozik az eskühöz: *De Sancto Graciano primo introitus dicitur*]

65 HORVÁTH I. 2015, 78–82.

66 Az egyes szám második személyű formához lásd: FÖLDVÁRY 2016, 364–365; BÁRTH 2005, 109, 120.

67 Szövegközlései: VARJÚ 1899; RADÓ 1943, 376. Az emlék kétszeres szövegközlésére a következő helyen hívtam fel a figyelmet: BARTÓK Zs. 2020a. Az elmúlt években több tanulmány is hivatkozott rá: BÁRTH 2005, 105; SZABÓ 2010, 1056; DÖMÖTÖR 2018, 103–104. Érdekes, hogy Tarnai Andor – 1984-es monográfiája tanúsága szerint – Varjú publikációjáról tudott, Radó adatgazdag cikkéről viszont nem.

68 Földváry Miklós házasságkötés rítusát leíró tanulmánya nem említi: Földváry azt írja, hogy az eskü Esztergomban késői fejlemény, csak Telegdi és Pázmány hozzák őket. FÖLDVÁRY 2016.

Isten téged úgy segéljen Szentháromság Krisztusban hitednek [?] teljes⁶⁹ volta, hogy te az N. asszonyt szereted, szeretvén hozzád vetted, keresztény⁷⁰ szentegyháznak módja szerént örök feleségül holtodig, holtáiglan semmi nyavalyban meg hagyod, Isten téged úgy segéljen!

Filológiai problémák: a katolikus és a protestáns párhuzamok tanulságai

A házassági esküszöveg időrendben második szövegváltozata szintén kézirásos emlék: Mossóczy Zakariás rituáletöredékében olvasható. Az első nyomtatott katolikus forrás Telegdi Miklós *Agendariusa*.⁷¹ Telegdi katolikus szertartáskönyvét megelőzi Méliusz Juhász Péter 1563-as, Beythe István 1582-es protestáns kiadványa, illetve Heltai 1551-es és 1559-es, valamint Bornemisza Péter 1577-es evangélikus agendája: e kiadványok mind tartalmazzák a magyar nyelvű eskü szövegét.⁷² Kathona Géza hívta fel rá a figyelmet, hogy a magyarországi protestantizmus házassági agendájának fejlődése – a nyugati reformátori befolyás mellett – a magyarországi római katolikus rituále hatása alatt ment végbe: Heltai, Bornemisza, Beythe, a Keresztúri agenda, Szenczi Molnár, Melotai és Alvinczi Péter egyaránt beiktatták liturgiájukba a hazai katolicizmus hagyományaiból a jegyesek ünnepélyes megeskütését.⁷³ Kathona szerint ennek az volt az oka, hogy a közvélemény az esküt a szertartás nélkülözhetetlen részének tekintette. E szoros összefonódásnak köszönhető az a meglepő jelenség, hogy az itt bemutatott, 15–16. század fordulóján lejegyzett esküszöveg néhol közelebbi rokonságot mutat a protestáns szövegekkel, mint a katolikusokkal.⁷⁴ Vizsgáljuk meg sorról sorra az eskü szövegét!⁷⁵

69 Varjú: *jeles*.

70 Varjú: *kevélyen*.

71 A többi forrással ellentétben Telegdinél az eskü sorokra bontott, párbeszédes formában olvasható: a pap által sorról sorra előre mondott szöveget a házasulandók egyes szám első személyben megismétlik, először a férfi, másodszor – kissé eltérő szöveggel – a nő.

72 E kiadványok esküszövegeit Bárh Dániel szövegkiadásában vizsgáltam. BÁRTH 2005, 119–124.

73 KATHONA 1940. Kathona a hazai katolicizmus esketési rítusának a magyar protestantizmusra gyakorolt hatását átütőnek nevezi. Az egyedüli kivétel Honterus, aki közvetlenül és hűen Luthert másolta (KATHONA 1940, 31). Az esketési szertartások összevetéséhez lásd: KATHONA 1940, 137.

74 Nem tűnik indokoltnak Kathonának az a megállapítása, miszerint Somorjai az esketési formulát nem a Heltai-Bornemisza-agendacsoporthól, hanem a *Rituale Strigonienséből* vette át. („Ez egybevetés elárulja, hogy Samarjai esketési formulája készítésekor – némi szabadsággal bár – a róm. katolikus agenda esketési formuláját tartotta szem előtt s azt a Szűz Máriára és a szentekre vonatkozó rész megfelelő pótlásával s kisebb mérvű egyszerűsítés alkalmazásával lemásolta.” KATHONA 1940, 137–139). A Somorjainál olvasható, szerencsére való hivatkozás például („sem jó szerencséjében, sem gonosz szerencsétlenségében”) az összes általam vizsgált esküszöveg közül egyedül csak Heltai szövegváltozatában található meg („sem jó, sem gonosz szerencsében”), a katolikus változatok nem hozzák.

75 Földváry Miklós jelezte, hogy az eskü (és egyéb magyar szövegek) részletes vizsgálatát érdemes lenne a Pázmány-rituále kiadásainak történetével együtt tárgyalni. FÖLDVÁRY 2016, 374.

Az eskü elejét feltehetően hibásan jegyezték le. Tartalmilag Mossóczy és Milotai Nyilas szövegéhez áll közel, jelen formájában azonban zavaros.⁷⁶ Az emlék elejének rekonstruálását nehezíti, hogy e részénél figyelhető meg a legnagyobb változatosság a szöveghagyományban.⁷⁷

A kezdőformula mellett tévedésen alapulhat az eskü lezárása is. Az értelemzavaró rész Radónak is feltűnt, ezért kiegészítette a sort a „nem” szóval. A kiegészítés ellen szól, hogy a későbbi szöveghagyományban sehol nem szerepel a „meg” igekötő, minden általam látott párhuzam az „el” igekötőt használja. Egyedül Bornemisza hoz ettől eltérő, igekötő nélküli alakot: „holtodig, holtáig nem akard hagyni semmi nyavalyájában”. Ez alapján feltehető, hogy esküszövegünk igekötő nélküli alakot tartalmazhatott: „holtodig, holtáiglan semmi nyavalyban nem hagyod”. E tekintetben tehát Bornemisza szövegváltozatával mutatna rokonságot.

Figyelemre méltó a „hozzád vetted” kifejezés, amelyre Bárh Dániel és Szabó András Péter is felhívta már a figyelmet. Bárh véleménye szerint a múlt idejű alak az eljegyzési esküre utalhat, amelyet a mainál erősebb érvényű eljegyzés során tettek.⁷⁸ A középkorban és a kora újkorban ugyanis többféle házasságkötési forma létezett Magyarországon, így például volt olyan szokás, miszerint a férj valóban korábban házához vehette feleségét, és a házasságot már az egyházi szertartást megelőzően elhálhatták. Eszerint az esküszöveg múlt idejű alakja mögött nem kell elírást sejtenuünk. A múlt idő megtalálható katolikus és protestáns szövegváltozatokban is, de Telegdinél például nem szerepel.

A lappangó ósnyomtatvány bejegyzésében szereplő „örök feleségül” kifejezés sem Mossóczynál, sem Telegdinél nem fordul elő, ők egyszerűen „házastársat” említnek. Heltainál viszont megjelenik az „örök házastársul” kifejezés, illetve hasonló formában később, a 17. században a református szövegekben is felbukkan: Milotai Nyilas 1621-es („örök feleségül”), és Somorjai 1636-es („éltig való házastársul”) kiadványaiban. A „keresztény szentegyháznak módja szerint” rész viszont egyedül Telegdinél köszön vissza, „keresztyén Anyaszentegyháznak szokása szerint” formá-

76 Mossóczy: „Isten téged úgy segéljen, és az ő szent fia, a mi üdvösségünk, teljes Szentháromság: Atya, Fiú, Szentlélek egy bizony Isten Milotai Nyilas esküje (1621) talán még ennél is közelebbi, hiszen ott a „teljes” szón kívül szerepel a „hit” szó is: „Az igaz Isten, ki az Atya, az Fiú az Szentlélek teljes szentháromság egy bizony örök Isten tégedet úgy segéljen az te igaz hitedben”.

77 Leginkább a kifejezetten jogi jellegű Heltai-féle változat lóg ki a variánsok közül: „Én N esküszöm ma az igaz és élő Úristennek előtte és az ő keresztény gyülekezetnek előtte”.

78 BÁRTH 2005, 93, 119. Úgy tudja, hogy múlt idejű alak az itt vizsgált misszálé kéziratoss bejegyzésében, illetve Mossóczynál szerepel, a 16. század végétől azonban már nem. Később hozzászói, hogy Méliusznál is megtalálható (1563). Bárh közli Heltai szövegét is, de nem hívja fel a figyelmet a múlt időre („veszem magamnak, miképpen is vettem”). Szabó gyűjtése alapján látható, hogy a múlt idejű alak a 16. század számos protestáns szerkönyvében is feltűnik. Egyik példája, hogy Bejthe István agendája a házasságkötés előzetes meghirdetésénél (tehát nem magánál az eskünél) múlt idejű alakot használ. Legkésőbbi adata pedig Milotai Nyilas István 1621. évi kolozsvári agendájának hirdetési mintaszövegéből származik. SZABÓ 2010, 1056–1057. Szabó is valószínűsíti, hogy a jogilag nagyobb jelentőségű eljegyzésre utalhat a múlt idejű alak. SZABÓ 2010, 1078–1079.

ban. Telegdi e helyütt szerepelteti még az „Istennek rendelése szerint” kifejezést is. A szintén katolikus Mossóczynál („Istennek törvénye szerint”), illetve az összes általam vizsgált protestáns esküben is ez, vagy ehhez hasonló található.⁷⁹ Az egyházra való hivatkozás tehát nem feltétlenül katolikus jellegzetesség, Mossóczynál sem szerepel.

A szövegek összevetésekor szembeűnik, hogy Szűz Mária és a szentek említését a 16. század végéig csak Telegdinél találjuk meg („Boldogasszony, Istennek minden szenti”), tehát a reformáció előtt sem kellett e résznek kötelezően elhangoznia. Szűz Mária és a szentek segítségül hívása egyébként nem magyar sajátosság, a Radó Polikárp által közölt, feltehetően Körmöcbányán használt német nyelvű esküszöveg például megnevezi Szűz Máriát is („also helff mir Got Maria di Junkfrau Patronas und also xptis Ewlegium”),⁸⁰ a Bárth Dániel által összegyűjtött külföldi példák között pedig találunk szenteket említő latin (1553-as liège-i rituále: „Sic me Deus adiuuet et omnes sancti eius”), és a Szűz Máriát és a szenteket együtt szerepeltető 17. századi német („Darzu helffe mir Gott, die Helige Mutter Gottes, und alle liebe Heiligen”) párhuzamot is.⁸¹

A sokszínűségtől az egységesítésig

A három, nem protestáns használatú 16. századi esküszöveg (a lappangó őnyomatvány bejegyzése, illetve a Mossóczy-féle és a Telegdi-féle változat) lényegesen eltér egymástól. Feltehető, hogy az esküszövegnek már a reformáció előtt is eltérő szöveghagyományai éltek egymás mellett. A szövegváltozatok sokszínűségéről tanúskodnak a protestáns források is. Tanulságos eset, hogy amikor Méliusz Juhász Péter 1563-ban kinyomtatta lelkészek számára összeállított munkáját, az eskü férfi és női szövegváltozatát nem egységesítette, egyazon forrás így kétféle szöveghagyományt örökített meg. Míg a férfi esküszövegében a következő szerepel: „arra kötöd magadat, hogy ötet el nem akarod hagyni, sem egészségében, sem szükségében el nem szököl mellőle”; addig a nőnél ez olvasható: „arra kötöd magadat, hogy sem egészségében, sem betegségében ötőle el nem szököl, el nem hagyod”. A két változatban nem egyezik a tagmondatok sorrendje. Ugyanígy eltér a következő sor is: a férfi esetében „ha Isten reá segít és ővele együtt tart”; a nő esetében pedig „ha Isten teneked erőt ad és ővele együtt tart”. A Méliusz Juhásznál olvasható eltérő

79 Méliusz Juhász: „Istennek szerzése szerint”; Beythe: „Isten törvénye szerint”; Somorjai: „Istennek szent törvénye szerint”; Heltai: „Istennek törvénye szerint”; Bornemisza: „Isten parancsolata szerint”; Keresztúri agenda: „Isten parancsolata szerint”.

80 1521–1523 közötttről, feltehetően Körmöcbányáról maradt fenn a részben latinul, részben német nyelven írt esketési szertartás. A rítus nyelve latin, a házaselekre vonatkozó kérdések, az eskü szövege, és a végén mondott áldás pedig német nyelvű. A bejegyzést Radó a gyöngyösi ferences könyvtárban látta (jelzet: 263. sz.), egy 1520-ban nyomtatott Ordinarium Strigoniense előzéklapján. RADÓ 1943, 351–352, 427.

81 BÁRTH 2005, 112–116.

változatok arról tanúskodnak, hogy minden ott szereplő variánsnak volt létjogosultsága, Méliusz e formulákat nem tekintette kőbe vésett szövegeknek. Ezt erősíti az esküszöveg végéhez fűzött megjegyzése is: „Az ő erejére ne esküsd: *Isten téged úgy segítjen, hogy teljes tehetséged szerint el nem hagyod: cigány lova futtatás ez!*”⁸² A tekintetben határozott véleménye volt, hogy mire *ne* esküdjenek, máskülönben viszont rugalmasság olvasható ki szavaiból. Párhuzamos változatok felekezeten belüli együttéléséről tanúskodik az a 16–17. századi kézírásos függelék is, amely a hordozókötettől eltérő esküszöveget örökített meg: használója eszerint más esküszöveget szeretett volna használni, mint ami Heltai agendájában olvasható, ezért azt a változatot is a nyomtatványhoz csatolta.⁸³

A házassági esküszöveg változatossága a 16. század után szűnik meg. A Pázmány Péter által kiadott *Rituale Strigoniense* szó szerint átvette a Telegdi-féle *Agendarius* esküformuláját, ennek a szövegváltozatnak a használatát írták elő a *Rituale Strigoniense* első kiadását követő évszázadokban az esztergomi és más egyházmegegyék katolikus szertartáskönyvei.⁸⁴ Hasonló egységesítő szerepe volt az evangélikus egyházban a 16. század végén megjelent Keresztúri agendának, illetve a református egyházban Milotai Nyilas István 1621-es szertartáskönyvének.⁸⁵ A reformációt megelőzően lejegyzett esküszöveg fent bemutatott szövegpárhuzamai arra engednek következtetni, hogy a protestáns eskük is középkori hagyományból merítkeznek, így az egységesítési törekvések előtt lejegyzett és kinyomtatott variánsok a közép-korban létező sokszínűség lenyomatát őrizhetik.

GYÓNTATÁS

Gyónáshoz kapcsolódó népnyelvi szövegek lejegyzése nem számít ritkaságnak.⁸⁶ Az újlatin és a német nyelvek első nyelvemlékei között számos gyónóimát, és gyónáshoz kapcsolódó szöveget tartanak számon.⁸⁷ A gyónás a házasság szentségéhez hasonlóan meglehetősen aliturgikus esemény: nem, vagy alig rendelkezik rituá-

82 DOBOS 1847.

83 Idézi: BÁRTH 2005, 123.

84 BÁRTH 2005, 94, 109–110.

85 BÁRTH 2005, 120, 124.

86 E fejezet a következő két tanulmány felhasználásával készült: BARTÓK Zs. 2020b; BARTÓK Zs. 2021b.

87 STEINMEYER 1916, 309–364. A Reichenauer Beicte elnevezésű gyónóima egy 9. századi, monasztikus eredetű forrásban olvasható (*Sacramentarium Sangallense*. <https://usuarium.elte.hu/book/4576/view>; https://bibliotheca-laureshamensis-digital.de/view/onb_cod1815/0030/image?sid=8be25814803874d94c98aid4ce7daoaf). Köszönöm Horváth Balázsnak az adatot. Szintén 9. századi a Weissenburgi katekizmus, amely a Miatyánk, a Credo és a főbűnök német fordítását tartalmazza. Újlatin nyelvemlék a *Formula di confessione umbra* a 11. századból, és a *Formule di confessione* a 13. századból. KOCH 1993, 52, 65–66.

lis megformáltsággal.⁸⁸ Bizonyos részei azonban többé-kevésbé kötött szövegűek. Telegdi Miklós *Agendarius*a az első forrás, mely pontos leírást ad arról, hogy hogyan nézhetett ki egy magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó gyónás.⁸⁹ Ehhez hasonló részletességű, magyar nyelvű elemeket is tartalmazó szertartáskönyv nem áll rendelkezésünkre a Telegdi munkáját megelőző időkből, más műfajú szövegek segítségével azonban valamelyest rekonstruálható, hogy milyen szövegek hangozhattak el a gyónás során a reformációt megelőzően.

A Confiteor egy bűnvalló ima, amely a latin liturgiában régóta létezik. A *Missale Romanum* 1570-es első kiadása előtt nem volt egységes szövege, középkori latin formáját különböző helyeken különféleképpen mondták.⁹⁰ Szövegének változatai megjelenhettek a zsolozsmában, a szentmisén és a gyónás során is. A Confiteor gyónásban való használatára Michael E. Cornett hívta fel a figyelmet a lelkítükrök korpuszát feltérképező munkájában.⁹¹ Az általa leírt lelkítükrök arról tanúskodnak, hogy Confiteor mondása általánosan elterjedt gyakorlat lehetett, eltérőek voltak azonban a szokások tekintetben, hogy pontosan milyen formában kellett az imának a gyónás során elhangoznia. Van olyan lelkítükör, mely a tanultabb hívektől latin, a tanulatlanoktól népnyelvű Confiteor imádkozását kéri,⁹² ugyanakkor olyan lelkítükör is ismert, amely előírja, hogy a gyónás során mindkét nyelven hangozzon el a szöveg. Különböző gyakorlatok léteztek a Confiteor gyónáson belüli helyét illetően is, mind a szerzetesek, mind a világiak között: voltak, akik a gyónás elején mondták a Confiteort, azon belül is valaki csak az első mondatát, mások a teljes szöveget; de olyan gyakorlat is létezett, mely szerint a teljes szövegnek a gyónás végén kellett elhangoznia.⁹³

A Confiteor gyónásban való használata ismert volt Magyarországon is, a szokás reformációt megelőző jelenlétéről több nyomtatott forrás is tájékoztat. Korábban már említettem, hogy az 1515-ös veszprémi zsinati határozatok Bécsben kinyomtatott példánya szerint a papnak a Confiteor elmondására kell kérnie a gyónót; amennyiben a gyónó személy nem ismeri a szövegét, akkor népnyelven vele együtt mondván meg kell neki tanítania.⁹⁴ Ugyanezt írja elő Telegdi is az *Agendarius*ban: abban az esetben, ha a gyónó személy nem ismeri a Confiteort, a gyóntatópap mondja előre annak szövegét.⁹⁵

88 FÖLDVÁRY 2016, 366.

89 TELEGDY 1583, 76–118.

90 CORNETT 2011, 82.

91 CORNETT 2011, 102.

92 CORNETT 2011, 103, 714.

93 CORNETT 2011, 104, 593.

94 Lásd a 28. lábjegyzetet.

95 TELEGDY 1583, 76: „Postea iubeat, ut confessionem generalem recitet, quam si paenitens ignoraret, sacerdos eum praeceat, dicendo”.

Laskai Osvát *Gemma fidei* című prédikációgyűjteményében szintén olvashatunk erről a szokásról. Laskai nagybőjti prédikációkat tartalmazó gyűjteménye – a többi nyomtatásban megjelent művével ellentétben – egyetlen egyszer, 1507-ben jelent csak meg. Különlegességére Madas Edit hívta fel a figyelmet a mű előszavát elemző tanulmányában.⁹⁶ Laskai nem az egyszerű hívek igényeihez alkalmazkodó, a nagybőjti bűnbánatra felkészítő prédikációgyűjteményt állított össze, hanem egy rendszeres teológiai művet hozott létre. A nemzet sorsa iránti felelősség készítette írásra: prédikátortársait kívánta a határokon kívül és belül elharapódzó eretnokségek elleni harcra felvértezni, és rajtuk keresztül egész nemzetét hitében megerősíteni. Ezzel a különleges szerepvállalással függhet össze, hogy a gyűjtemény 53. beszédének végére egy, a prédikációtól idegen szövegrészt illesztett, melyben a gyónás helyes módját ismerteti. A gyónás módja eszerint a következő: a gyónó elkezd mondani a Confiteort (*generalis confessio*) a *Mea culpāig*; amikor oda eljut, felsorolja a bűneit, majd befejezi a Confiteort ott, ahol az imént abbahagyta; ezután a gyóntató kikérdezi, ha szükséges, majd kirója rá a penitenciát, és feloldozza.⁹⁷

A Confiteor gyónásbeli használatáról olvashatunk Gyöngyösi Gergely *Directorium...* című munkájában is. Gyöngyösi a novíciusokra, presbiterekre és klerikusokra vonatkozó cikkelyben röviden ismerteti a gyónás menetét: a gyóntató atya elé érve fedetlen fővel meghajolva mondják el a Confiteort a *Mea culpāig*, a gyónás végeztével pedig fejezzék be az imát (*Ideo precor...*).⁹⁸

A fennmaradt magyar emlékek alapján vegyes kép rajzolódik ki arról, hogy milyen bűncsoportosítások ismeretét várták el a hívektől. Laskai – említett beszédé-

⁹⁶ MADAS 2004.

⁹⁷ [OSUALDUS DE LASKO] 1507, sermo 53 („Feria quarta Dominicae de passione”). „Modus vero confessionis est iste communiter, ut confitens genuflexo coram confessore incipiat generalem confessionem dicendo: ‘Confiteor Deo omnipotenti et beatae Mariae Virgini’, usque ad illud verbum ‘Mea culpa’. Et tunc incipiat pronunciare sua peccata in speciali incipiendo de decem praeceptis, deinde de septem peccatis mortalibus, postea de quinque sensibus, tandem de quattuor peccatis in caelum clamantibus, demum de peccatis in Spiritum Sanctum, ultimo de novem peccatis alienis, et de aliis, quae occurrunt. Post haec iterum resumat generalem confessionem, ubi dimiserat dicendo ‘Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa. Ideo precor beatissimam et gloriosam etc.’ Ultimo confessor interroget ipsum de quibus oportebit, et iniungendo paenitentiam absolvat illum. O quam beatus ille. O quam felix, quia sic absolutus ibit ad vitam aeternam. Ad quam nos ducat etc.”

⁹⁸ SARBAK 2011, 50.

„Venientes coram confessore nudo capite flectentes dicant: ‘Confiteor’, usque ad ‘Mea culpa’ exclusive, peracta confessione dicant: ‘Mea culpa’, ‘Ideo precor’ etc., et iniunctam penitentiam flexis genibus perficiant in oratione.” 19^r

„Diebus solemnitatum dent operam ad discendum, addiscenda scilicet numerare decem precepta, quinque sensus, septem peccata mortalia, quattuor peccata clamantia in celum, novem aliena peccata, septem opera misericordie corporalia et spiritualia, ac scilicet ea recte et debite confiteri.” 20^v

„Quod si nihil sciunt vel volunt loqui, querantur, si sciunt decem precepta, septem peccata mortalia et quinque sensus. Que quidem, si sciunt, non dubium, quoniam possent confiteri, si vellent. Si autem illa nesciunt, ex tunc confessores enumerent illa coram eis, ut si peccaverint, vel si in aliquo viderint se peccasse, confiteantur secluso timore et rubore.” 24^v

ben – azt javasolja, hogy a bűnök felsorolását kezdjék a Tízparancsolattal, majd ezt kövesse a hét halálos bűn, az öt érzék, a négy égbekiáltó bűn, a Szentlélek elleni bűnök, végül pedig a kilenc idegen bűn, és minden egyéb, ami még szükséges.⁹⁹ Gyöngyösinél a laikus-novíciusokról szóló cikkelyben a következőket olvashatjuk: tanulják meg a Tízparancsolatot, az öt érzéket, a hét halálos bűnt, a négy égbekiáltó bűnt, a kilenc idegen bűnt, az irgalmasság hét cselekedetét (testieket és lelkieket), hogy ezeket megfelelően és helyesen meg tudják gyónni.¹⁰⁰ A gyóntatók feladatai között pedig arról ír, hogy ha olyan gyónók érkeznek hozzájuk, akik semmit nem tudnak, vagy nem akarnak mondani, akkor kérdezzék meg tőlük, hogy ismerik-e a Tízparancsolatot, a hét halálos bűnt és az öt érzéket. Ha ismerik, nem kétséges, hogy tudnának gyónni, ha akarnának. Ha azonban nem ismerik ezeket, akkor sorolják fel nekik, és így az alapján gyónjanak.¹⁰¹

A hívek szövegei

Gyónási ima

A magyar nyelvű Confiteor a kódexirodalomban egyetlen helyen bukkan csak fel, ott is csak egy apró töredéke: a Vitkovics-kódexben található lelkitükörben, amely a Confiteor második mondatának kezdetére utal („Azért kérem Uramistent etc.”, vagyis az *Ideo precor* kezdetű rész). Ez a rövidke utalás a lelkitükör latin forrásában nem szerepel, a magyar szöveg összeállítója illesztette bele fordításába.

Annak ellenére, hogy a Confiteornak csak távolabbi rokona, biztosan gyónásban hangzott el az a magyar nyelvű ima, amely a Zichy-család levéltárában maradt fent, és valamikor a 16. század második felében került lejegyzésre.¹⁰²

Formula petendae absolutionis privatae

Én, szegény bűnös ember, vallom az Úristen előtt én magamat bűnösnek, mert ő istenségében, azmiképpen kellett volna, nem bíztam. Az ő parancsolati szerént nem éltem. Az ő szent ígében nem hittem, felebarátimat külön-külön képpen megbántottam.

Míndezeket, hogy műveltem, szívem szerint bánom. És kérem az Úristent, hogy énnekem megbocsássa, hiszem is, hogy megbocsájtja, én is ennek utána nem akarom művelnem. Kérlek azért tégedet, hogy vigasztalj és oktass engemet az Istennek ígéből, és oldozz meg engemet Krisztusnak képében.

Latin nyelvű címfelirata a személyes feloldozás kérésének formulájaként jelöli meg funkcióját. Első ismertetője, Jakubovich Emil a magyar liturgiai nyelv keretébe tartozó érdekes kis emlékként írta le. Feltételezésem szerint a bűnök felsorolása után

99 [OSUALDUS DE LASKO] 1507, sermo 53.

100 SÁRBAK 2011, 52.

101 SÁRBAK 2011, 55.

102 Zichy-család levéltárának gyónásformulája: JAKUBOVICH 1933.

hangozhatott el, a benne megszólaló gyónó az imént bevallott vétkeiért kérheti a feloldozást. E szövegen kívül ismert még néhány emlék, amelyek alapján következtethetünk további, többé-kevésbé rögzült szövegek létezésére. Ezek egy része a lelkitükör, másik része pedig a közgyónás műfajába tartozik.

Lelkitükör

A lelkitükör a gyónásra való magányos, önálló előkészületet szolgálta.¹⁰³ Nem liturgikus szöveg, de ismert paraliturgikus használata. A műfaj legjellemzőbb jegye, hogy egyes szám első személyben szólaltatja meg a gyónó személyt, olyan formán, mintha az egy elhangzott gyónás szövege lenne. A gyónási tükör keretét a Confiteor szövege adja: legtöbbször a Confiteor első mondatával kezdődik, melyben a megszólaló beismeri bűnösségét, és a Confiteor második mondatával fejeződik be, amelyben a bűnös Isten kegyelmét és bocsánatát, illetve az egyház közbenjárását kéri; gyakori jellemzője, hogy megszólítja a gyónást meghallgató papot is. Tipikus esetben a Confiteor két mondata között található a bűnök katalógusszerű felsorolása. Cornett kutatásai szerint a lelkitükrök eleje általában egyezik a Confiteor első felével, míg a befejezésüknél előfordul, hogy a Confiteor második felének csak a tartalmát adják vissza. Arra vonatkozó következtetést nem olvashatunk nála, hogy vajon hasonlóképpen lehetett-e ez a ténylegesen elhangzó gyónásokban is.¹⁰⁴ A lelkitükrökben olvasható szövegfordulatokat érdemes óvatosan kezelni, hiszen nem bizonyos, hogy a gyónási gyakorlat tekintetében is forrásértékkel bírnak. A lelkitükör önálló irodalmi műfaj, amelyet nem a gyónásban való elmondásra szántak.

Három olyan szöveghely van a magyar nyelvű kódexirodalomban, amely megfelel a lelkitükör fenti meghatározásának. Az egyik a domonkos eredetű Virginia-kódexben szerepel, a benne felsorolt bűnök alapján egyértelműen szerzetesek számára készült.¹⁰⁵

Ezeknek utána bízván Istennek irgalmasságában, járulj te confessorodnak eleibe, és jegyezd meg temagadat szent keresztnék jegyével [...]. Mondd el az Confiteort és annak utána mondj eképpen: Én tisztelendő atyám! Azért jöttem ez mai napon te tisztelendő atyaságodnak eleibe, hogy én bűneimet meg akarom vádolni neked, lelki atyám, Úristennek képében, minden bűneimet, kiket tettem gyermekségemtől fogva, minekutána bünt kezdtem ismerni és vétket tenni Istennek ellene, regulámnak, szerzetemnek, és atyámfiának ellene. Először vádoló énmagamat én Istenemnek az én fogadásomnak megszegéséről. [...]

Azért mindezekben, kiket megmondtam, és kiket meg nem tudtam mondanom, valami-képpen vétkeztem az mindenható Istennek ellene, bölcsességes Fiúnak ellene, kegyességes Szentléleknek ellene, Istennek mind szentinek ellene, lelkenek és regulámnak és atyámfiának ellenük, szívem szerint, beszédemnek és tétéményemnek miatta, akaratommal és akaratom nélkül, tudván, tudatlan, értvén, értetlen, időkbén és napokban és órákban, miképpen

103 CORNETT 2011, 62–109.

104 CORNETT 2011, 85, 109.

105 Virginia-kódex, 1–13.

és mennyiszer és minemű helyen, álmatlam, émettem, tunyaságomnak miatta, mindenekben, mind halálos bűnökben, mind bocsánandókban, azonképpen miképpen Istennek előtte tudván és nyilván vagynak szám szerint, mindenekben hagyom Istennek bűnössé magamat, és neked, atyám, Isten képében valónak, várok Istentől irgalmasságot, és atyaságotól üdvösséges penitenciát. Én bűnöm, atyám.

Szövegének forrását nem ismerjük. A gyónási tükör felszólító módban írt prológussal kezdődik, vagyis egy előírászerű bevezetés előzi meg a gyónás leírását.¹⁰⁶ Az előírás szerint a gyóntató elé járulva a kereszttetés után el kell mondani a Confiteort, melyet egy gyónási szándékot kijelentő, gyóntató paphoz intézett bevezető rész követ. Ez után található a lelkitükör lényegi része, egy hosszú, tizennégyféle bűncsoportosítást tartalmazó felsorolás.¹⁰⁷ A bűntipológia után záradék olvasható, amelyben a gyónó ismét a gyóntatóhoz szól.

A Virginia-kódexben található gyónási tükörhöz hasonló szövegrészletre talált Lázs Sándor a ferences Vitkovics-kódexben lévő életszabály-gyűjteményben.¹⁰⁸ A Szent Bonaventurának tulajdonított *Regula novitiorum* című szöveg fordítója egy ponton elszakadt latin forrásától, és egy gyónási tükörhöz hasonló szövegrészt illesztett az életszabályok közé.

Tisztelendő atyám! Bűnomet mondom Uramistennek atyaságodnak előtte mindennemű bűneimben, kikben vétkeztem gyermekségetől fogván ez óráiglan, halálós képpen, bocsánandó képpen, éjjel, nappal, akaratom szerint és akaratomnak kívüle, miképpen Uramistennek előtte nyilván vannak az én bűneim, azon szerint hagyom bűnössé magamat. Jelesen [...].

Uramistennek bűnössé hagyom magamat mindazokban is, kik énnekem eszembe nem jutnának, avagy kiket az pokolbeli ördög énelem elfelejtetett volna, és kiket bűnnek nem alítanék. Miképpen Uramistennek előtte nyilván tudván vannak aszerint hagyom bűnössé magamat [...]. Mindezekben, mind egyéb bűneimben is, halálósokban, bocsánandókban, meggyóntakban, elfeledtekben, kikben megbántottam teremő Istenemet, látásomban, hallásomban, illatozásomban, kóstolásomban és illetésomban, bűnomet mondom Uramistennek. Azért kérem Uramistent etc.

Míg a latin nyelvű forrás a fent ismertetett gyónási gyakorlatot kéri a szerzetestől („dicas Confiteor usque *Ideo precor*”), addig a magyar szöveg egy ismeretlen forrású formulába kezd, amely tartalmi tekintetben rokona a Virginia-kódexben található bevezetőnek.¹⁰⁹ Ezt követően visszatér a latin forráshoz, és az ott olvasható,

¹⁰⁶ A lelkitükörök prológusaihoz lásd: CORNETT 2011, 62.

¹⁰⁷ A Virginia-kódexben található bűncsoportosítások a következők: 1. kereszttvzi feletti fogadalom megszegése; 2. hálátlanság Isten felé; 3. öt érzék; 4. Tízparancsolat; 5. hét halálos bűn és ágazatai; 6. irgalmasság elleni testi bűnök; 7. irgalmasság elleni lelki bűnök; 8. kilenc idegen bűn; 9. Szentlélek ellen való bűnök; 10. négy égbekiáltó bűn; 11. hét szentség; 12. Szentlélek hét ajándéka; 13. nyolc boldogság; 14. hit tizenkét ágazata. Lásd még: LÁZS 2016, 160. A gyónásra érkezők felkészültsége Európa-szerte igen változatos volt, lásd: CORNETT 2011, 117–118; TENTLER 2015, 84, 135–140.

¹⁰⁸ LÁZS 2016, 160–164; Vitkovics-kódex, 24–36.

¹⁰⁹ A Vitkovics-kódexben található rész latin forrással való egybevetéséhez lásd: KORONDI 2016, 141–142, 164–165, 330–333.

bűnök felsorolása után mondandó záradékot fordítja: „Mindezekben, mind egyéb bűneimben is, halálosokban, bocsánandókban, meggyóntakban, elfeledtekben, kikben megbántottam teremő Istenemet, látásomban, hallásomban, illatozásomban, kóstolásomban és illetésemben, bűnomet mondom Uramistennek.”¹¹⁰ Ezután – forrásától ismét eltérő módon – a népnyelvű Confiteor második mondatának elmondását írja elő: „Azért kérem Uramistent etc.” Ez a korábban már említett fordítástöredék.

A fentiekből kitűnik, hogy a két kódex formulái nem a Confiteor helyett szerepelnek: a Virginia-kódex a magyar nyelvű rész előtt előírja a teljes latin nyelvű Confiteor elmondását, míg a Vitkovics-kódex a végén a Confiteor második mondatának népnyelvű változatát kéri. A bűncsoportosítást bevezető mondatok csak távoli rokonai a Confiteornak, lényegében csak a „bűnomet mondom” és az „én bűneimet meg akarom vádolni” kifejezésekben kapcsolódnak a latin imához. Ha gyónási formuláknak tekintjük e részeket, akkor azt feltételezzük, hogy – az általános szokástól eltérően – a Confiteortól különböző tartalmú, többé-kevésbé rögzített szövegű gyónási imák is használatban lehettek. Ez a feltételezés nem zárható ki, ugyanakkor valószínűbb, hogy inkább csak mintaként állították őket a lelkitükröt használók elé, amelyekből szó szerkezeteket és fordulatokat kölcsönözhetek gyónásaikhoz. A bennük olvasható hosszú felsorolások inkább magánáhitatosságánál, gyónásra való felkészülésnél lehettek hasznosak, hosszúságuk miatt kívülről való megtanulásra nem igazán alkalmasak.

A harmadik gyónási tükör a Gyöngyösi kódexben olvasható. Tökéletesen illeszkedik a műfaji hagyományba: a beszélő egyes szám első személyben szólal meg, és a gyóntatót szólítja meg a bűnök felsorolását keretező szövegben.¹¹¹

Én szerető lelkiatyám! Ez napon jöttem atyáságnak eleibe gyermekségemtől fogván ez óráiglan valamit vétkeztem volna, tudván avagy tudatlan, értvén avagy értetlen, akaratommal avagy történet szerint, mezőn avagy faluban avagy szent helyen mind ez országban, mindenható Úristennél tudván vagyon, testem szerint avagy lelkem szerint, gondolatomban avagy szólásomban, avagy egyébnemű művelkedetemben. Miképpen tudván vagyon mindenható Úristennél én bűnös voltom, Istennek és te atyáságnak megvádolom az melyek eszembe jutnak bennük, és mindenből bűnössé hagyom magamat. [...] Először vétkeztem [...]. [a hét halálos bűn után:] Ezeknek fejeiben avagy ágazatiban valamiképpen vétkeztem volna tudván avagy tudatlan Istennek és te atyáságnak bűnössé hagyom magamat [...]. [a Tízparancsolat után:] Ezeknek fejeiben avagy, *ut supra*.

Oratio pulchra. Én jó lelki atyám! Én bűneim igen sokak volnának, kiket elmémnek rövidségéneki miatta mind meg nem mondhatom, de miképpen tudván vagyon Istennél, én bűnössé

¹¹⁰ Szent Bonaventura *Regula novitiorum*át idézi Korondi Ágnes (KORONDI 2016, 333.): „Quibus dictis, subiungas ultimo dicens: et de istis, et de omnibus aliis peccatis meis mortalibus et venialibus confessis et ommissis, quibus offendi Creatorem meum visu, auditu, gustu, odoratu et tactu, dico meam culpam.”

¹¹¹ DÖMÖTÖR 2001, 61–64. Szelestei Nagy megállapítása szerint kevés hasonlóságot mutat a szokásos közgyónás-szövegekkel: SZELESTEI NAGY 1991, 294.

vallom magamat. Azért várom atyaságnak oldozatját, és Istennek irgalmasságát, kiből én-nekem méltó legyen hagynod üdvösséges penitenciát!

A gyónásra készülő ennek segítségével a hét halálos bűn és a Tízparancsolat szempontsora alapján készülhetett fel gyónására, amely rövid, egyszerű szempontrendszernek mondható. A gyónási tükör a felsorolt bűnöket ugyanakkor latinul nevezi meg, ami erősíti Lázs Sándor azon feltételezését, miszerint a kézirat világi férfiak könyve lehetett.¹¹² A bűncsoportosítások után egy *Oratio pulchra* feliratú záradék következik, amelyben a gyónó megemlékezik esetlegesen elfelejtett bűneiről, illetve feloldozást és penitenciát kér gyóntatójától. E záróima rokona a Virginia-kódex és a Vitkovics-kódex lelkítükreit lezáró mondatoknak, amelyek szintén említést tesznek a kifelejtett bűnökről.¹¹³

Közgyónás

A közgyónás a Confiteornak egy szövegváltozata, amely a szentmisén hangzik el népnyelven.¹¹⁴ Telegdi az *Agendarius*ban három helyen is közli a Confiteor szövegét: a gyóntatásnál, az áldoztatásnál, és a híveknek szóló hirdetések után.¹¹⁵ A korábbiakban már említett Veszprémi pontifikále tanúsága szerint már a 14. század első felében is létezett a Magyar királyság területén a népnyelvi közgyónás gyakorlat. A közgyónás során elhangzó magyar nyelvű imának négy kéziratos szövegváltozata is fennmaradt, ezek közül az egyik egy Németújváron őrzött, 1493-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* utolsó levelén olvasható.¹¹⁶

Confessio bona ad communicantes

Örök, mindenható Atyaisten, gyónom és vallom én bűnössé magamat te áldott szent istenségednek, mert én bűnös vagyok, és vétkeztem te szent istenségednek ellene különb-különb gonosz

112 LÁZS 2007; LÁZS 2016, 156.

113 Gyöngyösi kódex: „Én bűneim igen sokak volnának, kiket elmémnek rövidségének miatta mind meg nem mondhatom”; Virginia-kódex: „Azért mindezekben, kiket megmondtam és kiket meg nem tudtam mondanom”; Vitkovics-kódex: „Uram Istennek bűnössé hagyom magamat mind-azokban is, kik énnekem eszembe nem jutnának [...]. Mind ezekben, mind egyéb bűneimben is”. A közvetett források kapcsán nem vizsgáltam a magánimákat, egy szöveget emelnék csak ki: a Gömör-kódexben olvasható gyónáshoz kapcsolódó imát (Gömör-kódex, 319–320, folytatása 323). A kódex kiadói gyónás előtti imádságként határozták meg (HAADER–PAPP 2001, 57). A magánima két részből áll, a második rész a „legyen te neked, kérlek” szavakkal kezdődik; az ezt megelőző szövegegység *Amennel* zárul. Véleményem szerint e második rész inkább gyónás után mondandó ima lehet. A gyónással kapcsolatban már múlt időt használ, illetve fenti párhuzamokhoz hasonlóan említést tesz az elfelejtett bűnökről: „Valami énnekem mostan és egyéb időkbén töredelmességnek elégtételéből és gyónásomnak tisztaságából és teljes voltából fogyatkozás volt” (Gömör-kódex, 323).

114 CORNETT 2011, 91–92, 102; SZELESTEI NAGY 1991, 293; JUNGSMANN 1955, I, 490–494.

115 TELEGDI 1583, 110–112, 125, 199–201. Lásd még: SZELESTEI NAGY 1991, 299.

116 Németújvári misekönyv bejegyzései: SZELESTEI NAGY 1976. Újraközölve németújvári kézirat néven: SZELESTEI NAGY 1991, 296.

gondolatomban, gonosz beszédemben, és gonosz cselekedetemben az te szent nevednek és az én hitemnek hiábavaló említésében, felebarátomnak ártásában és megbotránkozásában. De örök, mindenható Atyaisten, mert az én bűneim valami módon, valamiképpen nyilván és tudván vagynak az te szent istenségednek előtte ez óráig, egy szempillantásig, mit én vétettem volna te szent istenségednek ellene gyermekségetől fogva, mindenben hagyom bűnössé magamat, mert én bűnös és gyarló vagyok. De ne gondold, Uramisten, az én bűnös voltomat, gondold irgalmasságodat, és hozzánk való nagy szerelmedet, véghetetlen jóvoltodat! Hiszem, Uramisten, hogy nem csak az én jócselekedetemért, és az én érdememért bocsájtod meg az én bűneimet, hanem csak az te szent fiadnak, Krisztus Jézusnak általa, az te szent irgalmasságodból. Amen.

Ez a közgyónás – amint arról még a későbbiekben szó lesz – az áldozásra készülők bűnbánati imája lehetett, az utána lejegyzett *Conclusio* című szöveg pedig a pap által mondott lezáró fohász, amely a hívekkel közösen imádkozott közgyónás után hangozhatott el. Az emlék ismertetője, Szelestei Nagy László szerint felmerül az a lehetőség is, hogy a Magyarországon megjelenő reformáció lutheri ágának korai emlékével állunk szemben, amely akkor keletkezett, amikor még nem különült el egymástól a római katolikus és az evangélikus liturgiai gyakorlat.¹¹⁷ Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a katolikus felfogásnak ellentmondó tétel sem szerepel a szövegben. Az emlék tehát azok közé a protestantizmus korai időszakában lejegyzett szövegek közé tartozik, amelyek felekezeti hovatartozása még nehezen határozható meg.¹¹⁸

Szelestei Nagy véleménye szerint e közgyónásszöveggel olyan liturgikus szöveg került elő, amely közvetlenül vagy előzményként bizonyítéka annak, hogy a liturgia bizonyos elemeit Magyarországon is népnyelven végezték a középkorban. Ez az emlék tehát felfedezésekor, vagyis 1976-ban még kuriózumnak számított. Szelestei Nagy 1991-ben újabb tanulmányt közölt a témában. E munkájában már világosan látszik, hogy a magyar nyelvű közgyónás korántsem tekinthető ritka szövegtípusnak. Ebben adott hírt arról a közgyónásról, amelyet ma a krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárában őriznek.¹¹⁹

Istennek szent vérével váltott fiai, alkoszik ez hétbeli ünnepeket hallanotok. Ez hétbe leendő ünnepeket anyaszentegyház imádsággal üli érettetek. Alázzátok magatokat, mondjátok velem egyenbe. Gyónom Istennek, boldog anya Máriának, Szent Péternek, Szent Pálnak, Istennek mind szerető szentinek, vagyok bűnös Istennek – gonosz szómban, szándékomban, látatomban, hallásomban, Istennek tíz parancsolatit nem tartásomban, hét halálos bűnökben részes voltomban, öt értelmeimet jóra nem birtomban, hét irgalmasságba nem lelettembe, nyolc boldogságot nem áhítatomba, kilenc idegen bűnökben lelettemben. Mindennemű vétkemben hagyom Istennek bűnössé magamat, kérem Istent, bocsássa meg bűnömet, kérem boldog anya Máriát, támadjon mellettem, kérem Szent Pétert, Szent Pált, Istennek mind sok szerető szentit, imádjának Istent érettem. Kérlek téged, imádj Istent érettem, oldj meg közgyónt bű-

117 A közgyónás zárógondolata például a saját érdemből való bűnbocsánat kérdését említi: „Hiszem, Uramisten, hogy nem csak az én jócselekedetemért, és az én érdememért bocsájtod meg az én bűneimet, hanem csak az te szent fiadnak, Krisztus Jézusnak általa, az te szent irgalmasságodból.”

118 A középkor és a reformáció közti átmenet újragondolásának szükségességéhez lásd: TÖTH Zs. 2019.

119 Krakkói közgyónás: SZELESTEI NAGY 1991, 293–299.

nömből Isten adta hatalmaddal, Szent Péternek képében. *Misereatur vestri omnipotens Deus.* Istenség oldjon meg ő irgalmasságára tekintvén mindennemű bűntökből. És én megoldlak az bűntökből, kiket szokott anyaszentegyház kebelében közgyónat miatt megoldnia. És kiteket istenség ide ez szent helyre hozta, ez áldott zsolozsmát meghallgatta, ez zsolozsmának érdemét, búcsúját megvallottatok, ez egyháznak búcsúját is megvallottatok, itt ez egyházban mennyi számos szent relikviák vannak oltárban avagy oltár kívül, mindeniktől búcsút vallottatok. Ez búcsúkat Isten adja lelketek üdvösségére, bűntök bocsánatjára, istenség azokat is részeltesse benne, kik szegénységükért, kór voltukért, avagy valaminemű nyavalyájukért nem jöhettek volna. Mielőtt ez szent helyről eltávoznátok, annak előtte mondjatok Istennek egy Pater nostert, boldog asszonynak három-három Ave Mariát. Ezeket megmondjátok, Isten áldomása veletek.

Az emlék különlegessége, hogy míg a többi kéziratos közgyónás mind csak a hívek által mondandó közgyónásszöveget örökítették meg, a Krakóban őrzött kézirat a pap által mondandó részeket is rögzíti: az elején tartalmazza a következő hét ünnepeinek kihirdetését, a végén a feloldozást („És én megoldlak az bűntökből, kiket szokott anyaszentegyház kebelében közgyónat miatt megoldnia”), és a búcsúról való tájékoztatást. Az 1500 körüli, különálló papírtöredékre lejegyzett szöveg tehát egy pap saját maga számára rögzített, misén elmondandó szövege lehet. A Krakói közgyónás – ahogyan azt Szelestei Nagy is megállapítja – közeli rokona a Telegdi-féle Confiteor szövegváltozatoknak, Telegdi nyomtatott változata tehát középkori formát őriz.¹²⁰

A közgyónás harmadik és negyedik változata egy Guillermus Parisiensis-kötetben található, egymás után bejegyezve.¹²¹ A közgyónás kifejezést először Szelestei Nagy használta velük kapcsolatban, Tarnai Andor még „Istenhez intézett, lelkiatyát nem említő” gyónás-formulaként említette őket.¹²² Az emlékek hordozója a Schaller Jakab, budai könyvtáros által 1512-ben Velencében nyomtatott *Postilla Guillermi super Epistolas et Evangelia* című kiadvány. A példányt az Egyetemi Könyvtárban őrizték, ma lappang. A lapok szélén magyar nyelvű perikópafordításokat, a címlap hátán ráolvasásokat, a könyv végén pedig az említett két közgyónásszöveget és egyéb – alább még bemutatandó – imádságokat őriz.

Communis confessio

Gyónom tenéked, én édes Istenem, mint uramnak, atyámnak, teremtőmnek, szerető megváltómnak, édes üdvözítőmnek, vagyok bűnös te szent istenségednek szómban, gonosz gondolatomban, cselekedetemben, nem [Fodor: rút] látásomban. Kérlek tégedet mint édes istenemet, uramat, atyámat, teremtőmet, szerető megváltómat és üdvözítőmet, bocsássad meg az én bűneimet az te fiadnak, Jézus Krisztusnak halálának érdeméért. És adjad nekünk az te szent ajándékokat, hogy kinek általa szerethessünk tégedet mindeneknek felette, és atyánkiát, mint minnen magunkat, kérlek tégedet.

120 SZELESTEI NAGY 1991, 294. A szövegek nem teljesen egyeznek, Telegdi például az *Ideo precor* kezdetű részt – a Vitkovics-kódex hasonlóan – „kérem Uramistent” szavakkal fordítja, míg a Krakói közgyónás a „kérem Istent” fordítást adja.

121 Egyetemi Könyvtár lappangó *Postilla Guillermijének* bejegyzései: [SZILÁDY] 1893.

122 SZELESTEI NAGY 1991, 296–297; TARNAI 1984, 297.

Miképpen kell Istenhez meggyónni

Gyónom teneked, én édes Istenem, mert te vagy énnekem teremtmény, én édes megváltóm, vagyok bűnös te szent istenségednek vakságomban, hitetlenségemben, kétséges voltomban, régi nagy sok bálványimádásomban, te szent nevedet buzgó lélekkel segítségül nem hívásomban, háládatlanságomban, te szent igédet buzgó lélekkel nem tanulásomban, és minden engedetlenségemben, gonosz szómban, szándékomban, látásomban, hallásomban, irigységemben, rágalmas voltomban, szitkos, átkos voltomban, haragtartásomban, hamisan hitemet mondásomban, te szent parancsolatidat meg nem tartásomban, és mindennemű gonosz bűneimet. Hagyom bűnössé magamat, szánom, bánom minden gonosz bűneimet, de kérlek tégedet mint uramat, atyámat, teremtményt, és édes megváltómat az te szent fiadnak, mi urunk Jézus Krisztusnak szent haláláért, szent vére hullásáért légy irgalmas, légy kegyelmes énnekem, szegény bűnös embernek, bocsásd meg az én bűneimet, világosíts meg engemet Szentlélek istennek ajándékával, vigasztalj meg engemet, és építsd meg az én megromlott természetemet, hogy az én bűneimet igazán gyűlölhessem, téged, örök Isten mindeneknek felette szerethesselek, és felebarátomat, mint önnön magamat. Adjad, Uramisten, hogy rendelhessem az én életemet a te szent parancsolatid szerént, és élhessek ez világon teneked [...]segedre [Bornemisza, 1577: tisztességedre], felebarátomnak előmentére, [...] nekem [Bornemisza, 1577: és énnekem] üdvösségemre. Adjad, hogy szolgálhassak teneked mind holtom napiglan és holtom után, Mennyrországban tégedet láthassalak, és örökké dicsérhesselek. Amen.

A *Miképpen kell Istenhez meggyónni* című változat nagy hasonlóságot mutat Bornemisza 1577-ben megjelent közgyónásával: Szelestei Nagy következtetése szerint Bornemisza Péter úrvacsorai liturgiájához tehát nem megalkotott, hanem átvett egy már használatban lévő közgyónást. A szöveg első ismertetője, Szilády Áron szerint a lejegyző már a reformáció híve volt, a szövegben ugyanis a következő szerepel: „bűnös vagyok régi nagy sok bálványimádásomban”. Ugyanilyen valószínűséggel feltételezhető azonban az is, hogy – a Németújvári közgyónáshoz hasonlóan – lejegyzésének idején a szöveget használó közösségben még nem jelentkeztek felekezeti törésvonalak.¹²³

A lelkítükrök és a közgyónások tanulságai

A lelkítükrök és a közgyónások nem alkotnak egységes korpuszt: a szövegek között találunk ugyan hasonlóságokat – így például a Németújvári közgyónás bevezető része közel áll a Vitkovics-kódex lelkítükrének bevezetéséhez –,¹²⁴ ám az egyezések

123 Protestánsok az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű közgyónások: közgyónás olvasható az 1559-es Heltai-agendában (RMNy 154), Bornemisza Péter 1577-es (RMNy 396), és Beythe István 1582-es (RMNy 517) kiadványaiban is. Ezek után jelent csak meg az első római katolikus közgyónás, Telegdi 1583-ban kiadott *Agendaris*ában. SZELESTEI NAGY 1976, 502–503. Milotai Nyilas István és Samarjai Máté János közgyónásszövegeinek összevetéséhez lásd: FEKETE 2011, 176–179. Ezúton is köszönöm Csepregi Zoltán kéziratához fűzött megjegyzéseit!

124 Németújvári közgyónás: „nyilván és tudván vagynak az te szent istenségednek előtte ez óráig, egy szempillantásig, mit én vétettem volna te szent istenségednek ellene gyermekségmentől fogva.”; Vitkovics-kódex: „mindennemű bűneimben, kikben vétkeztem gyermekségmentől fogván ez óráig-

nem rendszerszerűek. Feltűnő például, hogy míg az összes közgyónás a „gyónom” kifejezést használja a szöveg elején, addig ez a ma is közhírt alak egyetlen lelkítükörben sem található meg.¹²⁵ A Confiteor szövegéhez – és egyúttal feltehetően a gyónásban elhangzó magyar nyelvű imákhoz is – a Krakói közgyónás, illetve ennek közeli rokonai, a Telegdi-féle szövegváltozatok állnak a legközelebb. Ezekben – a többi vizsgált közgyónással és lelkítükörrel ellentétben – a bűnök megvallása a szenteknek is történik,¹²⁶ illetve a gyónó az ima végén a szentek közbenjárását is kéri.¹²⁷ Ezen felül a lelkítükörökben olvasható bevezetők és záradékok általános ismertsége is feltehető, de valószínűbb, hogy inkább csak a bennük található szófordulatok lehettek elterjedtek, mintsem a teljes szövegegységek.

A vizsgált szövegek alapján következtetések vonhatók le a gyónási ima gyónásbeli helyét illetően is. A lelkítükörök, különösen pedig a Gyöngyösi kódex lelkítükörének *Oratio pulchra* című része, arra engednek következtetni, hogy a bűnök felsorolása után is szokás lehetett magyar nyelvű imát mondani.¹²⁸ Feltételezésem szerint talán ilyen lehetett a Zichy-család levéltárának gyónásformulája. Ezzel szemben Telegdinél a Confiteorhoz közel álló szövegű *confessio generalis* a gyónás elején hangzik el, teljes terjedelmében, gyónás végi imát pedig nem közöl a szerkönyv. Mindez azért különösen meglepő, mert a latin források – mind Laskai, mind Gyöngyösi – az Európa-szerte elterjedt, két részletben elmondott Confiteort tekintették evidenciának. Úgy tűnik tehát, hogy a Cornett által említett példához hasonlóan Magyar-

---

lan, halálusképpen, bocsánandóképpen, éjjel, nappal, akaratom szerint és akaratomnak kívülre, miképpen Uramistennek előtte nyilván vannak az én bűneim”.

125 Ehelyett a „bűnössé hagyom/vallom magamat”, és a „bűneimet meg akarom vádolni” kifejezéseket használják. A Vitkovics-kódexben a „bűnömet mondom” alak szerepel, amely a forrásában olvasható „dico meam culpam” kifejezés szó szerinti fordítása. Vö. még: az olasz lelkítükörök a „dico mia colpa” formulával szoktak kezdődni. CONTI 2011, 51.

126 Krakói közgyónás: „Gyónom Istennek, boldog anya Máriának, Szent Péternek, Szent Pálnak, Istennek mind szerető szentinek.”; TELEGDI 1583, 110–112: „Gyónom Uram Istennek, Boldogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak és mind a több szenteknek.”; TELEGDI 1583, 125: „Gyónom Uramistennek, Bódogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak, és mind a többi szenteknek.”; TELEGDI 1583, 199–201: „Gyónom Uramistennek, Boldogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak, Szent István királynak, Szent László királynak, szűz Szent Imrénének, Istennek mind sok szentinek.”

127 Krakói közgyónás: „kérem boldog anya Máriát, támadjon mellettem, kérem Szent Pétert, Szent Pált, Istennek mind sok szerető szentit, imádjának Istent érettem.”; TELEGDI 1583, 110–112: „kérem Asszonyomat, Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt és mind a több szenteket, támadjanak mellettem, imádjának Istent érettem.”; TELEGDI 1583, 125: „kérem asszonyomat, Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt és mind az többi szenteket, támadjanak mellettem, imádjának Istent érettem.”; TELEGDI 1583, 199–201: „Kérem Asszonyom Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt, Szent István királyt, Szent László királyt, szűz Szent Imrét, Istennek mind sok szentit, támadjanak mellettem, imádjának Istent érettem.”

128 Lásd még a Gömör-y-kódex fent említett magánimáját (Gömör-y-kódex, 323), amely talán szintén elhangozhatott a gyóntatószékben is.

országon is szórt lehetett e tekintetben a gyakorlat: gyónási ima elhangozhatott a bűnök felsorolása előtt, azt követően, vagy mindkét alkalommal.

A gyónáshoz kötődő szövegek számbavételének köszönhetően egy olyan forráscsoport áll előttünk, melyet a kutatás korábban nem ismert. A szakirodalom eddig egy-egy szöveghellyel foglalkozott csupán, és nem tűzte ki céljával a magyar nyelvű szövegeket tartalmazó gyónás szertartásának megismerését.

Tarnai Andor – a magyar nyelvű kódexek lelkítükreinek vizsgálatán túl – a Zichy-család levéltárának gyónásformulájára hívta fel a figyelmet, amely véleménye szerint általánosan elterjedt gyónás-formula lehetett. Feltételezése szerint évszázadokon át használhatták, csak leírására nem volt különösebb szükség.¹²⁹ Hasonló szemléletet tükröz Lázs Sándor megfigyelése is, aki a Virginia- és a Vitkovics-kódex lelkítükreit vizsgálva arra következtetett, hogy a korszakban a magyar nyelvű gyónási formula még nem alakult ki, vagy pontosabban nem volt kolostori használatban, a nővérek a latin Confiteort mondhatták.¹³⁰ Korondi Ágnes is foglalkozott a Vitkovics-kódexbe illesztett részlettel: véleménye szerint bevezető mondata olyan kicsiszolt fordulatokat tartalmaz, amelyek mögött hosszas szóbeli hagyományozódást sejtethetünk; olyan, a szóbeliség során rögzült formulának tartja, mint amelyek a Miatyánk vagy az Apostoli hitvallás esetében alakultak ki.¹³¹ A fent bemutatott emlékek alapján a szakirodalom korábbi észrevételei kiegészítendőek azzal, hogy a Zichy-család levéltárának gyónásformulája és a lelkítükrokből fellelhető formula-szerű részek egy sokszínű hagyomány részei, így csak fenntartásokkal tekinthetők általánosan ismert szövegeknek. Az emlékek alapján világossá vált, hogy a továbbiakban számolnunk kell a Krakkói közgyónáshoz hasonló, a Confiteor latin szövegéhez közelebb álló magyar nyelvű gyónási ima létezésével is.

Feloldozási formula

Némileg meglepő módon pap által mondandó feloldozási formula is maradt fent magyar nyelven. Az emlék egy Münchenben őrzött, 16. század közepi, obszerváns ferencesek által összeállított kéziratban található.¹³²

Cor contritum et humiliatum Deus non despiciat. Deus omnipotens parcat. Az kegyelmes, felséges Úristen bocsássa meg minden bűnödöt és fogyatkozásodat, adja az ő szentséges malasztját,

129 TARNAI 1984, 243–244, 297. Ugyanígy vélekedik a házasságkötés alkalmával mondott eskü szövegéről is, amely szintén csak egy lejegyzésből ismert.

130 LÁZS 2016, 161. Lázs elemzésében a gyónási záradékokkal nem foglalkozott.

131 KORONDI 2016, 164–165.

132 Müncheni ferences kézirat: ZOLNAI 1895a; ZOLNAI 1912; KERTÉSZ 2012. A formula modernizált szövegű átírását az itt szereplővel megegyező formában közöltem: BARTÓK Zs. 2019. Az emlék lejegyzője, az ún. nyolcadik kéz egy latin nyelvű feloldozási formulát is lejegyzett a 142^r lapon.

kinek általa ez jövendő bűnöktől és fogyatkozásoktól megóvhassad magadat, tehedd az Úristennek kedves és kellemetes akarátját, kivel engesztelhesd ő szent felségét.

Deinde exhortatio sequitur etc. Postea. Pro salutari paenitentia in honorem Sanctissimae Trinitatis et Beatissimae Mariae mondd meg az búcsús imádságot, annak felette őriző angyalodnak, neveden való szenteknek, és boldog Szent Ferenc atyának, és az mennyországbeli szenteknek tisztességükre, hogy ők is esedezzenek érted bűnödnek bocsánatjáért, és Szentlélek úristennek malasztjáért mondj egy Pater nostert, Ave Mariát etc. Egyébféle jókat is, valamit az Úristennek tisztességére cselekeszel, avagy peniglen az atyafiaknak közönséges szolgálatjára, ha valamit munkálkodol, azokat is vegye az Úristen penitenciáért bűnödnek bocsánatjára ez világ szerint, és az másvilágon adja meg az örökké való koronát.¹³³

A müncheni szöveg latin és magyar nyelvű részeket is tartalmaz, a gyóntatónak szóló megjegyzésekkel. A feloldozás tényét rögzítő mondat („Én feloldozlak téged...”) nem szerepel a lejegyzésben, annak feltehetően e formula szerint is latin nyelven kellett elhangoznia.¹³⁴ A szöveg végén az elégtételre vonatkozó felszólítások következnek: „mondd meg az búcsús imádságot [...], mondj egy Pater nostert, Ave Mariát etc”.¹³⁵ A gyóntatási segédkönyvek szerint a feloldozás – néhány kivételtől eltekintve – a penitencia kiosztása után történik.¹³⁶ Amint láttuk, ezt javasolja Laskai is, így joggal feltételezhető, hogy esetünkben a fennmaradt magyar nyelvű szöveg után kellett elhangoznia.

A müncheni emlék olyan feloldozási gyakorlatról tanúskodik, amelyben a pap által mondott, a bűnök feloldozását kérő ima magyar nyelven hangzik el, a dogmatikai szempontból nagy jelentőségű *ego te absolvo* kifejezés azonban nem. Más a helyzet, ha nem gyónásról, hanem közgyónásról van szó. Szigeti Kilián hívta fel rá a figyelmet, hogy a Pray-kódex magyar szövegeitől eltekintve a Veszprémi pontifikáléban történik először utasítás szertartási részek magyar nyelven való végzésére.¹³⁷ A 14. század első felében keletkezett pontifikále előírja, hogy a templomszentelés szertartásában a püspök népnyelven mondja a hívekkel a Confiteort, sőt Szigeti Kilián értelmezése szerint népnyelven végezhetette a feloldozást is (*faciat absolutio-nem, et faciat indulgentiam, sicut sibi videtur, 57^v–58^r*).¹³⁸ A Veszprémi pontifiká-

133 Az átírás Zolnai Gyula két publikációja, illetve az interneten elérhető digitalizált mikrofilm alapján készült. A közlés során figyelembe vettem Zolnai helyesbítéseit is, amelyeket az 1912-es cikkében közölt, miután megtekintette az eredeti kéziratot (e tanulmányról Kertész cikke nem tesz említést).

134 A feloldozási formula változataihoz és teológiai jelentőségéhez lásd: TENTLER 2015, 284–298.

135 A búcsús imádságra való hivatkozás miatt elképzelhető, hogy a lejegyzett szöveget búcsús során mondott gyónás alkalmával használták.

136 TENTLER 2015, 86.

137 „Így a 8. főlíón a templomszentelés szertartásában a püspök *vulgariter*, vagyis népnyelven végezze a jelenlevő hívekkel a *Confiteort*, sőt a feloldozást (*Absolutio és Indulgentia*) is végezheti tetszése szerint népnyelven (*sicut sibi videtur*).” SZIGETI 1972, 5.

138 „Post tertium vero circuitum duo sacerdotis ferentes feretrum stent in ostio ecclesiae, ita, quod unus ab una parte et alius ab altera, episcopus autem ascendat ad locum eminentiorem, et proponat plebi verbum Domini, et faciat confessionem communem vulgariter, et post haec faciat absolutio-nem, et faciat indulgentiam, sicut sibi videtur.” SZASZOVSKY 2014, 74.

le megfogalmazása nem egyértelmű, elképzelhető, hogy a feloldozásra már nem vonatkozik a magyar nyelvűség kitétele. Kétnyelvű feloldozás szerepel azonban a fent bemutatott Krakói közgyónásban, illetve Telegdi egyik közgyónásleírásában is, így feltehető, hogy a közgyónás végi feloldozás már a 14. században is lehetett magyar nyelvű.¹³⁹

Gyóntatási kérdéssor

A gyóntatási kérdéssor (*interrogationes*) mint szövegtípus a gyóntató papok segédlete, amelyet a felkészületlenül érkező hívek gyóntatásához használtak fel.¹⁴⁰ A lelkitükör közeli műfaji rokona: míg a lelkitükörben a megszólaló egyes szám első személyben vallja meg a különböző szempontsorok alapján felsorolt bűnöket, addig itt a pap kérdések formájában sorolja fel őket.

Telegdi Miklós *Agendarius*a magyar nyelvű gyóntatási kérdéseket közöl, amelyek a Tízparancsolatot, a hét halálos bűnt és a kilenc idegen bűnt veszik sorra.¹⁴¹ A Telegdinél olvasható kérdéssorokhoz hasonló szöveg korábbi időkből nem maradt fent magyar nyelven. Figyelemre méltó rokonságot mutat azonban vele a Peer-kódex töredékeként ismert nyelvemlék bűnkatalógusa.¹⁴² A katalógusban latin nyelven olvasható a Tízparancsolat, az öt érzék, a hét halálos bűn, a nyolc boldogság, a kilenc idegen bűn és a négy égbekiáltó bűn, amelyek mellett kisebb, kurzív betűkkel szerepel azok magyar megnevezése is. A bűnkatalógus utolsó tételénél, a természet ellen való bűnnél olvasható egy latin nyelvű megjegyzés: *peccatum sodomiticum aut stuprum vel mollitiis vel peccatum contra naturam multis modis intelligitur et tu caute procede in interrogationibus*; vagyis: 'a szodomain bűn, vagy fajtalanság, vagy elpuhultság, vagy természet elleni bűn sokféle módon érthető, haladj óvatosan a kérdésekben!'. A kikérdezés (*interrogationes*) kifejezés a pap gyóntatási kérdéseire vonatkozik, ezért feltehető, hogy a katalógus gyóntatási segédlet lehetett. A gyón-

139 Krakói közgyónás: „*Miseretur vestri omnipotens Deus [etc.]*. Istenség oldjon meg ő irgalmasságára tekintvén mindennemű bűntökből. És én megoldlak az bűntökből, kiket szokott anyaszentegyház kebelében közgyónat miatt megoldnia”; TELEGDI 1583, 200–201: „*Miseretur vestri omnipotens Deus, et dimissis omnibus peccatis vestris, perducatur vos in vitam aeternam. Indulgentiam, absolutionem et remissionem omnium peccatorum vestrorum tribuat vobis omnipotens et misericors Dominus*. A felséges, Mindenható és kegyes Úristen megbocsássa minden bűnötöket. Én is megoldolalak titeket azokból a bűnökből, melyeket az Anyaszentegyház közgyónás után meg szokott bocsátani”.

140 Az angol szakirodalom *confessional interrogatory* megnevezéssel említi. A műfajhoz lásd: CORNETT 2011, 5–6, 65–66.

141 TELEGDI 1583, 80: „*Quod si paenitens ita rudis fuerit, ut per se peccata confiteri aut enumerare nesciat, sacerdos eum diligenter interroget et examinet, atque ad singulos interrogationis articulos respondere faciat.*”

142 Peer-kódex töredéke csízióval és imádságokkal: VOLF 1874, VIII–IX. https://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt06010401/2_0_1_pg_viii.html. Említi: LÁZS 2016, 156.

tatási kézikönyvek is éppen a testi bűnök kikérdezése kapcsán intik óvatosságra a gyóntatókat. Tudatlanságból vagy szégyenből a gyónó homályosan fogalmazhat az ilyen bűnök esetében, ezért kérdések segítségével pontosítani kell, hogy miről is van szó. A részletekről és körülményekről azonban nem kell kikérdezni a bűnöst, nehogy ötleteket kapjon újabb vétkek elkövetéséhez.¹⁴³ További kutatást igényel, hogy hogyan kerülhetett olyan bejegyzés a Peer-kódexbe, amelynek csak gyóntató pap vehette hasznát.¹⁴⁴

A gyónás lehetséges hibáiról szóló vázlat

A 15–16. század fordulóján Guillelmus Parisiensis neve Európa-szerre ismerősen csenghetett. A *Postilla super epistolas et evangelia* című mű – melynek a hagyomány szerint ellentétben ő valójában nem szerzője, hanem kiadója és szerkesztője volt – a 15. században több mint száz kiadást ért meg, Európa különböző országaiban több tízezer nyomtatott példánya volt forgalomban.¹⁴⁵ A korszak egyik legsikeresebb nyomtatott könyve volt. A Guillelmus Parisiensis által szerkesztett posztilla episztolákhoz és evangéliumokhoz írt magyarázatokat tartalmaz az egyházi év által előírt rendet követve. Klerikusok és laikusok egyaránt használták, népnyelvű fordításait már a 15. század végén nyomtatásban terjesztették.¹⁴⁶ Magyarországi népszerűségéről több emlék is tanúskodik. A magyar nyelvű kódexek közül az Érdy-kódex és az Érsekújvári kódex kompilátorai is felhasználták, illetve a hat különálló levélen fennmaradt, ún. Debreceni posztillának is valamelyik Guillelmus-kiadvány lehetett a forrása.¹⁴⁷ Nagy érdeklődésről tanúskodik, hogy két budai könyvkiadó is megjelentette a művet: először Johannes Paep 1505-ben, majd Jacobus Schaller 1512-ben.¹⁴⁸ Több magyarországi használatú példánya is fennmaradt, amelyek közül magyar nyelvű bejegyzéseket tartalmaz az Egyetemi Könyvtári lappangó példánya, és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár alább bemutatandó kötete is: mindkettő a Schaller-féle 1512-es kiadást tartalmazza. Úgy tűnik, hogy Guillelmus Parisiensis munkájának magyarországi népszerűsége Temesvári Pelbárt prédikációgyűjteményeihez mérhető.

Guillelmus Parisiensis posztilláskönyvéhez van kötve az a negyvennyolc levél terjedelmű kis füzet, amely Radó Polikárp híradása alapján Guilerin-kódex címmel vált ismertté.¹⁴⁹ Az 1496-os nürnbergi kiadással egybekötött kézirat latin és magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, valamikor a 16. század első három évtizedében

143 TENTLER 2015, 88–95.

144 A kódexszel kapcsolatos egyéb bizonytalanságokhoz lásd: LÁZS–BOLONYAI 2008.

145 GOFF 1959, 73–78; a kézirat és a nyomtatott szöveg hagyomány közötti eltérésekhez lásd: SIGGINS 2009, 303–304.

146 THAYER 2004, 57–74; WILKINSON 2010, 521–522; HEIJDEN–ROEST 2020.

147 MADAS 1984; MADAS 1989; MADAS 2007a.

148 BORSA 1955a.

149 RADÓ 1947.

készíthették. Radó a szegedi ferences könyvtárban használta, jelenleg lappang. A kézirat elnevezése Radó tévedésén alapul, aki hibásan olvasta ki az őnyomtatvány címfeliratát, és „postilla guilermi” helyett „postilla guilerini”-ként írta le a könyvet. Korábbi dolgozatomban javasoltam, hogy nevezzük a kéziratot Guillermus-kódexnek, jelen munkámban is e néven szerepel.¹⁵⁰

A Guillermus-kódex Radó ismertetése óta csak említésszerűen bukkant fel a szakirodalomban, a benne olvasható szövegeket azóta nem kutatták.¹⁵¹ Radó kilenc magyar nyelvű szövegegységet állapított meg benne, melyek közül az egyik – egy káptalani beszéd megnyitója – alapján ferences használatúnak vélte. Feltételezése szerint a kézirat célja a gyakorlati lelkipásztorkodás, a későbbi irodalom is pasztorációs célokból összeállított emlékeknek tekinti.¹⁵²

A kézirat két szövegegysége is a gyónás témaköréhez kapcsolódik: az egyik Radó meghatározása szerint pasztorális jegyzet a gyónás helyes módjáról (fol. 14–15), a másik pedig a parázna bűnök fajtáinak felsorolása (fol. 41). A gyónás lehetséges hibáiról szóló rész felsorolásszerű vázlat, latin és magyar nyelven. Címe latinul olvasható: *Sequuntur aliqui defectus propter quos confessio non erit bona et salutaris*, tehát olyan ’fogyatkozások listája, amelyek miatt a gyónás nem lesz jó és üdvös’. Tizenkilenc hibát sorol fel latinul, mely minden esetben a *defectus* kifejezéssel kezdődik, majd ezt követi egy birtokos esetben álló főnév (pl. *defectus praemeditationis*, *defectus contritionis* stb.). Ez után szerepel a kifejezés magyarázata magyar nyelven. Radó szövegközlésében feltűnően sok a nyomdahiba és a félreolvasás. Mint láttuk, már a kódex címadása is félreolvasásnak tulajdonítható, és a szövegközlésekben is sok az értelmezhetetlen szóalak, a cikk tehát filológiai tekintetben fenntartásokkal kezelendő. Mivel azonban más forrás nem áll rendelkezésünkre az alábbiakban Radó szövegközlésére hagyatkozom.¹⁵³

Modernizált átirat (fol. 14–15):

Sequuntur aliqui defectus propter quos confessio non erit bona et salutaris.

*Primo.*¹⁵⁴

Defectus praemeditationis: előbb meg nem gondolta¹⁵⁵

150 BARTÓK Zs. 2020a.

151 Említik a következő munkák: LÁZS 2016, 156, 325; VOIGT 2003; VÍZKELETY 2005. Legutóbb Dömötör Adrienne beszélt róla a *Magyar nyelvű feljegyzések papírlapokon és ívfüzetekben a 16. század közepéig* című előadásában (III. Scriptorium-konferencia, Eger, 2019. május 22–23.), mely előadás írott változata megjelenés alatt van.

152 Vízkelety András szerint a kódex magyar szövegei tágabb értelmű pasztorációs célokból készülhettek. VÍZKELETY 2005, 648.

153 Modernizált átirásomat tárgyi jegyzetekkel láttam el, melyekhez felhasználtam a Radó tanulmányában olvasható magyarázatokat is.

154 A lista elején szerepel a *primo*, ’első, elsőként’ kifejezés, a sorszámozást a lejegyző azonban nem folytatja. Ez a következetlenség talán arra utal, hogy a vázlat készítője összefüggő szövegből szemezgette ki a gyónási hibákat.

155 Hibázik a gyónó, ha nem készül fel gyónására (Radó).

- Defectus contritionis*: nincsen töredelmessége¹⁵⁶
Defectus firmitatis: nincsen erős szándéka továbbá magát megoltalmaznia¹⁵⁷
Defectus veritatis: nem igazán gyónik, de képmutatás szerint¹⁵⁸
Defectus criminationis: mást büntet az gyónásból¹⁵⁹
Defectus divisionis: az gyónást megosztaná¹⁶⁰
Defectus humilitatis: alázatosan nem caral [?] az gyónásra¹⁶¹
Defectus integritatis: teljességgel meg nem mondja¹⁶²
Defectus electionis: tudatlan confessort választ¹⁶³
Defectus expressionis: elpalástolná bűnét¹⁶⁴
Defectus restitutionis: az elvettét meg nem adná¹⁶⁵
Defectus caritatis: nem szeretetből gyónik¹⁶⁶
Defectus declarationis: az gyónáshoz tartozókat nem mondja¹⁶⁷
Defectus desperationis: nem hiszi bűnének bocsánatját¹⁶⁸
Defectus erubescientiae: szégyenli az bűnt meggyónni¹⁶⁹
Defectus oboedientiae: mert nem gyónik ahhoz, akihez tartozik¹⁷⁰
Defectus remissionis: nem bocsájt meg neki vétetteknek¹⁷¹

156 Hibázik a gyónó, ha nincs bűnbánata, hiszen az az érvényes feloldozás pótolhatatlan feltétele (Radó).

157 Hibázik a gyónó, ha nincs erős fogadása a bűnök elkerülésére (Radó).

158 Hibázik a gyónó, ha nincs szándéka a szentségben részesülni (Radó).

159 Hibázik a gyónó, ha mást megvádol, vagy büntársát megnevezi (Radó).

160 Hibázik a gyónó, ha nem egyetlen gyóntatónak mondja el bűneit, hanem egy részét egyiknek, másik részét pedig másiknak (Radó).

161 Hibázik a gyónó, ha nem alázatos lélekkel gyónik. (Radó ennek a tételnek a magyarázatát kihagyja, talán a magyar nyelvű rész értelmezhetetlen *caral* kifejezése miatt.)

162 Hibázik a gyónó, ha a bűn bármilyen lényeges körülményét elhallgatja (Radó).

163 Hibázik a gyónó, ha szándékosan olyan gyóntatót választ, aki nem érti majd meg bűnét (Radó). Erre a hibára Michael de Hungaria is felhívja a figyelmet (*Sermones tredecim universales*, sermo 1): abban az esetben, ha a gyónó szándékosan tudatlan gyóntatót választ, vak vezet világtalant. Idézi: THAYER 2002, 61–63.

164 Hibázik a gyónó, ha szándékosan homályosan fejezi ki magát, hogy a gyóntató ne érthesse pontosan, milyen vétekről van szó (Radó). Ugyanerre az elvárásra a „nuda” kifejezés is használatos a hagyományban. MILLETT 1999, 214.

165 Hibázik a gyónó, ha a károkozása miatt kiszabott jóvátételt nem teljesíti (Radó).

166 Hibázik a gyónó, ha nem Isten iránti szeretetből, hanem megszokásból, és az emberektől való félelméből gyón. (Radó ettől a tételtől kezdve nem fűz magyarázatot az egyes hibákhoz.)

167 Hibázik a gyónó, ha a bűneihez kapcsolódó körülményekről hallgat; ez a feltétel már szerepel az „integritas” kritériumánál, így magyarázatom talán hibás. Horváth Balázs javaslata szerint talán arról a hibáról van szó, hogy a gyónó elhagyja a gyónás valamely formális elemét, megszokott formuláját.

168 Hibázik a gyónó, ha kétségbeesésében nem hiszi bűnének bocsánatát.

169 Hibázik a gyónó, ha szégyenli a bűnét meggyónni; gyónását nem a megbánás, hanem a szégyen vezérli.

170 Hibázik a gyónó, ha nem annál gyón, akihez tartozik, tehát nem a saját plébánosánál, ahogyan az elő van írva. A saját plébánosnak való gyónás kötelezettségéről lásd: CORNETT 2011, 170; THAYER 2002, 63–64. A magyarországi helyzetről: HARSÁNYI 1938, 317–321.

171 Hibázik a gyónó, ha nem bocsájtja meg az ellene vétetteknek bűneit.

Defectus secretationis [?]: nem tartja meg, amit az gyónásban hallott¹⁷²

Defectus satisfactionis: nem teszen eleget az bűnökről¹⁷³

A latin-magyar nyelvű emlék a jó gyónás feltételeinek kérdéskörét dolgozza fel (*condiciones confessionis, modalitas confessionis*), amely népszerű téma volt a középkor folyamán.¹⁷⁴ Gyökerei a 12. század elejéig vezethetők vissza, feltehetően egy pseudo-augustinusi szövegből, a *De vera et falsa paenitentia*ból ered. Elsődleges funkciója nem a prédikációhoz, hanem a gyónáshoz kötődik: a gyónás elején a gyóntató rövid bevezető beszédet mondhatott, amellyel útmutatást adott a gyónni érkezőnek. A prédikációkban a 12. században jelent meg először. Használata gyorsan terjedt a IV. lateráni zsinat (1215) után, amikor megnövekedett a gyónásra való felkészítés jelentősége. A feltételek számát és elnevezését tekintve nem alakult ki konszenzus, a 13. századra már számos eltérő szempontsor és értelmezés volt forgalomban.¹⁷⁵ A hagyomány akkor kapott igazán nagy lendületet, amikor hozzákapcsolódott egy emlékezetet segítő rövid vers, mellyel a sok tulajdonság könnyebben megjegyezhetővé vált. A vers legerjedtebb változata tizenhat jellemzőt sorakoztat fel, amelyek a helyes gyónáshoz szükségesek:

*Sit simplex, humilis confessio, pura, fidelis,
Atque frequens, nuda, discreta, libens, verecunda,
Integra, secreta, lacrimabilis, accelerata,
Fortis et accusans, et sit parere parata.*¹⁷⁶

Ezt a változatot idézi Aquinói Szent Tamás is *Sententia*-kommentárjában, de többek között megtalálható Angelus de Clavasionál és Antoninus Florentinusnál is.¹⁷⁷

A téma népszerűsége töretlen volt a nyomtatott prédikációs segédanyagok korában is.¹⁷⁸ Magyarországi hagyománya is ismert, egy-egy beszédében Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt is foglalkozik vele. Laskai Osvát a nagybőjti prédikációkat tartalmazó *Gemma fidei* című kötetének 53. beszédében a gyónás hat módozatát

172 Hibázik a gyónó, ha nem tartja meg a gyónóra is vonatkozó gyónási titkot. (A Radónál olvasható hibás „feeretatio” alak talán „secretatio”-ként oldható fel.)

173 Hibázik a gyónó, ha nem végzi el az elégtételt.

174 MILLETT 1999, 193–215. Lásd még: CORNETT 2011, 113–116. Az érvényes gyónás és áldozás történeti forrásaihoz lásd: ERDÉLYI 2003.

175 MILLETT 1999, 203–204, 211.

176 AMANN–MICHEL 1933, col. 722–1050, 984. A vers fent idézett változata két ponton a kifejezések szintjén is egyezik a Guillelmus-kódex listájával: mindkettőben szerepel az alázatosság (*humilitas*), és a teljesség (*integritas*) kritériuma. Tartalmilag azonban több egyezés is kimutatható a két szöveg között, attól függően, hogy a vers értelmezésének éppen melyik hagyományát tartjuk szem előtt.

177 TENTLER 2015, 106–108.

178 Lásd Anne T. Thayer monográfiáját, amely azt vizsgálja, hogy milyen tanítás olvasható a bűnbánatra vonatkozóan a nyomtatás megindulásával hozzáférhetővé váló prédikációs segédkönyvekben. THAYER 2002, 55–64. Továbbá: LOCHRIE 2012, 37–38.

vizsgálja, amelyek a következők: 1) előre megfontolás (*modus praemeditationis*); 2) megvetés (*modus detestationis*); 3) választás (*modus electionis*); 4) megalázkodás (*modus humiliationis*); 5) igazság (*modus veritatis*); 6) erősség (*modus firmitatis*).¹⁷⁹ A *modus detestationis* kivételével – amely egyébként talán megfeleltethető lenne a *contritio* szempontjának – mindegyik módozat szerepel a Guillermus-kódex listájában is. Laskai a beszéd elején idézi az emlékeztetőt segítő vers egy változatát is.¹⁸⁰ Temesvári Pelbárt *Pomeriuma* nagybőjti kötetének 26. beszédében a vers fent idézett, legelterjedtebb változatát közli.¹⁸¹ Temesvári prédikációja sorra veszi a versben szereplő tizenhat tulajdonságot a tekintetben, hogy hogyan lehet véteni ellenük (pl. *primo contra simplicitatem peccat; secundo contra humilitatem peccat* stb.). Prédikációja így közel áll a Guillermus-kódex listájához, mégsem tekinthető annak forrásának. A gazdag forrásanyag ellenére a Guillermus-kódex szempontsorával teljes mértékben egyező párhuzamra máshol sem akadtam.¹⁸²

A természet elleni bűnök fajtáit felsoroló lista

Gyónáshoz kapcsolódó emlék a Guillermus-kódexben található, természet elleni bűnök fajtáit felsoroló lista is.¹⁸³ A lista az öt bűnös város nevéből, és az ott elkövetett bűnök felsorolásából áll.¹⁸⁴ Modernizált átírata (fol. 41):¹⁸⁵

179 [OSUALDUS DE LASKO] 1507, sermo 53. A prédikáció címe: „Feria quarta Dominicae de passione de confessionis modalitate, quod habeat modum praemeditationis, detestationis, electionis, humiliationis, veritatis, firmitatis. Et incipit: *Effunde, sicut aquam, cor tuum*. Gloriosus et fructuosus sermo quinquagesimus tertius.” Lásd még: http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=og_index.

180 Az egyszerűség szempontját (*simplex*) kihagyja: „Sit humilis, pura, fidelis, frequens, nuda, discreta, libens, verecunda, integra, secreta, lacrimabilis, accelerata, fortis, accusans et sit parata parere.”

181 PELBARTUS DE THEMESWAR 1499b, sermo 26. http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=pqi_index. A prédikáció címe: „Feria quarta post Dominicam III., Sermo XXVI. de confessionis sacrae condicionibus sedecim a theologis positus”.

182 Millett említ tizennyolc és huszonegy pontból álló szempontsorokat is, tizenkilenc pont azonban nála sem szerepel. MILLETT 1999, 201.

183 Az emlék lejegyzője az ún. negyedik kéz, amely a legtöbb magyar nyelvű szövegegyeséget jegyezte le a kódexbe: a természet elleni bűnök fajtáin túl a káptalani beszéd megnyitóját, a káptalani beszéd töredékét, és a Biblia többszintű értelmezésének megnevezéseit is.

184 Radó megjegyzi, hogy az öt város neve a Genesis szerint: Szodoma, Gomorra, Adama, Seboim, és Bala vagy Segor. A lejegyző Adamát kihagyja, Seboimot Sabiának írja, és Balát Kolára változtatva azt veszi ötödik városnak, holott az csak Segornak volt a másik neve.

185 Ahogy halad előre a lista, egyre kidolgozatlanabbá válik; az első városnál még szerepel az „Úristennek ellene” kifejezés, a többi városnál már nem; a legvégén pedig a kidolgozatlanságot jelző „etc.” rövidítés olvasható. Az emléket saját maga számára írhatta le a bejegyző, emlékeztető vázlatnak szánva.

Szodoma:

ez városbeliek vétkeztenek vala az Úristennek ellene, miért [?] elveszének,¹⁸⁶ hogy férfiú férfiúval, asszonyállat asszonyállattal vétkezett vala.

Gomorra:

ezek vétkeztenek vala oktalan állattal, miképpen az barmokkal.

Sabia:

ezek vétkeztenek vala miképpen hogy az asszonyállatok férfúmódra ekképpen cselekednek vala.

Segor:

ezek vétkeztenek vala az asszonyállatokkal balfelől és jobbfelől.

Kola:

ezek vétkeztenek vala illetésnek miatta, miképpen hogy ki-ki mind őmaga őmagával, mind asszonyállat, mind férfiú etc.

Bár a prédikációirodalomban általánosan elterjedt téma Szodoma és Gomorra városainak pusztulása, nem találtam olyan szöveget, amely az egyes városokhoz a Guillermus-kódexben található bűnöket kapcsolná. Pontos forrás tehát ennél az emléknél sem került elő. Sikerült azonban azonosítanom a téma kontextusát, így érthetővé váltak a sokszor homályos megfogalmazású vétkek. Radó tévesen látta el a szövegegységet a „parázna bűnök fajtái” címmel, hiszen ez a témakör nem a paráznaság (*adulterium, concubinitus*) kérdésköréhez, hanem az egyik főbűnhöz, a bujasághoz (*luxuria*), pontosabban annak egyik aletetéhez, az ún. természet elleni bűnökhöz kapcsolódik. Aquinói Szent Tamás nyomán a természet elleni bűnöknek a következő négy fajtáját szokás megkülönböztetni: 1) önkielégítés; 2) állattal való közösülés; 3) homoszexualitás; 4) a természetes módtól eltérő aktus.¹⁸⁷ A természetes módtól eltérő aktus történhet egyrészt a nem megfelelő testrész használatával (*non in debito vase*), másrészt pedig nem megfelelő testhelyzettel (*indebitus modus*).¹⁸⁸ Hogy milyen pozíciók vehetők fel a szexuális aktus során, azt az Albertus Magnus által kidolgozott csoportosítás alapján volt szokás tárgyalni. Eszerint öt fő pozíció létezik: 1. a nő a hátán fekszik, a férfi pedig rajta; 2. a férfi és a nő egymás mellett fekszik; 3. a férfi és a nő is ül; 4. a férfi és a nő is áll; 5. állatok módjára való közösülés: a férfi hátulról hatol be a megfelelő testnyílásba. A későbbi hagyomány még egy hatodik pozíciót is tárgyal: amikor a férfi fekszik, és a nő van fölül.¹⁸⁹ Ezek közül az első pozíciót leszámítva mindegyik természetellenesnek tekintendő. A természet

¹⁸⁶ Radó szövegközlése itt sem egészen megbízható; az átírásomban olvasható „miért elveszének” szavak nála így szerepelnek: „býerth el wezenek”. Kevésbé lehetséges olvasat: „bűnért elveszének”.

¹⁸⁷ Idézi: LOCHRIE 2012, 195.

¹⁸⁸ TENTLER 2015, 189. Ez a két kategória található többek között Antoninus Florentinusnál és Sienai Szent Bernardinnál is. ANTONINUS FLORENTINUS 1477, lib. II, tit. V, cap. IV: „Alius modus qui etiam continetur in quarto servato debito vase, sed non debito situ dicitur contra naturam; quia contra consuetum modum naturae per quem non ita aperte procurari potest generatio.”

SIENAI SZT. BERNARDIN, *Quadragesimale de Christiana religione*, sermo 17. In *Opera Omnia*, I, Firenze, 1950, 204–226: „quando praetermittitur debitum vas [...], si praetermittitur debitum modus a natura statutus quantum ad situm”. Idézi: GECSER 2003, 378.

¹⁸⁹ TENTLER 2015, 189–190.

elleni bűnök – amelyeket gyakran csak szodómiaként emlegetnek – több téma kapcsán is előkerülhetnek egyházi szövegekben: írhatnak róluk a Tízparancsolat, a hét halálos bűn, illetve az égbekiáltó bűnök tárgyalásakor is.

A természet elleni bűnök négy fő típusából három egyértelműen megfeleltethető a Guillelms-kódex bűntípusainak: az önkielégítés Kola bűnének („vétkeztenek vala illetésnek miatta”); a homoszexualitás Szodoma bűnének („férfiú férfiúval, asszonyállat asszonyállattal vétkezett vala”); az állattal való közösülés pedig Gomorra bűnének („vétkeztenek vala oktalan állattal”). Sabia és Segor városának bűnei nehezebben érthetők, cikkében Radó Polikárp sem tudta őket megfelelően feloldani. Sabia bűnét, az asszonyok férfiú módra vétkezését „lesbosi, vagy sapphoi szerelem”-ként értelmezte, amely így kétszer szerepel a listájában. A Segorhoz kapcsolódó „balfelől és jobbfelől” való vétkezést pedig „természetellenes coitus”-ként magyarázta, amely nemigen visz közelebb a kifejezés megértéséhez.¹⁹⁰ A fenti csoportosítások alapján – amelyeket feltehetően Radó nem ismert – világosan látszik, hogy Sabia és Segor a természet elleni bűnök negyedik fajtájának, a természetes módtól eltérő aktusnak feleltethetők meg. Sabia bűne a hatodik szexuális pozíció vétke: a férfi fekszik, és a nő van fölül, vagyis a nő „férfiú módra” cselekszik. A nő fenti pozícióját határozottan elítélték, többen hangsúlyozzák is – köztük Petrus Comestor és az ő nyomán Astesanus de Asti is –, hogy ez volt az egyik ok, amely miatt Isten elpusztította Szodoma és Gomorra öt városát.¹⁹¹

Segor bűne, a „balfelől és jobbfelől” való vétkezés esetében a legvalószínűbb, hogy a lejegyző az állatok módjára való közösülés vétkét értette alatta: az aktus ebben az esetben egyszerre történik bal felől (helytelenül), azaz hátulról; de ugyanakkor jobb felől is (helyesen), azaz a megfelelő testnyílásban.¹⁹² Ezt az értelmezést erősíti, hogy a nő fenti pozíciójának vétkét, és a hátulról, de a megfelelő testnyílás használatával történő aktus vétkét gyakran tárgyalják együtt a hagyományban. Együtt említi őket Guillelms Peraldus a „nem megfelelő helyzet” tárgyalásakor, és együtt szerepelteti őket Pál bíró is a Gyöngyösi-kódex később bemutatandó bejegyzésében.¹⁹³

Ezek alapján a magyar emlék a következő bűnöket köti az öt városhoz: 1. Szodoma: mindkét nembeli homoszexuális aktus; 2. Gomorra: bestialitás; 3. Sabia: a nő fenti pozícióban van az aktus során; 4. Segor: hátulról való közösülés a megfelelő testnyílás használatával; 5. Kola: önkielégítés.

A továbbiakban olyan latin és magyar nyelvű szöveghelyek bemutatása következik, amelyekben megjelennek a fent említett szexuális bűnök. Mint látható lesz, a Guillelms-kódex meglepőnek tűnő felsorolása nem egyedülálló a magyar anyagban. Az apácák számára készült kolostori kódexek közül kettő is említi a természet ellen

190 Radó talán a nem megfelelő testnyílás használatát értette alatta.

191 Idézi: LOCHRIE 2012, 185; TENTLER 2015, 191–192.

192 A magyar szóhasználat alapján a nem megfelelő testnyílás használatának vétkét (*non in debito vase*), esetleg az egymás mellett fekvő elkövetett bujaság vétkét is érthetnénk még alatta, ezeket azonban nem szokás a nő fenti pozíciójának kárhóztatásával egyszerre említeni.

193 Guillelms Peraldus idézi: LOCHRIE 2002, 184.

való bűnöket. Különleges megnevezéssel szerepel a domonkos apácák közösségi használatára szánt Virginia-kódexben. Az ott olvasható, szerzetesek számára készült gyónási tükör a következőképpen fogalmaz: „vádolom én bűnömet, mert vétkeztem az négy mennybe kiáltó bűnökbe, kik ezek: ártatlan vérontás, szegényeknek nyomorgatása, néma bűn, béresnek munkáját megtartani.”¹⁹⁴ Az égbe kiáltó bűnök között szerepel tehát a néma bűn, vagyis a *peccatum mutum*, amely a természet elleni szexuális vétkek megnevezése. Úgy tartották, hogy a szodómiának már a neve is veszélyes és fertőző, nem mindenki előtt volt szabad kiejteni. Feltehetően az apácaközösség számára homályos értelmű lehetett a „néma bűn” kifejezés, hiszen ezt a témát inkább kerülték előttük. Ez olvasható ki a Székelyudvarhelyi kódex Nyújtódi András ferences szerzetes által írt részletéből is, melyet húga, Nyújtódi Judit begina számára jegyzett le. A szerzetes a benne található katekizmus bujaságról szóló szövegrészletét gondosan átdolgozta, és fordításához a következő megjegyzést fűzte: „Jóllehet, hogy ez tisztaság ellen való gonosz bűnről több írás volna, hogy az ő utálatos gonosz ártandó voltát nyilvánban megérthetnők, de meg nem írom az ti személyeknek tisztaságos tiszteletességéért, mert bízom teljes lelkeimmel az édes Úristenben, hogy szorgalmatos vigyázástok legyen ez nemes szent tisztaságnak egészen megőrzésére, azért én itt megállok erről nyilvánban írnom.”¹⁹⁵

Egy klarisszák által használt kézirat, az ún. Nagyszombati kódex az égbekiáltó bűnök között szintén említi a szodómia bűnét. A bűn ezúttal a jól ismert formában szerepel: „természet ellen való bűn, peccatum contra naturam”. Meglepő, hogy a felsorolás a magyar mellett a latin kifejezéseket is használja, holott a nővérek kódexeiben a bűnök megnevezései csupán anyanyelven szoktak szerepelni. Lázs Sándor hívta fel a figyelmet arra a furcsaságra, hogy latin kifejezések nem fordításként, hanem értelmezésként jelennek meg a szövegben, azaz a magyart követi a latin.¹⁹⁶ Ez alapján arra kellene következtetnünk, hogy az apácák latinul ismerték az égbekiáltó bűnök nevét.

Nyújtódi András szövegéhez hasonlóan szintén férfi szerzetes saját kezű lejegyzése a Sándor-kódexben fennmaradt *Tundal lovag látomása*, amely fordítás feltehetően egy apácaelöljáró számára készült.¹⁹⁷ A Sándor-kódex változata az eredetileg huszonhat fejezetre tagolt latin nyelvű elbeszélésnek csupán a tizedik fejezetét mondja el, melyben a lovag a testi bűnben élő egyházi személyek pokolbeli szenvedéseit

194 Virginia-kódex, 12 (Kovács Zs. 1990, 62–63). Lázs Sándor tévesen azt írja, hogy az égbekiáltó bűnök felsorolásából a szexuális bűnről szóló pont hiányzik (6:11). Vö. LÁZS 2016, 160.

195 Székelyudvarhelyi kódex, 193–194. Erre a szöveghelyre külön utal a szövegkiadás bevezetése: N. ABAFFY 1993, 14.

196 LÁZS 2016, 156.

197 Sándor-kódex, 37–39 (PUSZTAI 1987, 98–103). Köszönöm Vrabély Márknak, hogy felhívta a figyelmemet erre a szöveghelyre. Ehhez lásd még: LÁZS 2016, 107; KATONA 1907. E történettípusnak rokona az a Tinódi elbeszéléséből ismert jelenet, melyben Tar Lőrinc pokolbeli látomása során annak válik szemtanújává, hogy Zsigmond császár a *luxuria* bűne miatt tüzes fürdőben bűnhődik. Ezt az adatot Bognár Péternek köszönöm.

látja. A fordítás készítője így szól a – kéziratban egyébként többször is megszólított – fejedelemasszonyhoz: „[az angyal] aztán úgy mutatá meg minemű kínjuk volna az testi bűnnel élő egyházi embereknek, jelesbben azoknak, kik önmagukkal fajtalankodnak etc., mint ím, én neked nyilván megírtam, az több kínoknak írását mind elhagyván, mert azokat tudni nem olyan szükség”. Az apácaelőjáró lelkivezetője tehát egy olyan szövegrészletet látott alkalmasnak a nővér számára lejegyezni, amely az önkielégítés bűnétől kívánja elrettenteni olvasóját.

A Magyar Királyság területén keletkezett latin nyelvű szövegekben több helyen is előkerül a természet elleni bűnök témája, az apácák magyar nyelvű szövegeihez képest már részletesebben tárgyalva. Laskai Osvát *Biga salutis* című művének nagybőjti kötetében a Tízparancsolathoz kapcsolódóan ír erről a kérdéskörrel.¹⁹⁸ A prédikációkötet huszonhetedik beszédében a bujaság hét fajtáját ismerteti (*septem species luxuriae*): 1. *fornicatio*, azaz a természet rendje szerinti, de tiltott közösülés; 2. *meretricium*, azaz ágyasság, kurválkodás (*vaga libido*); 3. *adulterium*, azaz házasságtörés; 4. *stuprum*, azaz megbecstelenítés; 5. *sacrilegium*, azaz szentségtörés; 6. *incestus*, azaz vérfertőzés; 7. *peccatum contra naturam*, azaz természet elleni bűn.

Septima luxuriae species dicitur peccatum contra naturam, et habet quattuor species. Prima vocatur mollicies. De qua I Corin. VI. Neque molles regnum Dei possidebunt. Et hoc fit cum quis se vel alium extra vas muliebre polluit. Secunda vocatur sodomiticum, et fit cum masculus cum masculo, femina cum femina moechatur. De quibus apostolus Rom. I. Nam femine eorum mutaverunt naturalem usum in eum usum qui est contra naturam. Et I Corin. VI. Neque masculorum concubitores regnum Dei possidebunt. Tertia vocatur bestialitas et fit cum quis coit cum iumento. De quo Levitici. XX. Qui coierit cum iumento morte moriatur et pecus occidatur. Quarta species peccati contra naturam dicitur innominabilis eo quod nomen non habet. De quo Augustinus. Contra naturam est si quis utatur membro mulieris non ad hoc deputato. Et apostulus I Timo. IIII. Sciat unusquisque vestrum suum vas possidere in honore sanctificatione non passione desiderii sicut et gentes quae ignorant Deum. Et quodlibet istorum est maius peccatum quam cum matre aut patre peccare. Unde propter hoc peccatum aliquando una regio punitur per hostes, aut per tempestates, aut pestilentias, et saepe improvisa morte moritur qui talibus fedatur et sordet.

A természet elleni bűnnek négy esete létezik: önkielégítés, bestialitás, homoszexualitás, illetve egy megnevezhetetlen (*innominabilis*) bűn, amely önála a nő nem megfelelő szervének használatát jelenti (*si quis utatur membro mulieris non ad hoc deputato*). A fentiekkel ellentétben a pozícióból adódó bünt ő tehát nem említi.

Lázs Sándor a Gyöngyösi kódex katekétikai jellegű feljegyzéseit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy egy részüknek Johannes Herolt prédikációgyűjteménye a forrása, amelyet Pál bíró saját céljának megfelelően kivonatolt.¹⁹⁹ Továbbá megállapította, hogy a négy égbekiáltó bünt tárgyaló bejegyzésben Pál bíró szokatlan részletességgel írta le a szodomia eseteit (17°), azok Herolt bűnlajstromából teljes-

¹⁹⁸ [OSUALDUS DE LASKO] 1501, sermo 27. Laskai Osvát a teljes quadragesimale-kötetet a Tízparancsolatnak szenteli.

¹⁹⁹ LÁZS 2021a. A tanulmány a következő cikk alapján készült, új kiegészítéseket tartalmaz: LÁZS 2007a.

séggel hiányoznak. A fenti szövegpárhuzamoknak köszönhetően világossá vált, hogy a Pál bíró által összeállított latin nyelvű rész részletező leírása a Guillermus-kódex bejegyzésének egy változata. Pál bíró szövegében a négy égbekiáltó bűn (1. ártatlanok, özvegyek és árvák elnyomása; 2. szodómia; 3. szolga bérének visszatartása és elcsalása; 4. emberölés) között a szodómia eseteiként a természet elleni bűnöket olvashatjuk. A megfelelő módtól való eltérést a Gyöngyösi kódex *usus naturalistól* való eltérésnek nevezi, amelyre két példát is hoz: amikor a férfi állat módjára közösül a nővel (azaz hátulról, de a megfelelő testnyílás használatával), vagy amikor a nő felmászván kihasználja a férfit (azaz a nő az aktus során fenti pozícióban van). Az itt olvasható csoportosítás a Guillermus-kódex-féle csoportosításnak közeli rokona, hozzá hasonlóan az egyébként ritkán említett női pozíciót is tartalmazza. Ahogyan Lázs is feltételezte, a részletet Pál bíró nem maga találta ki, hanem felhasznált egy újabb, eddig ismeretlen forrást. Ezt a forrást sikerült is azonosítanom: a szövegrész majdnem szó szerint egyezik Alexander Carpentarius *Destructorium vitiorum* című művének szodómia eseteit leíró fejezetével.²⁰⁰

Gyöngyösi-kódex	Alexander Carpentarius, <i>Destructorium vitiorum</i> , lib. III. capitulum VIII.
Secundum peccatum est sodomicum et sit multis modis	Quinta species luxurie est vitium contra naturam, quod pluribus modis fieri perniciosus contingit.
primo modo dicitur mollícies Appostollus neque fornicarÿ neque idolis servientes neque adulterÿ neque molles neque masculinorum concubitores regnum Dei possidebunt	Uno modo cum sine omni concubitu causa delectationis venire pollutio procuretur, et vocatur peccatum immundicie. ii. Corinth. xij. ubi dicitur. Non egerunt penitentiam super immundicia et fornicatione et impudicitia quas gesserunt. Item vocatur peccatum istud mollícies . Unde j Corin. vj Neque fornicarii, neque idolis servientes, neque adulteri, neque molles, neque masculorum concubitores regnum Dei possidebunt.
Aliomodo contingit fieri per concubitum ad rem alterius speciei id est cum Iumentis Leuitici XX qui cum Iumento et pecore coierit morte moriatur pecus quoque occidite Mulier que succubuerit cuilibet Iumento simul interficiatur cum eo	Alia modo contingit fieri dictum vitium per concubitum ad rem alterius speciei: utputa cum iumentis. De quo Levi. xx. Qui cum iumento et pecore coierit, morte moriatur, pecus quoque occidite. Mulier que succubuerit cuilibet iumento simul interficiatur cum eo.

<p>Tercio modo fit per concubitus ad indebitum sexum id est masculi ad masculum uel femina ad feminam</p>	<p>Tercio modo fit per concubitus ad indebitum sexum, ut puta masculi ad masculum. De quo dicitur Levi. xx. Qui dormierit cum masculo coitu femineo, uterque operatus est nephas, morte moriantur, sit sanguis eorum super eos.</p>
<p>Quarto modo si non seruetur vsus naturalis cum vir modo bestiali coyerit cum muliere uel Mulier supergressa viro abuttitur</p>	<p>Quarto modo si non seruetur usus naturalis: utputa cum vir modo bestiali coierit cum muliere, vel cum mulier supergressa viro abuttitur. Roma. j. Masculi relicto usu naturali femine exarserunt in desideriis suis in invicem masculi cum masculis turpitudinem operantes, et femine eorum mutaverunt usum naturalem in ipsum, qui est contra naturam.</p>

Carpentarius hét főbűnt középpontba állító műve már a 15. században több kiadásban megjelent, ma ismert példányaiból többet is magyarországi könyvtárakban őriznek, a forrás jól illeszkedik az eddig ismert, Pál bíró által használt nyomtatványok sorába. Lázs meggyőzően bizonyítja, hogy Pál bíró az általa készített kivonatokban jogi eseteket, példákat írt le, amelyeknek egy-egy ügy megítélésakor vehette hasznát. Joggyakorlatban való alkalmazás miatt lehetett szüksége a szodómia eseteinek részletes jegyzékére is.²⁰¹

A gyóntatási kérdések kapcsán már említettem a Peer-kódex töredékeként ismert nyelvemlék bűnkatalogusának latin nyelvű megjegyzését, amely a testi bűnök kiérkezése kapcsán inti óvatosságra a gyóntatót. A gyóntatási és prédikációs segédletek gyakran fogalmaznak hasonlóan. Temesvári Pelbárt a házastárssal elkövetett szexuális vétkekről írja, hogy prédikációban nem szabad róluk beszélni, legfeljebb általánosságban és nagyon óvatosan, gyónás során azonban fel kell őket vetni.²⁰² A házastárssal elkövetett természet elleni bűnök kapcsán csupán arra figyelmeztet, hogy az aktus módjának természetesnek kell lennie. Állítását egy szintén nem túl beszédes exemplummal illusztrálja, melynek szereplője szégyenkezés miatt nem gyónta meg feleségével elkövetett parázna bűnét.²⁰³ A papok tehát a prédikációkban nem tárgyalhatták részletesen a szexuális bűnöket, az egyszerű hívek előtt elhangzó beszédeknek – az apácáknak írt magyar nyelvű szövegekhez hasonlóan – e tekintetben diszkrétnek kellett lenniük. Ennek fényében kijelenthető, hogy a Guillermus-kódexnek ez a bejegyzése sem világi hívek előtt elhangzó prédikációhoz készült, sőt feltehetően nem is prédikációs segédanyag.

²⁰¹ A kérdéshez lásd: MEZEY 2002.

²⁰² PELBARTUS DE THEMESWAR 1511, sermo 26. „De hoc non licet in predicatione loquor nisi in generali et cautissime; sed debet remitti ad forum confessionis”. Idézi: GECSER 2003, 378.

²⁰³ PELBARTUS DE THEMESWAR 1511, sermo 26. <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=th/tho26>. „Debet observare modum, ne peccet innaturali et inhonesto modo”; „enormia peccata commisi turpiter, quae nunquam confessus fui per erubescitiam”.

A gyóntatási kézikönyvek, és más gyóntatási segédletek is Temesvári Pelbárthoz hasonlóan érvelnek.²⁰⁴ Telegdi Miklós *Agendarius*a magyar nyelvű gyóntatási kérdései között olvasható, paráznaságra vonatkozó kérdéssor is szemérmesen fogalmaz.²⁰⁵ A kérdéssorhoz fűzött latin nyelvű megjegyzésben Telegdi óvatosságra inti a gyóntatót: óvakodni kell, nehogy véletlenül a pap az egyszerű embereknek és az ifjaknak e kérdések által többet tanítsanak meg a bűnről, mint amennyire visszatartják attól őket. Ugyanakkor arra is figyelni kell, nehogy a pap túl óvatos legyen a kérdéseivel, hiszen a gyónó szégyen vagy tudatlanság miatt magától nem mond el eleget a bűn körülményeiről. Tudni kell ugyanis, hogy a bűnt hajadonnal vagy házassal, vér szerinti vagy egyéb rokonnal, szűzzel, vagy a természet rendjével szemben önkielégítéssel (*per molliciem in seipso*), vagy pedig másokkal együtt követte-e el.²⁰⁶

Szörényi László a 18. századi gyóntatási kézikönyveket bemutató tanulmányában hasonló megjegyzést idéz a jezsuita Paolo Segneri *Instructio confessarii, et poenitentis* című művéből.²⁰⁷ Segneri a könyv végére illesztett praktikus összefoglalójában taglalja, hogy milyen módon kell az egyes bűnök kikérdezése során a gyóntatónak eljárnia. Ragaszkodik a részletes kivallatáshoz, ugyanakkor állítása szerint az idetartozó matéria olyan, mint a szurok, mindenkit bemocskol, aki hozzáér, azért óvatosan kell eljárni. Olyan bűnről van szó, amelyben nem lehet olyan részlet, amelyet könnyedén lehet megítélni, mert hasonlít egy árnyékszékhez, amelyből pestises minden kigőzölgés, és járványt okoz; ezért a benne való – akár akaratlan – gyönyörködés is halálos bűnhöz vezethet. Segneri szövege azt sugallja, hogy a papok saját érdekükben is jobban teszik, ha amennyire lehet, távol tartják magukat a szexuális bűnök körülményeinek alapos kikérdezésétől. A papok szexuális bűnök elleni fellépése terén tehát egymással ellentétes szándékok érvényesülnek: pontosan fel kell tární a megvallott bűnök súlyosságát, hogy megfelelően tudjanak eljárni a bűnvallást követően; ugyanakkor el kell titkolni a bűnöket azok elől, akik nem ismerik őket, és el kell kerülni, hogy a témáról való beszéd bűnre csábítson. A szövegek éppen ezért gyakran részletezők és homályosak is egyszerre.

204 A kérdéshez lásd még: TENTLER 2015, 88–95.

205 Így például TELEGDY 1583, 90: „Ingerletted-e testedet illetésséddel vagy másképpen gonoszra?”; „Vétkeztél-e paráznaságba, és ha vétkeztél, miképpen, micsoda rendbeli és állapotbeli személyel? Hányszor?”. Telegdi Miklós kortársaihoz lásd még: ÁCS 2002.

206 TELEGDY 1583, 90–91: „Hic oportet confessarium esse valde cautum, ne forte simplices et iuniores aut multiplicibus interrogationibus de turpi hoc peccato doceat potius, quam dedoceat mala facere, aut si nimium lenis et plus iusto verecundus fuerit in interrogando, poenitens pudore vel ignorantia sua sponte non satis explicet circumstantias peccati. Utrum scilicet cum solutis, vel coniugatis, vel consanguineis, vel affinis, vel virginibus, vel contra naturae ordinem per molliciem in seipso, vel cum aliis nefanda peccata commiserit?”

207 SZÖRÉNYI 2002. Lásd még: TENTLER 2015, 88–95.

Bűncsoportosítások

A nyomtatásnak köszönhetően Európa-szerte egyre több laikus jutott hozzá olyan szövegekhez, amelyek a gyónásra való felkészülésben segítették őket. A lelkitükrök olasz és német nyelven is hamar elérhetővé váltak nyomtatott formában.²⁰⁸ A rövid terjedelmű, olcsó nyomtatványok nagy népszerűsége tettek szert a latinul nem tudó hívek körében. 1510-ben egy gyónásról szóló kézikönyv is megjelent német nyelven, amelyet ismeretlen szerzője kifejezetten laikusok számára írt, sőt akadtak olyan világi olvasók is, akik a prédikáló papoknak összeállított, nyomtatott formában terjesztett nagybőjti prédikációgyűjteményeket forgatták hasonló céllal.²⁰⁹ A magyar anyanyelvű világi hívek számára ezzel szemben még kézíratos formában is alig lehettek hozzáférhetőek gyónásra felkészítő szövegek.

Az apácáknak kolostorba lépésükkor alapvető katekétikai ismereteket kellett szerezniük. A Nyulak szigetén készült Példák könyve elnevezésű domonkos kódex a kolostori oktatásról tanúskodik. A benne olvasható vágáns ritmusú ének felsorolja a Tízparancsolatot, a hét főbűnt és az öt érzéket.²¹⁰ Néhány szövege kivételével szinte teljes egészében katekétikai kézikönyv a Nagyszombati-kódex, amely klarissza apácák közösségi használatában volt.²¹¹ A Tízparancsolat mellett többek között a hét halálos bűn, a nyolc boldogság, az öt érzék, a kilenc idegen bűn és az égbekiáltó bűnök is szerepelnek benne. Szintén közösségi használatú a Nádor-kódex, melynek bűnkatalógusa nagyrészt egyezik a Nagyszombati kódexével. A Székelyudvarhelyi kódex hosszú katekézise a hét halálos bűnt, a szentségeket, a Szentlélek hét ajándékát, az irgalmasság cselekedeteit, a nyolc boldogságot, a kilenc idegen bűnt és az azokból következő többi bűnt sorolja fel és magyarázza is az egyes bűnöket. Igen részletes felsorolás szerepel a Virginia-kódex már említett gyónási tükrében is.²¹² Klarissza apácák is használták a Kazinczy-kódexet, amelybe – meglepő módon – Luther Márton kis kátéjának Tízparancsolat-szövegét jegyezték be a 16. század végén.²¹³ Lázs Sándor hívta fel rá a figyelmet, hogy a magyar apácák német társaikkal ellentétben nem rendelkeztek otthonról hozott katekétikus szövegekkel: míg a nürnbergi domonkos apácák katekétikus kéziratainak a felét a beöltöző polgárlányok vitték magukkal a kolostorba, e szövegek magyar nyelvű párjai mind valamelyik

208 CONTI 2011, 50–51.

209 TENTLER 2015, 40, 42, 46.

210 LÁZS 2016, 156–168; SZELESTEI NAGY 1991, 294; TARNAI 1984, 239–244.

211 LÁZS 2016, 157–158. Mészáros István a kódexet tankönyvként említi: a kéziratot a 19. század végéig az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtárában őrizték, és véleménye szerint anyagában semmi jel sem mutat arra, hogy kolostori környezetben keletkezett volna, ezért nincs kizárva, hogy valamelyik káptalani iskola magasabb tagozatán tanulmányozták szövegeit. MÉSZÁROS 1986, 132–133. Az újabb kutatások ennek ellentmondanak, a kódex másolója ugyanis a Klarissza Névtelenként említett apáca lehetett. LÁZS 2021c.

212 LÁZS 2016, 160–163.

213 A. MOLNÁR 2009.

apácakolostorban íródtak. Német nyelvterületen még gyerekként a szülői házban meg lehetett ismerkedni írott formájú katekétikai szövegekkel, a magyar társadalom azonban nem rendelkezett olyan széles nemesi vagy polgári réteggel, amely fontosnak tartotta volna, hogy gyermekei anyanyelven olvassanak – fogalmaz Lázs.²¹⁴ Fontos mérföldkönek számít tehát a Gyöngyösi kódexben található lelkítükör, amely arról tanúskodik, hogy a 16. század elején már volt rá példa, hogy világi személy írásban rögzített, magyar nyelvű lelkítükör alapján készült fel bűnvallására.

A hívek nagy többségének bűnökkel kapcsolatos oktatása szóban történt. Erre sor kerülhetett magában a gyónásban, a nagybőjti prédikációkban, illetve a prédikációk utáni ún. katekétikus tanításban.²¹⁵ A katekétikus tanítás általában a Miatyánk, a Hiszekegy, az Üdvözlégység Mária és a Tízparancsolat magyarázását jelentette.²¹⁶ Elképzelhető, hogy ilyen felhasználáshoz kötődik az a Tízparancsolat-töredék, amelyet egy 1508-ban nyomtatott Missale Strigoniensébe jegyeztek be, és ma az Egyetemi Könyvtárban található.²¹⁷ A szöveg töredékes, a bevezető kérdés után csupán három parancsolat olvasható. Az a tény, hogy misekönyvbe jegyezték be, mindenképpen papi használatra utal. Modernizált átírata:

Melyik az Istennek tíz parancsolatja?
Az első: egy Istent higgy!
Istennek nevét hiába ne említsed!
Ünnepet szentelj!

PRÉDIKÁLÁS

A klerikusok képzése és egy magyar nyelvű szöveggyűjtemény

Tarnai Andor egy könyvjegyzékben fennmaradt címléírás alapján következtetett arra, hogy a középkor végén már létezhetett írásban foglalt magyar ars praedicandi, amely a magyar nyelven való prédikálás szabályait rögzítette.²¹⁸ Ez a mű

²¹⁴ LÁZS 2016, 164–165.

²¹⁵ Az 1515-ös veszprémi zsinati határozatok között olvasható, hogy a plébánosoknak gondot kell viselniük arra, hogy a hozzájuk tartozó hívek ismerjék az alapvető imádságokat, a Miatyánkot, az Üdvözlégység Máriát és a Hiszekegyet, amely imák ismeretét a gyónás során ellenőrizniük kellett. SOLYMOSI 1997, 59.

Az *Oculus sacerdotis* című népszerű papi kézikönyv azt javasolja, hogy amennyiben túl kevés idő áll a pap rendelkezésére, vagy túl sok hívet kell gyóntatnia, érdemes nagybőjt elején olyan prédikációt tartani, amellyel felkészítheti híveit a gyónásra. CORNETT 2011, 118.

²¹⁶ JUNGSMANN 1955, I, 490–494; SZELESTEI NAGY 1991, 293.

²¹⁷ Egyetemi Könyvtár Tízparancsolat-töredéke: BARTÓK Zs. 2020a.

²¹⁸ TARNAI 1984, 266, 316. A Tarnai által hivatkozott leltárról Iványi Béla adott hírt, amely leltár a következő tételt tartalmazza: „Sermones et modus praedicandi Hungari cum passione Domini”. IVÁNYI 1929, 202.

biztosan tartalmazott magyar nyelvű szövegrészeket, de akár teljes egészében is magyar nyelvű lehetett. Tarnai feltételezése szerint e könyvjegyzék készítésekor, vagyis 1536-ban az anyanyelvi prédikálás mesterségének elsajátítása már túljutott a kizárólagos szóbeliség szintjén, és az írásos szabályozás stádiumába lépett. E Tarnai által feltételezett változás nyomai már évtizedekkel korábbról is kimutathatók, többek között egy olyan forrásnak köszönhetően, amely elkerülte Tarnai figyelmét. Ez a forrás a több szempontból is egyedülálló Sági-émlékegyüttes.²¹⁹ Az adatgazdag forrás 1906-os felfedezése óta eltűnt a kutatás látóteréből, most azonban az Országos Széchényi Könyvtár digitalizálási munkálatainak köszönhetően újra előkerült, s facsimiléje könnyedén elérhető a nyelvemlék-honlapról.²²⁰ A könyvtár – egyelőre szűkszavú – adatlapja szerint a dokumentum imádságokat tartalmaz. Ha közelebbről megvizsgáljuk az imákat, megállapítható, hogy a Tarnai által kikövetkeztetett prédikációs tananyag szövegyűjteményébe illő szövegeket találunk benne. Már Sági István is megállapította, hogy az emlékek papok által használt formulárek, mintaszövegek lehetnek, az őket hordozó ősnymtatványok is papi használatról tanúskodnak. Az emlékegyüttes hét szövegegységet tartalmaz, amelyek tematikus párokat alkotnak: minden egységhez tartozik egy bevezető és egy lezáró ima. A szövegek rendeltetéséről címfeliratok tájékoztatnak: ima áldozás előtt (*ante communionem*), ima áldozás után (*post communionem*), ima étkezés előtt (*forma benedictionis mensae*), ima étkezés után (*gratiarum actio*), ima prédikáció előtt (*exordium sermonis*), ima prédikáció után (*post sermonem*), ima tanulás előtt (*precatio incipientis sua studia*). A gyűjtemény határozottan a megkomponáltság hatását kelti. A szövegek tematikájukat és szóhasználatukat tekintve is szoros kapcsolatban állnak egymással, mindegyik a testi vagy a lelki táplálékok vételéhez kapcsolódik. A gyűjteményhez még legalább egy ima tartozott, amelynek csak a vége maradt ránk. A szövegbeli összefonódásoknak, illetve az imapárokból adódó párhuzamos szerkezetnek köszönhetően olyan szövegyűjtemény jött létre, amely egyedülálló az egész vizsgált anyagban.

Bizonyos, hogy nem szerzői fogalmazvánnyal van dolgunk, és talán az is valószínűsíthető, hogy az emlék nem a szerző tisztázatát őrzi.²²¹ Amennyiben ez így van, akkor már a 15. század végén/16. század elején létezhetett magyar nyelvű szövegforgalom a lelkipásztori feladatokat ellátó (vagy erre készülő) egyházi férfiak körében.²²² Akár még az is elképzelhető, hogy a Tarnai által feltételezett papi kézikönyv is megszületett már, melynek mintaszövegei önálló életre keltek.

219 Sági-émlékegyüttes: SÁGI 1906.

220 <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/imadsagok>

221 Bár félreértelmezést nem találtam benne, amely a szerzőtől különböző másolóra utalna, a következő másolási hibák – a szövegek rövidségére való tekintettel – inkább másolóra, mint szerzőre vallanak: 1) lágýtsa meg az mi kemény szívünk<et>nek keménységét; 2) Ezt hogy ő szent felsége megadja, mindnyájan minékünk[!] mondjuk el.

222 Bornemisza Péter Élektra-drámájának (1558) utószavában a következőképpen fogalmazott: „minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar

A későbbiekben részletesen tárgyalni fogom a prédikációhoz és az áldozáshoz tartozó két-két imát, így e helyen csak a fennmaradó három szöveget közlöm: az étkezés előtti, az étkezés utáni (hálaadó), és a tanulás előtti imát.²²³

Forma Benedictionis mensae

Mindenható és irgalmas Úristen, ki teremtettél és megváltottál minket, és éltetsz naponként, áldj meg minket és ez eledeleket, melyeket veendőik vagyunk az mi urunknak, Krisztus Jézusnak, te szent fiadnak általa. Amen. Mi atyánk etc.

Gratiarum actio

Mindenható és irgalmas Úristen, mi édes mennyei szent atyánk, hálát adunk teneked az te szent ajándékidért, melyekkel minket mostan megelégtettél az mi urunknak, Krisztus Jézusnak, te szent fiadnak általa. Amen. Mi atyánk.

Precatio incipientis sua studia

Mindenható és irgalmas Úristen, ki minket arra teremtettél okossággal és értelemmel, hogy az te szent ígéret megérthessük és megtanulhassuk, kérünk tégedet, növeljed mibennünk az te malasztodat és világosítsd meg az mi elménket, hogy tarthassuk meg azokat, melyek tartoznak az te szent nevednek tisztességére, és az mi felebarátunknak üdvösségére, az mi urunknak, Krisztus Jézusnak, te szent fiadnak általa. Amen.

E szöveggyűjtemény fényében további vizsgálat tárgya lehetne a tanulók magyar nyelvhez való viszonya, s e viszony esetleges változása a középkor folyamán. Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkájának ajánlólevelében azt írta, hogy „a többi nemzet is saját közönséges nyelvén fogalmazott tankönyvvel vezeti a zsenge nemzedéket a magasabb tudományokra”.²²⁴ Ennek a szokásnak talán nálunk is lehettek középkori előzményei. Vizsgálandók lennének e tekintetben a világi pályára készülő deákság szövegei is: a csíziók, az ún. Zsigmond-kori töredék, vagy a *Laus sancti Nicolai pontificis*. Ez utóbbi vers határozottan iskolai környezethez kötődik, fordítója ugyanakkor plébánosként nevezi meg magát.²²⁵

---

nyelven is”. Véleményem szerint Bartók István helyesen értelmezi, hogy a kifejezés nem az irodalmivá emelt magyar nyelvet, hanem egyszerűen a magyar nyelv írott formáját jelenti. Bornemisza előtt úgy tűnhetett, hogy akkortájt kezdődött meg a magyar szövegek másolása, a magyar nyelvű szövegforgalom. BARTÓK I. 2018, 479–485.

223 A tanulás előtti ima tartalmazza a szent ige megértésének motívumát, és az elme megvilágosításának kérését is, így szoros rokonságot mutat a prédikáció eleji imával.

224 Idézi: BARTÓK I. 2018, 477.

225 Szege di ferencesek hatleves kódexe: BÁLINT 1964; RADÓ 1966. Péchy Ferenc kazári plébános magyar verses fordítása a következő sorokat tartalmazza: „Légy te szent Miklós tanoló ifjakkak / Mi segedelmonk!”. Lásd még: RPHA 0836. <https://f-book.com/rpha/v7/rpha.php?r=0836>. A min-tául felhasznált versforma feltüntetése (*Endecasyllabon*) is iskolai gyakorlatra utalhat.

A prédikáció elején elhangzó ima

A néphez szóló magyar nyelvű prédikációkat többé-kevésbé kötött szövegű részek előzhették meg. Ilyen rész volt például a pap beszéd eleji, segítségkérő fohásza. Tarnai Andor a magyar nyelvű középkori kódexek prédikációit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a magyar anyag esetében nemigen állapítható meg, hogy hol (és mit) imádkoztak a papok a beszéd elején.²²⁶ Tarnai nem ismerte a Sági-émlékegyüttest, így annak prédikációhoz kötődő szövegeiről sem tudott. Az emlékegyüttes tartalmaz egy *Exordium sermonis* ('a beszéd bevezetése') című részt, amelyet Sági a kolligátum első kötéstáblájának belső oldalán talált. A szöveget megőrző levél szennyezett és rongálódott, ennek következtében a szöveg is csonka. Modernizált átírata:

Istenben szerelmes atyámfiak, keresztény népek! Könyörödjünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy legyen irgalmas és kegyelmes mihozzánk az ő egyetlen egy fiáért, az Krisztus Jézusért, és adja minékünk az ő Szentlelkét, mely világosítsa meg az mi elménknak sötéttségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét, hogy az ő szent ígét megértsük, és szívünkbe befoglalhassuk ő szent felségének dicséretire, minékünk pedig jobbulásunkra. Ezt, hogy ő szent felsége megadja, mindnyájan minékünk[!] mondjuk el az könyörgő imádságot, kit minékünk megíra Szent Máté levelinek [...] [A levél csonka.], mondván: Mi atyánk.

A hívek megszólítása és a felszólító módú alakok alapján biztosan állítható, hogy forrásunk nem papi magánimát, hanem nyilvánosan elmondandó papi szöveget őrzött meg. Az emlék a pap azon mondatait tartalmazza, amelyekkel a prédikációja elején közös imára hívja a híveket.²²⁷ Feltehetően a magyar nyelvre fordított biblíarészlet után hangzott el, közvetlenül utána pedig egy Miatyánk következett. A középkor vége felé Európa-szerte elterjedt az a szokás, hogy a pap beszédét az Üdvözlégység Mária, a *Veni, Sancte Spiritus* vagy a Miatyánk elmondásával kezdte.²²⁸ A Sági-émlékegyüttes *Exordium sermonisa* e gyakorlat hazai meglétéről tanúskodik.

Az *Exordium sermonis* által megörökített hagyomány a reformációt követően is folytatódik. A prédikáció eleji magyar nyelvű fohászt néhány évtizeddel később már nyomtatott formában látjuk viszont. Telegdi Miklós 1577-ben megjelent posztillájának bevezetőjében röviden vázolta az egyszerű nép előtt mondandó prédiká-

226 TARNAI 1984, 265–266, 315. A fejezet a következő, megjelenés előtt álló tanulmány alapján készült: BARTÓK Zs. 2021c.

227 Liturgikus funkcióját tekintve a Halotti beszéddel együtt lejegyzett Könyörgéssel állítható párhuzamba, amelyben a pap *Kyrie eleison* mondására kéri a temetésen jelenlevő híveket.

228 JUNGSMANN 1955, I, 461. Erre a szokásra találunk utalást Hieronymus Dungersheimnél is: „Quo facto fiat divini auxilii imploratio per salutationem angelicam, vel antiphonam *Veni sancte spiritus*, vel dominicam orationem”. HIERONYMUS DUNGERSHEYM [c. 1511], pars 2, capitulum 3. Itt érdemes megemlíteni azt az adatot is, hogy a később még tárgyalandó Debreceni posztilla magyar fordítója egyetlen szövegrészt hagyott csupán ki forrásából, amely arról szólt, hogy a prédikáció előtt kegyelemért kell fohászzkodni és a szentekhez kell folyamodni. Madas Edit feltevése szerint e megjegyzést hallgatósága szempontjából érdektelennek találhatta. MADAS 2007a, 207, 209.

ciók szerkezetét a falvakon tanító egyházi emberek számára.²²⁹ Azt javasolta, hogy a prédikáció kezdetén kérjék a híveket, hogy hallgassák meg az asznapi evangélium vagy episztola „betű szerint való magyarázatját”, azaz magyar nyelvű fordítását, ezt követően olvassák fel a fordítást, majd mindenféle közbevetés nélkül a következőképpen szóljanak:

Ez a mai szent evangéliumnak, avagy episztolának betű szerint való magyarázatja, melynek megértésére és megtartására kérjünk malasztot az Úristentől, mondván: Mi atyánk ki vagy mennyekbe etc. Üdvözlégység Mária etc. Örök, mindenható Úristen! Világosítsd meg elménket, hogy én is hirdethessem, a több szolgálid is, kik most ide gyűltenek, hallgathassák és tanulhassák meg a te szent igédet. Az te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire. Amen.

Telegdi útmutatása szerint a fenti ima után kell belefogniuk az evangélium vagy az episztola bővebb magyarázatába, azaz a szoros értelemben vett prédikációba. A pap által szabadon megfogalmazott beszédet tehát egy viszonylag kötött eseménysornak kell megelőznie, mely során elhangzik a szentírási rész fordítása, a Miatyánk, az Üdvözlégység Mária, és egy lezáró fohász, melyben a pap világoságot kér az Úristentől.

A prédikáció előtti könyörgés szokása a protestáns gyakorlatban is megtalálható. Bornemisza Péter 1577-ben megjelent *Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról* című munkájában tárgyalja, hogy a lelkipásztoroknak hogyan kell imádkozniuk a prédikáció előtt és után.²³⁰ A prédikáció elejére a következő, Telegdiéhez hasonló imát javasolja:

Örök, mindenható Úristen, ki vagy minden sötét szíveknek kegyes és kegyelmes megvilágosítója! Kérünk tégedet, világosítsd meg az te Szentlelkeddel az mi elménknek, szívünknek homályos setétségét, hogy a te szent igédet hallhassuk és érthessük, értvén meg is tarthassuk, te szent felségednek nevének dicséretire, és lelkünknek örök üdvösségére. Így tégy Úristen, mi kegyelmes Atyánk, az mi urunk Jézus Krisztusunknak érdemeiért, Amen.

Míg Telegdi és Bornemisza közvetlenül az Úristenhez szól („világosítsd meg elménket”; illetve „világosítsd meg az te Szentlelkeddel az mi elménknek, szívünknek homályos setétségét”), addig az *Exordium sermonis* a hívekhez fordul („Könyörögjünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy [...] világosítsa meg az mi elménknek sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét”).²³¹

229 TELEGDI 1577,)(9¹.

230 BORNEMISZA 1577, K4^{r-v}.

231 A szoros értelemben vett fohász párhuzamos helyei a következők:

Exordium sermonis: „világosítsa meg az mi elménknek sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét, hogy az ő szent igéit megértsük, és szívünkbe befoglalhassuk ő szent felségének dicséretire, minekünk pedig jobbulásunkra”.

Telegdi: „világosítsd meg elménket, hogy én is hirdethessem, a több szolgálid is, kik most ide gyűltenek, hallgathassák és tanulhassák meg a te szent igédet. Az te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire”.

Ettől eltekintve a források tartalmilag igen közel állnak egymáshoz, és kétség sem fér hozzá, hogy a prédikációban betöltött szerepükben is megegyeznek.²³²

Pázmány Péter nyomtatásban megjelent beszédeiben már nem szerepel ez a fohász, de Telegdihez hasonlóan ő is előírja a Miatyánk és az Üdvözlég Mária imádkozását.²³³ Az egyházi év vasárnapjaira és fő ünnepeire írott, nagy hatású prédikációiban a szentírási rész után a következő összekötő szöveg olvasható:

Ez a mai szent evangéliumnak betű szerint való magyarsága, melyből hogy lelkünk épületire tanuságot vehessünk, és Istennek akaratját ne csak füllel halljuk, hanem cselekedettel teljesítsük, kérjünk ájtatos szívvel Szentlelket, mondván: Mi atyánk etc., Üdvözlég etc.

Források papi beszédpozíció nélkül

Az alábbiakban bemutatandó három forrás nélkülözi az *Exordium sermonis*nál megfigyelhető papi beszédpozíciót, ettől eltekintve azonban szoros rokonságot mutatnak vele. Mind a három ima középpontjában a szent ige meghallásának, megértésének kérése áll, ráadásul akad bennük olyan szöveghely is, amely közelebb áll a Bornemisza-féle nyomtatott forráshoz, mint az *Exordium sermonis*hoz, így egyértelműen a fenti imatípusba sorolandók.

A Göttweigi imádságot Rómer Flóris 1881-ben fedezte fel.²³⁴ Vizkelety András az imát a szöveg utolsó szavaira támaszkodva prédikáció vagy misehallgatás előtt mondandó imádságként határozta meg.²³⁵ Véleménye szerint a kézirat a 15. század második felében keletkezett, összeállítói feltehetően magyar pálosok voltak. Szövege modernizált átíratban:

Irgalomnak anyja, Mária, Mennyországnak asszonya, angyaloknak öröme, mennyországbeli szenteknek vigassága, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, földön való bűnös népeknek reménye! Kérünk²³⁶ téged, nemes asszonyunk, Mária, ma és időnek minden korán: nyerd ne-künk Szentléleknek malasztját, ki világosítsa meg mi elménket, hogy ez szent igéket hallhassuk.

A második emlék egy mind ez ideig publikálatlan szöveg, amelyre Fodor Adrienne akadt rá az Egyetemi Könyvtárban, magam az ő jegyzeteiből szereztem róla tudomást.²³⁷ Az emlék egy 1489-ben, Strassburgban kiadott, Szent Ágoston műveit

---

Bornemisza: „világosítsd meg az te Szentlekeddel az mi elménknek, szívünknek homályos setétségét, hogy a te szent igédet hallhassuk és érthessük, értvén meg is tarthassuk, te szent felségednek nevének dicséretire, és lelkünknek örök üdvösségére”.

232 Megjegyzendő továbbá, hogy a Sági-emlékegyüttes *exordiuma* a pap imája után kéri a Miatyánkot a hívektől, míg Telegdinél az imák megelőzik a papi könyörgést, Bornemisza pedig nem írja elő sem a Miatyánk, sem az Üdvözlég Mária mondását.

233 PÁZMÁNY 1695. Ezúton szeretném megköszönni Szelestei Nagy László észrevételeit.

234 RÓMER 1881, 106–107.

235 CSAPODI et al. 1986, 158.

236 Horváth János szövegközlésében a téves „kérlek” alak szerepel. HORVÁTH J. 2005, 543.

237 Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ösnyomtatványának imája: a szöveget és annak adatait a

tartalmazó ősnymotványban található. Koroknay Éva szerint az ősnymotvány kötése az 1490-es években készülhetett Budán, Fodor paleográfiai alapon ugyanekkorra datálja a nyelvemléket is, és megjegyzi, hogy a nyelvemlék humanista írása jól iskolázott, biztoskezü lejegyzőre vall. Véleménye szerint a „hallgathassuk ez igéket” kifejezés arra utal, hogy evangéliumi szöveg előtt mondhatták az imát. A szöveg a Göttweigi imádsággal egyezően Szűz Máriát szólítja meg, nagyon hasonló szavakkal.²³⁸ Szövege modernizált átíratban:

Nemes asszonyom, Szűz Mária, üdvözítőnk Jézusnak édes szülője, mind Mennysországnak ékessége és vigassága, purgatóriumbelieknek hiedelme, földön való bűnös népnek reménysége! Kérünk téged, nemes asszonyom, nyerjed nekünk Szentléleknek malasztját, kinek miatta hallgathassuk ez igéket, és érthessük, értvén tarthassuk, te szent fiadnak dicséretire, neked örömödre, és nekünk üdvösségünkre. Amen.

E két emlék alapján joggal merül fel, hogy a vizsgált korszakban a papok Szűz Máriához szóló fohással is kezdhették ünnepi beszédüket. Összhangban áll ezzel az is, hogy az európai gyakorlat szerint többféle ima hangozhatott el az evangélium után, melyek közül az egyik az Üdvözlég Mária volt. Könnyen elképzelhető, hogy a Göttweigi imádság és az Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ősnymotványának imája is az Üdvözlég Mária elmondásával párosult.²³⁹

A harmadik emléket az Egyetemi Könyvtár lappangó Guillermus Parisiensis-posztillájába jegyezték be. A nyomtatvány bejegyzéseinek nagy részét Szilády Áron már közzétette 1893-ban, köztük egy *Salve regina* című magyar nyelvű imádsággal, amelyet a nyomtatvány egyik szennylapjára jegyeztek le.²⁴⁰ Szilády tévesen az erre a lapra írt összes szöveget a *Salve regina* cím alatt közölte, holott a lap valójában három szöveget őrzött meg: az első a *Salve regina*, a második a *Veni creator spiritus*, a harmadik pedig a következő ima, amely közeli rokona a Telegdi és a Bornemisza által közölt fohásznak.²⁴¹

Hegedűs-féle gyűjteményből ismerem.

238 Göttweigi imádság: „mennysországbeli szenteknek vigassága, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, földön való bűnös népeknek reménye”.

Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ősnymotványának imája: „Mennysországnak ékessége és vigassága, purgatóriumbelieknek hiedelme, földön való bűnös népnek reménysége”.

239 A Göttweigi imádság felveendő azok közé a Szűz Máriához kapcsolódó népnyelvű emlékek közé, amelyek a pálos szerzetesrendhez köthetők. Tarnai Andor a következőket említi: a *Festetics-kódex Officium parvum Beatae Mariae Virginise*, a *Czech-kódex Officium Sanctae Mariae in Sabbato*ja, a mindkét kódexben megtalálható *Magnificat*, és egy *Hortulus animaeből* származó, hosszú *Mária-ima*. TARNAI 1984, 117–118.

240 [SZILÁDY] 1893, 122.

241 Az első egység a *Salve regina* antifóna átköltése, amely Szűz Mária helyett Jézushoz szól („Üdvözlég mennyei Jézus Krisztus...”); a második egység az Atyához, a Fiúhoz és a Szentlélekhez („Üdvözlég örök Atyaisten...”; „Üdvözlég áldott Jézus Krisztus...”; „Üdvözlég Szentlélek Úristen...”), erre a részre vonatkozhat Szilády azon megfigyelése, miszerint az ima a *Veni creator spiritus* kezdetű himnusz szem előtt tartásával készült; e szövegegység *Amennel* zárul. Lásd még: SZELESTEI

Örök, mindenható Úristen, ki minden sötétségnek vagy kegyes megvilágosítója!
Világosítsd meg az mi szívünket, hogy az te szent igédet érthessük, értvén megtarthassuk, ki
legyen az te szent fiadnak neve dicséretire, és nekünk lelkünknek üdvösségére, mindörökkön
örökké. Amen.

A szövegvariánsok hálózatszerűen kapcsolódnak össze, így például az Egyetemi Könyvtár ősnymotatványába bejegyzett változat hol az Egyetemi Könyvtár lappangó példányának variánsával, hol pedig a göttweigi forrással mutat egyezést. Feltűnő továbbá, hogy Bornemisza szövege több esetben is szorosán kapcsolódik a középkor végi változatokhoz.²⁴²

Liturgikus funkció és magánima

Elképzelhető, hogy a vizsgált imatípus pap által mondandó szöveggént, és magánimaként is használatban volt. Egyes imatípusok területenként és koronként is eltérő funkciót tölthettek be, és az sem példa nélküli, hogy a papok imái a hívek magánimáivá váljanak.²⁴³ Bár mindhárom papi beszédpozíció nélküli emléket egyházi férfiak által használt hordozóba jegyezték be, s így elképzelhető prédikációbe-
li felhasználásuk, a Göttweigi imádság esetében talán mégis inkább a magánima funkció valószínűsíthető. Mind a Telegdi- és a Bornemisza-féle szövegek, mind pedig a kéziratok források tartalmaznak olyan záradékot, amely nyilvánosan elmondott ima lezárásaként képzelhető el, az egyetlen kivétel csupán a göttweigi kézirat szövege.²⁴⁴ Ebből talán arra következtethetünk, hogy a bejegyző személy

NAGY 1991, 294.

²⁴² Mind az Egyetemi Könyvtár lappangó *Postilla Guillermeje*, mind az Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ősnymotatványa Bornemisza szövegéhez hasonlóan az „érthessük, értvén tarthassuk” formulát tartalmazza.

Bornemisza: „hallhassuk és érthessük, értvén meg is tarthassuk”.

Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ősnymotatványa: „hallgathassuk ez igéket, és érthessük, értvén tarthassuk”.

Egyetemi Könyvtár lappangó *Postilla Guillermeje*: „az te szent igédet érthessük, értvén megtarthassuk”.

Az „elme sötétség”-nek formuláját pedig az *Exordium sermonis*ban látjuk viszont.

Bornemisza: „az mi elménknek, szívünknek homályos setétsége”.

Exordium sermonis: „világosítsa meg az mi elménknek sötétségét”.

²⁴³ Az áldozási imák és az úrfelmutatási imák hasonlóságáról lásd: HAADER-PAPP 2001, 66. Az áldozás előtti és áldozás utáni papi magánimákról lásd: JUNGSMANN 1955, II, 348, 400.

²⁴⁴ *Exordium sermonis*: „ő szent felségének dicséretire, minekünk pedig jobbulásunkra. Ezt hogy ő szent felsége megadja, mindnyájan minekünk mondjuk el az könyörgő imádságot, kit minekünk megíra Szent Máté levelinek [...], mondván Mi atyánk”.

Telegdi: „te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire”.

Bornemisza: „így tégy Úristen, mi kegyelmes Atyánk, az mi urunk Jézus Krisztusunknak érdemeiért, Amen”.

Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ősnymotatványa: „te szent fiadnak dicséretire, neked örömdre, és nekünk üdvösségünkre. Amen”.

nem a prédikáció elején elhangzó szöveggént, hanem magánimaként tekintett az imádságra, amelyet misén elmondandó magánimának szánhatott.²⁴⁵ A késő középkori latin nyelvű misén voltak olyan részek, amelyek – Lázs Sándor kifejezésével élve – liturgiai holtidőnek számítottak, ilyen volt például az áldoztatás alatti, valamint a prédikáció előtti időszak is.²⁴⁶ Ilyenkor a világi hívők akár anyanyelven is énekelhettek a templomban, és ezek a holtidők adhattak alkalmat a mise egyes részeihez kötődő magánimák mondására is.²⁴⁷

Az imatípus magánimádságként való használatát a későbbi források is megerősítik. Pázmány Péter imádságos könyvében a hívek magánajtatosságot szolgáló imái között találunk olyan szöveget, amely a fenti ima elemeiből építkezik. Pázmánynál az episztola olvasásakor elmondandó imában olvasható a következő részlet:

Gerjeszd fel bennünk Uram, a te igédnek szomjúságát, világosítsad setét szívünk homályát: hogy a te parancsolatodat szüntelen hallhassuk, hallván megérthessük, megértvén beteljesíthessük.²⁴⁸

A beszéd befejezése

A Sági István által felfedezett emlékegyüttesben található egy *Post sermonem* ('a beszéd után') feliratú szöveg is, amely a második bekötési táblán olvasható, az *Exordium sermonis* folytatásaként. Modernizált átírata:

Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki vagy minden sötétségnek kegyes megvilágosítója! Világosítsd meg a mi sötét szívünket, hogy a te szent igédet hallhassuk, érthessük, tanulhassuk, és szívünkbe befoghassuk, meg is érthessük, te szent nevednek dicséretére, lelkünknek üdvösségére, felebarátunknak épületére. Így tégy, mi kegyes Atyánk, a te szent fiadért, a mi urunk Jézus Krisztusért. Úgy legyen!

A prédikáció végi ima nagyon hasonlít a beszéd elejére javasolt könyörgéshez. A benne szereplő megszólítás mind a Bornemiszánál olvasható ima kezdetével, mind

---

Egyetemi Könyvtár lappangó *Postilla Guillermije*: „az te szent fiadnak neve dicséretire, és nekünk lelkünknek üdvösségére, mindörökkön örökké. Amen”.

245 Amennyiben a göttweigi szöveg valóban magánima volt, az ún. Laskai sorokkal áll rokonságban, amelyet szintén a 15. században, vendégszöveggént jegyeztek le egy szerzetesek által használt latin nyelvű kéziratban, és szintén misén mondhatták magánimaként. MÁTAI 2002; A. MOLNÁR 2000.

246 LÁZS 2016, 251, 382.

247 A prédikáció előtt elhangzó, Szentlélek ajándékát kérő könyörgések ének formájában is léteztek. A Huszár Gál-féle graduál-énekeskönyvben olvashatók a következők példák: „Szenteld meg mi szívünket / Világosítsd elménket / Hogy érthessük igédet / Mi édes Mesterünket”; „Távoztasd el mi szívünknek hitetlen setétségét, világosíts meg minket, hogy az Istennek igéjét hallhassuk és érthessük, jövel, és taníts meg az igaz hitre”. Nagyon köszönöm Hubert Gabriellának, hogy felhívta erre a figyelmemet! Megjegyzendő továbbá, hogy német nyelvtérületen az ún. Ruf vagy Leis elnevezésű, prédikáció után elhangzó népnyelvi énekek a késő középkorban is használatban voltak.

248 PÁZMÁNY 1895, II, 91.

pedig a lappangó Guillermus Parisiensis-kötet bejegyzésének kezdetével egyezik.²⁴⁹ Abban viszont Telegdi imájához kötődik, hogy szintén használja a „hallgathassák, tanulhassák” formulát.²⁵⁰ Az ima zárlatát tekintve pedig a későbbi katolikus és protestáns forrásokban megőrzött hagyományoknak is az előzménye, a forrás ugyanis a Telegdi-, és a Bornemisz-féle zárlat ötvözetét tartalmazza.²⁵¹ A *Post sermonem* tehát olyan szokásról tanúskodik, mely szerint a prédikáció végén is elhangozhatott a pap világgosságot kérő imája.²⁵²

Telegdi és Bornemisz említett nyomtatványaiban a prédikáció utáni imák más hagyományt képviselnek, mint a *Post sermonem* című szöveg. A prédikáció végére mindkettő hosszabb könyörgéssorozatot írnak elő, melyben a pap különféle szándékokért kéri a hívek imáját. Telegdi arra hívja a híveket, hogy könyörögjenek a keresztény anyaszentegyházért, a lelki és az e világi fejedelmekért, minden egyéb rendbeli keresztényekért, nyomorúságainkból való megszabadulásért, végül szegény megnyomorodott és megkeseredett atyánkfiaiért.²⁵³ A felsorolás végén a Miatyánk és az Üdvözlégység Mária elmondását írja elő. Bornemiszánál a prédikáció után való hálaadás szintén könyörgésekből áll: a híveket arra kéri, hogy könyörögjenek tudós és istenfélő prédikátorokért, könyörögjenek a császárért és királyért, a hazáért, megnyomorodott atyánkfiaiért, végül pedig a földi veteményekért, gabonáért, és gyümölcseért.²⁵⁴ A könyörgéssorozat a Miatyánk elmondásával zárul.

Misén elhangzó népnyelvi könyörgéssorozat Európában a reformációt megelőző időkből is ismer. A vasárnapi misén hangzottak el az angol bidding prayer-ök,²⁵⁵ és a francia prières du prône-ok, amelyek a pap vezetésével latinul és népnyelven is imádkoztak.²⁵⁶ Népnyelvű könyörgéssorozatok nyomtatott szerkönyvekben is helyet kaphattak. Az 1500-ban kiadott reimsi rituále francia nyelven közli azoknak a könyörgéseknek a szövegét, amelyet a plébánosnak a vasárnapi mise felajánlása

249 *Post sermonem*: „Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki vagy minden sötétségnek kegyes megvilágosítója”.

Bornemisz: „Örök, mindenható Úristen, ki vagy minden sötét szíveknek kegyes és kegyelmes megvilágosítója”.

Egyetemi Könyvtár lappangó *Postilla Guillerme*: „Örök, mindenható Úristen, ki minden sötétségnek vagy kegyes megvilágosítója”.

250 *Post sermonem*: „a te szent igédet hallhassuk, érthessük, tanulhassuk, és szívünkbe befoghassuk, meg is érthessük”. Telegdi: „a több szolgálid is, kik most ide gyűltenek, hallgathassák és tanulhassák”.

251 *Post sermonem*: „te szent nevednek dicséretére, lelkünknek üdvösségére, felebarátunknak épületére. Így tégy, mi kegyes Atyánk, a te szent fiadért, a mi urunk Jézus Krisztusért. Úgy legyen”.

Telegdi: „te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak épületire”.

Bornemisz: „Így tégy Úristen, mi kegyelmes Atyánk, az mi urunk Jézus Krisztusunknak érdemeiért, Amen.”

252 A prédikációt követő imádkozás Európa-szerte ismert gyakorlat volt. JUNGSMANN 1955, I, 461.

253 TELEGDI 1577,)(9^{r-v}.

254 BORNEMISZA 1577, K4^r-K8^r.

255 Szövegeket közöl: HENDERSON 1875, 217-226.

256 COXE 1840; SINCLAIR 1980; JUNGSMANN 1955, I, 487-489.

után a hívekkel együtt kellett imádkoznia.²⁵⁷ Hasonló népnyelvű szöveg található egy 1516-ban nyomtatott ordináriumban, melynek végén még egy spanyol nyelvű közgyónás is szerepel.²⁵⁸ Nálunk ez a forráscsoport hiányzik.

A prédikációk felosztásai: divíziók és disztinkciók

A prédikáló papok a skolasztikus prédikáció tárgyául egy rövid szentírási részletet választottak ki, amely részletet ún. divíziókra osztottak fel.²⁵⁹ A középkori prédikációszerkesztési tankönyvek e divíziók meghatározását disztinkciónak, kifejtését pedig dilatációnak hívták. A felosztások és azok meghatározásai kirajzolták a prédikáció szerkezeti vázát. A latin nyelvű prédikációminták használói e felosztásokat lefordíthatták, és a disztinkciók népnyelvi változatát a lapszélékre jegyezheték. A magyar nyelvű disztinkciók korpusza nem túl gazdag, és eltérő kidolgozottságú emlékeket tartalmaz.²⁶⁰

A legkorábbi a Gábrriel Asztrik által felfedezett, 13. századi Vatikáni kódexben található, a feketevasárnapi prédikáció margójára írva.²⁶¹ Gábrriel az általa felfedezett kéziratot Vatikáni kódexnek, magyar szavait pedig vatikáni magyar bejegyzésnek nevezte el. A kódex előszavát 1270–1320 közé, a kódex törzsanyagát pedig az 1270-es és az 1290-es évekre datálja. A lejegyzés helye Párizs lehetett, ahol célközönségre a tudós deákságban található.²⁶² A beszédek a vázlat szerűség benyomását keltik, feltehetőleg hallás után készült jegyzetekből állították őket össze: a reportációt készítő csak a beszéd lényeges részét írták le, a kódex a beszédeknek csak gondolati vázát adja.

A magyar nyelvű felosztás csupán négy szóból áll, és a feketevasárnapi prédikációban olvasható latin nyelvű felosztás alapján készült. Az emlék tehát egy vázlat vázlata. A négy magyar szó a három disztinkciónak nem fordítása, hanem új szerkesztése: Gábrriel véleménye szerint a magyar fordító szabadon dolgozott, és a latinnál szabatosabb kulcsdisztinkciót hozott létre. A latin szöveg szerint Jézus a következő három dolgot teszi (Gábrriel fordításában: 'elűzi a hamisságot, feléleszti bátorságunk, korholva hitetlenségünk'):

257 REIMSI RITUÁLE c. 1500, b8^v–c5^r.

258 PALMA DE MALLORCAI RITUÁLE 1516, g3^v–g6^v.

259 RÓNAY 1968, 27. A beszédvázak külön disztinkciógyűjteményekben, önállóan is terjedtek. Marjorie Burghart vezetésével épül a középkorban használt disztinkciógyűjtemények adatbázisa, amely fontos forrásanyagot nyújt majd a korábban kevésbé kutatott disztinkcióhagyomány megértéséhez. <http://distinguo.huma-num.fr/about.php>; <https://distinguo.hypotheses.org/>.

260 A glosszákra vonatkozó adatokat innen vettem át: BERRÁR–KÁROLY 1984, 7–55. A nyelvemlékkódexek rímelő divízióihoz lásd: TARNAI 1984, 262, 311–312.

261 GÁBRIEL 1943.

262 Három beszéd címében is szerepel, hogy a prédikáció szerzetesekhez szól.

*Eliminat fallaciam
Animat ad audaciam
Increpat duriciam.*

Ezt a magyar bejegyző a következőképpen adja vissza:

tiltja
toroltja [?]
bátorítja
kontaktja [?]

A magyar szavak vékonyan megrajzolt vonalak segítségével egy, a szavaktól jobbra írt „a” betűvel össze vannak kötve, amely a közös szóvégződésre hívhatja fel a figyelmet. Gábrriel a következőképpen értelmezi az emléket: „a hamisságról, bátorságról, keménységről szólva amazt tyltia, emezt coroltya (toroltya?), koncatya (kontatya?), bátorságunk pedig batorohtya”. Feltételezi a ’korholja’ és ’kongatja’ jelentést is a két értelmezhetetlen szó esetében.²⁶³

Ezt követi időrendben a szövegtípus legismertebb forrása, a 14. századból származó ún. Gyulafehérvári sorok.²⁶⁴ Különlegesnek számít, hogy a hordozó kódex ez esetben három magyar nyelvű disztinkciót is megőrzött. Papi szövegeknél ez a gyűjteményes jelleg csak a 16. századtól lesz jellemző.²⁶⁵ A disztinkciók emellett kidolgozottságukat és terjedelmüket tekintve is kiemelkednek a magyar nyelvű felosztások közül. Modernizált átíratuk:²⁶⁶

[50a]

háborúságban valóknak kegyessége
élőknek öröksége
kórságban valóknak egészsége
szükségben valóknak bősége
éhezőknek elégsége

[125a]

csodálatos művének jeleneteiben
önnön szájával mondott igének tanúságában
szent oltáron kenyér képében

263 Horváth Balázs véleménye szerint a fotómásolat alapján az utolsó sor „k” kezdőbetűje nem tűnik valószínű olvasatnak. Javaslat: „p”.

264 MADAS 2002, 197–204.

265 A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés esetében is felfedezhető bizonyos gyűjteményes jelleg, csoportos bejegyzésnek azonban mégsem igazán tekinthető, hiszen csak két szövegről van szó, ráadásul mindkettő ugyanazt a funkciót töltheti be a szertartásban.

266 A Magyar Generatív Történeti Szintaxis elnevezésű projekt (MTA Nyelvtudományi Intézet) átírása alapján közlöm. SIMON–SÁSS 2012. http://omagyararkorpusz.nyttud.hu/documents/kiseb-bek/GyS/norm/GyS_4.txt.

az keresztfán függő képében

[154a]

önnön tanítványának árulatja
nemzette népnek vádolatja
Jeruzsálem városának tisztos fogadatja
Isten fiának ártatlansága
halálának szidalmas kínja
Boldogasszonynak szemével látatja

A Gyulafehérvári sorok után időrendben a 15. századi, Esztergomi glosszák néven ismert emlékek következnek, amelyek az esztergomi Collegium Christi egyik kódexében olvashatók.²⁶⁷ A kódexet több kéz másolta. Az esztergomi káptalani iskolában keletkezett, és ott is volt használatban. A kódex magán viseli annak nyomát, hogyan sajátították el a lelkipásztori hivatásra készülő növendékek a prédikációk megszerkesztésével, a hívek lelkigondozásával kapcsolatos ismereteket. Egyes részeit a 15. század végén és a 16. század elején az esztergomi káptalani iskola tanítója használta.²⁶⁸ Egyik szövegét, egy részletes latin kommentárral kísért és magyar nyelvű glosszákkal ellátott latin nyelvű verses Tízparancsolatot, az esztergomi káptalani iskola diákja jegyezte le 1463-ban. A latin nyelvű glosszáktól megkülönböztetendő, a magyarokat hajszálvékony betűkkel jegyezték le. A kódexben két beszédhez is írtak magyar nyelvű szavakat, amelyek még a Vatikáni kódexben található disztinkcióknál is távolabb állnak a Gyulafehérvári sorok jól kidolgozott felosztásaitól. A latin disztinkciókat csak szórványosan glosszázták, összefüggő disztinkció nem áll össze belőlük. Modernizált átiratuk:

[165a: a szentbeszéd részeinek összefoglalása]

In hoc fuit passio sua:

Secundo

In iuriosa | Dolorosa | Ignominosa |

Fructuosa | Graciosa | Virtuosa

[az egyes részek tárgyalásánál a lap szélén]

[*iniuriosa* mellett:] bosszúságos

[*ignominosa* mellett:] bosszúságos *vel* szegénységesebb

[198a: a szentbeszéd egyes kifejezései felett a sorközökben és párhuzamosan a lap szélén is megvannak ugyanazok a magyar nyelvű glosszák]

Quarto per experientiam certi – bizonyoságnak nyilatkozásáról

Quinto per miraculi evidenciam – csodának bizonyosságáról

267 Esztergomi glosszák: CSONTOSI 1884; JAKUBOVICH 1924; JAKUBOVICH 1927.

268 NÉMETH 2007; CSAPODI et al. 1986, 156.

16. századi lehet az a disztinkciófordítás, amelyet Temesvári Pelbárt *Pomerium de sanctis*ának Akadémiai Könyvtárban őrzött példányába jegyzetek be.²⁶⁹ Szilády megállapítása szerint két vagy három kéztől származhatnak a nyomtatvány margináliái, a legtöbb bejegyzést azonban az a tulajdonos készítette, aki a könyv kezdőbetűit festette ki. A disztinkció a hordozó nyomtatványban szereplő, Szent István protomártír ünnepére szerzett második szermő felosztása alapján készült.²⁷⁰

Krisztushoz hasonló békességnek tisztességével
 Fejedelmi méltóságnak tisztességével
 Isteni jelenésnek tiszt. etc.
 Angyali fényességnek tiszt. etc.

A nyomtatvány használója – aki a könyv elejétől a végéig minden kezdőbetűt kifestett – festés közben jegyezhetette be a szavakat. Korábban feltételezték, hogy a bejegyzés magától Temesvári Pelbárttól származik, ám Szilády Áron ezt megcáfolta.²⁷¹

Bognár András adott hírt azokról a bejegyzésekről, amelyek Temesvári Pelbárt *Pomerium de sanctis*ának egy 1504-es kiadásában találhatóak.²⁷² Állítása szerint a 16. század első évtizedeiből valók, ez azonban, úgy tűnik, nem állja meg a helyét: valószínűleg inkább 16. század végiek, vagy 17. század elejiek lehetnek.²⁷³ Annyi bizonyos, hogy a glosszák 1631 előtt már a könyvben voltak, mert az 1631 utáni újrakötéskor megsérültek. Az Erzsébet-napi prédikációnál olvasható bejegyzések Temesvári Pelbárt prédikációjának felosztását követik, a beszéd három pontja közül azonban csak az elsőt részletezik, a másodiknak és a harmadiknak csupán a témáját adják meg.²⁷⁴

[a csonkulás miatt olvashatatlan rövid részlet a három fő felosztás fordítása lehet, amely latinul a következő: *I. Primo de divinali gratiositate; II. Secundo de meriti fructuositate; III. Tertio de praemii gloriositate*]

269 Akadémiai Könyvtár Temesvári Pelbárt-ösnyomtatványának bejegyzései: CSAPODI 1973, 12 (K 35); HELLEBRANT 1880, 319–321; SZILÁDY 1880, 63–65. A felosztás a kezdőbetűk kifestésére használt miniummal van írva.

270 PELBARTUS DE THEMESWAR 1502a, sermo 24. <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=ph/pho24>.

Christus sanctum martyrrium Stephani decoravit, praecipue quadrupliciter:

Primo honore Christi formalis patientiae

Secundo honore principalis excellentiae

Tertio honore divinalis apparentiae

Quarto honore angelicalis refulgentiae.

271 SZILÁDY 1880, 63–65.

272 Központi Papnevelő Intézet Könyvtárának Temesvári Pelbárt-nyomtatványa: BOGNÁR A. 1963. A két magyar nyelvű emlék modernizált átírását Bognár András betűhű átírata, illetve a Hegedűs-féle iratanyag alapján készítettem.

273 Ezzel egyező véleményen van Hegedűs Attila is az említett iratanyag tanúsága szerint.

274 PELBARTUS DE THEMESWAR 1502b, sermo 96. <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=pa/pa096>.

[I]

Lássuk [...] Honnét, avagy micsoda cselekedet bizonytatik, hogy Isten előtt kedves legyen az hív lélek, mint ez Szent Erzsébet.

Megbizonytatik kiváltképpen négy fénylő cselekedet által, miket az Isten kegyelme cselekedett az hív lélekben.

1. cselekedet [aláhúzva a szövegben: *primus effectus*].
2. cselekedet az Isten kegyelmének az emberekben az igaz penitenciának igaz aláztatossága.
3. cselekedet az Isten kegyelmének az emberekben ez világi hiábavalóságok megutálása.
4. cselekedet az Isten kegyelmének az emberekben az jó ájtatosságnak szorgalmatossága és jó cselekedeti.

[II]

Isten kegyelméből való jócselekedetek meg[...] gyümölcseről

[III]

A dicsőséges mennyei jutalomról, melyben az Boldog Szent Erzsébet fénylik és örül, mely dicsőség öneki érdeme szerint megadatik.

A disztinkciókhoz kötődő papi használatú emlékek nem valóságos prédikációvázlatok, jellemzően a beszédek egy-egy részletéhez készültek.²⁷⁵ Nem volt szokás, hogy a papok magyar nyelvű prédikációikhoz magyar nyelvű szerkezeti vázat jegyezzenek le. Tarnai Andor szerint a prédikáció elején alkalmazott rímes felosztások feltehetően azt a célt szolgálták, hogy a hallgatók a beszéd bonyolult szerkezetét könnyebben követni tudják.²⁷⁶ Míg a kolostori kódexek olvasmányprédikációi esetében a disztinkcióknak mint mnemotechnikai eszközöknek valóban szerepük lehetett, addig úgy tűnik, hogy a papok saját felhasználásukra nem készítettek ilyeneket, vagy legalábbis nem jegyezték le őket. Azok a papok, akik ilyen összetett szerkezetű prédikációt mondtak, magasan képzetek lehettek, s talán a prédikáció vázát is latin nyelven memorizálták.

Tanulságos e tekintetben Mossóczy Zakariás említett rituáletöredékének egy részlete. Az áldozás előtt mondott exhortációt Mossóczy a következőképpen nyitja:

Istenben szerető atyámfiai, kik az mi Urunk Jézus Krisztusnak szent testét, szent vérét ti hozzatok akarjátok venni, szükség annak előtt tinektek az három dolgot megtanulnotok. *Primo quid Testamentum. Quot desiderantur in Testamento. Quo apparatu huc quis accedere debeat.*²⁷⁷

A teljes beszéd főfelosztását még a magyar nyelvűséget kifejezetten propagáló Mossóczy is latinul adja meg magyar nyelvű beszédében. Vrabély Márk készülő disszertációjában ismerteti, hogy a Tihanyi kódexet összeállító frater F. is saját latin

275 A Gyulafehérvári sorok beszédvázlat jellegét már Gábrriel is cáfolta. GÁBRRIEL 1943.

276 TARNAI 1981, 21.

277 RÁTH 1895, 74–77.

nyelvű beszédvázlatát tarthatta szem előtt magyar nyelvű szövege létrehozásakor.²⁷⁸ Vrabély példája a Nagyboldogasszony napi prédikáció elején található disztinkció.

Ez prédikációnak pedig három része leszen. *Primum erit de graciaram eius honore. Secundum erit de eius felicissima corporis et anime glorificatione. Tercium erit de eius mortis modificacione.* Első része leszen halálának idején való tisztességről. Másod része leszen az ő testének és lelkének boldogságos dicsőségéről. Harmadik része leszen az ő szent halálának módisságáról.²⁷⁹

A prédikáció a szerzetes saját összeállítása a *Stellarium* különböző részeiből, így a latin részletek biztosan nem az eredetiből származnak, hanem frater F. készítette őket.

Néhány éve került elő egy terjedelmesebb, latin nyelven írt beszédvázlat gyűjtemény, az ún. Pécsi prédikációvázlatok. A hetven bejegyzésből álló függelék Radó Cecília ismertette doktori disszertációjában.²⁸⁰ A prédikációs kötet használója összegyűjtötte, hogy mely ünnepeken prédikált, miről beszélt, és hogy beszédéhez milyen forrásból merítette a gondolatokat. A vázlat elején megadja a bibliai helyet, melyet kiindulópontként használt beszédéhez, majd lejegyzí – olykor mondatba ágyazottan – a prédikációk divízióját is. A kézirat rögzíti a függelék keletkezési évét és helyét: 1495–1496, Pécs. Radó Cecília feltételezése szerint a beszédvázlatok szerzője Pécs hivatalos hitszónoka volt, aki annak ellenére, hogy magyarul mondhatta el prédikációit, latinul írta a hozzájuk készült vázlatokat.²⁸¹ A Gyulaféhvári sorok magyar nyelvű disztinkcióegyüttesének ebben az emlékből sem találjuk meg folytatását.

Mégis milyen célt szolgálhattak akkor a fennmaradt magyar nyelvű disztinkciók? A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy iskolai gyakorlathoz kötődhetnek. Mészáros István – Madas Edittel ellentétben – az oktatáshoz köti a Gyulaféhvári kódexet.²⁸² Véleménye szerint a benne található, tizennégy darabból álló oklevélgyűjtemény, és a magyar nyelvű kulcsdisztinkciók is iskolai gyakorlatról tanúskodnak.²⁸³ A középkori iskolában a tananyagnak, mintának szánt prédikációszövegeket úgy dolgozták fel, hogy a beszéd gondolatmenetének kulcsfogalmait, tematikus egységeit (az ún. kulcsdistinkciókat) kikeresték, és azokat írásban rögzítették. Eszerint a

278 Vrabély Márk disszertációjának témája a magyarországi ferencesek és az információs forradalom viszonya, abszolutóriumát várhatóan 2022-ben szerzi meg.

279 Tihanyi kódex, 171r.

280 TÓTHNÉ RADÓ 2014.

281 Radó azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy a prédikációvázlatok szerzője esetleg német nemzetiségű lehetett.

282 Madas Edit a *vade mecum* könyvecskéként határozta meg a kéziratot: a kódex mérete alapján jellegzetes koldulórendi prédikációs könyvnek számít, akkora, hogy a szerzetesek, ha szükség volt rá, bármikor könnyedén magukkal vihették. Madas Mészáros felvetését nem cáfolta meg, tanulmányát nem említi. MADAS 2002, 198.

283 MÉSZÁROS 1986, 122–123. Az oklevelek tartalma alapján lehetségesnek tartja, hogy a kódex a veszprémi káptalani iskola mintakönyve volt.

magyar nyelvű kulcsdistinkciók magyarországi iskolában kerülhettek az elemzett prédikációszövegek mellé.

Az iskolai tananyagok és a lelkipásztori gyakorlatban használt szövegek tartalmi alapon nemigen különíthetők el egymástól. Az iskolai évek során lejegyzett szövegeket hivatásukat gyakorlók is használhatták, a papok számára összeállított kéziratok pedig tananyaggá is válhattak. Németh András egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvbe lejegyzett verses Tízparancsolat esetében tárta fel, hogy a latin nyelvű szöveg más forrásokban nem csak szerzetesi, káptalani és egyéb iskolák közegeiben bukkan fel, hanem iskolán kívüli prédikációs segédanyag is lehetett, amelyből olykor gyakorló plébánosok is dolgoztak.²⁸⁴ A funkcióváltás fordított irányban is működött. Mészáros István a hazai középkori iskoláskönyvek korpuszába sorol egyes prédikációgyűjteményeket és legendák is, amelyeken keresztül a klerikusképzés egyik legfőbb irodalmi-retorikai tananyagát tanulmányozhatták, és a prédikációkészítést gyakorolhatták.²⁸⁵ Emellett az iskolákban gyakran kézbe vették a bibliai szövegeket és a szertartáskönyveket is, amelyeket a tanári-tanulói feldolgozás során közösen elemeztek. Amennyiben a Gyulafehérvári kódex valóban iskolai mintakönyv volt, akkor mind a három korai, kéziratba lejegyzett forrás oktatáshoz kapcsolódik: a Vatikáni kódex, a Gyulafehérvári kódex és a Collegium Christi kódexe is. Eszerint a magyar nyelvű distinkciók lejegyzése inkább lehetett iskolai gyakorlat, mit lelkipásztori tevékenység.²⁸⁶

A Biblia többszintű értelmezésének megnevezései

A prédikálási gyakorlat része volt a Biblia többszintű értelmezése.²⁸⁷ A különböző értelmezési módszerek retorikai megnevezésekkel rendelkeztek. E megnevezések magyar megfelelői jellemzően nem összefüggő szövegbe ágyazottan, hanem külön, listaszerűen összegyűjtve maradtak ránk.²⁸⁸ A legkorábbi, a feltehetően 15. századi Jászói glosszák egy szentbeszédek tartalmazó kódex elülső fedőlapján olvasható.²⁸⁹

Sensus Historicus: lett dolog szerint való értelem.

Allegoricus sensus: példa szerint való értelem.

Anagogicus sensus: mennyei *vel* felséges értelem.

Tropologicus vel moralis: tanulság szerint való értelem.

284 NÉMETH 2005; NÉMETH 2007.

285 MÉSZÁROS 1986, 113–114.

286 A források tanúsága szerint a nyomtatványok megjelenése talán változtatott ezen, a kérdés azonban további kutatást igényel.

287 TARNAI 1984, 254.

288 A bejegyzésekre – a Guillermus-kódexben található kivételével – Jakubovich Emil hívta fel a figyelmet. JAKUBOVICH 1919.

289 Jászói glosszák: KEMÉNY 1919; JAKUBOVICH 1919; KIRÁLY 1959, 5–11.

Kemény Lajos és Jakubovich Emil 15. századi emlékeknek tekinti, Király Péter viszont 16. századinak, és ezt veszi át a *Régi magyar glosszárium* is.²⁹⁰ A kódex keletkezésének helyére, szerzőjére és birtokosaira vonatkozóan semmi adatunk nincsen.

A második ide tartozó emlék az Egyetemi Könyvtárban, Temesvári Pelbárt *Sermones Pomerii de Tempore* című prédikációgyűjteményének egyik 1498-as példányában található.²⁹¹ A szöveg a címlapon olvasható, egy 16. század eleji kéz írásában.²⁹²

Quatuor modis [exponitur] divina scriptura:

Primo: tropologice i. e. moraliter vulgo erkölcs szerint.

Secundo: historice vulgo lett dolog szerint.

Tertio: allegorice vulgo lelki értelem szerint.

Quarto: anagogice mennyei értelem szerint.

A harmadik emléket valamikor a 16. század első három évtizedében jegyezték le a Guillermus-kódexbe. A Guillermus-kódex – a többi forrástól eltérően – egy hosszabb listát tartalmaz, amely nem a szokásos négyosztású értelmezést, hanem kilenc Szentírás-magyarázási módot sorol fel.²⁹³

His modis exponitur sacra scriptura

Primo silogistice id est okos bizonyítással

Secundo allegorice id est írásoknak előhozásával

Tercio metonimice id est példák szerint

Quarto diserte id est nyilvánvaló beszédekkel

Quinto mystice id est lélek szerint

Sexto historice id est lett dolog szerint

Septimo [üresen hagyva, talán dogmatice] *id est* hit szerint

Octavo tropologice id est erkölcs szerint

Nono anagogice id est reménység szerint.

A négyosztású értelmezés egy-egy magyar megnevezése a lista jellegű emlékeken kívül – a következő fejezetben még részletesebben tárgyalandó – *Sermones dominicales*-ben, a latin nyelvű szövegbe ágyazottan is megtalálható. A két kéziratban is fennmaradt *Sermones dominicales* budapesti kódexének magyar glosszáit Szilády zárójelben, a németújvári kódexének magyar glosszáit pedig szögletes zárójelben közli, magam is ezt követem.²⁹⁴ A szövegrész Szilády alapján:

Unde quatuor sunt nuptiae secundum quadruplicem sensum sacrae scripturae. Prima carnalis copulae, secundum sensum literalem [testi értelem szerint], de quibus habetur Job. II,6: nuptiae factae sunt in Cana Galilaeae. Secundae dominicae [divinae] incarnationis secundum sensum al-

290 BERRÁR–KÁROLY 1984, 40; KIRÁLY 1959, 5–6.

291 Egyetemi Könyvtár Temesvári Pelbárt-ősnymtatványának bejegyzése: SZILÁDY 1880, 65–66.

292 Ugyanettől a kéztől származik a főként három magyar nyelvű megnevezése is, amely szintén a címlapon szerepel.

293 Lásd még Radó cikkét az egyes kifejezések magyarázataira vonatkozóan. RADÓ 1947, 5–6.

294 *Sermones dominicales*: SZILÁDY 1910, II/708.

legoricum [lelki értelem szerint] (*i. e. intellectualiter*) *sicut hic i. e. in praesenti evangelio. Tertiae (nuptiae sunt) spiritualis conjunctionis inter deum et animam penes sensum tropologicum [i. e. moralem], Oseea II,7: sponsabo te mihi in fide. Quartae glorificationis totius ecclesiae in perpetua beatitudine secundum sensum anagogicum* mennyei értelem szerint, *Apoc. XIX,8: beati, qui ad coenam nuptiarum agni vocati sunt. Hunc [Huc] non intrant nisi finaliter beati.*

A *Sermones dominicales*ben szétszórva is szerepelnek ezek a kifejezések: „lelki értelem szerint” (*spiritualiter* II/530); „testi értelem szerint” (*ad literam* II/698).²⁹⁵

A Szentírás többszintű értelmezésének különböző megnevezései tehát négy papi használatú forrásban is megtalálhatók. A négy forrás összefüggéseit a következőképpen foglalhatjuk össze. A *sensus historicus* (más néven *sensus literalis*) mindhárom lista „lett dolog szerint való értelem”-ként fordítja, míg a *Sermones dominicales* németújvári változata a „testi értelem” kifejezést használja. A *sensus allegoricus* a Pomerium-példányban, illetve a *Sermones dominicales* mindkét példányában „lelki értelem”-ként szerepel; a Jászói glosszák ezzel szemben a „példa szerint való értelem”, a Guillermus-kódex pedig az „írásoknak előhozásával” kifejezéseket használja. A *sensus tropologicus* „erkölcs szerinti értelem” megnevezéssel szerepel a Pomerium-példányban és a Guillermus-kódex listájában, míg a Jászói glosszákban „tanulság szerint való értelem”-ként található. A *sensus anagogicus* magyar nyelvű megfelelője a „mennyei értelem” kifejezés a Pomerium-példányban, a *Sermones dominicales* mindkét kéziratában, illetve a Jászói glosszákban, ez utóbbi még hozzáteszi a „felséges értelem” megnevezést is. A Guillermus-kódex ezzel szemben „reménység szerint”-i értelmezésnek fordítja. Az összevetésből világos, hogy a prédikálási gyakorlat ezen alapvető szakkifejezéseinek nem volt egységes hagyománya a vizsgált korszakban.

Latin nyelvű prédikációk magyar nyelvű glosszái

A latin nyelvű prédikációk mellett olvasható, nem szövegszintű magyar nyelvű bejegyzések rendszeres összegyűjtése nem történt meg, jelen munka sem vállalkozik ennek pótlására.²⁹⁶ Két, igen kiterjedt glosszaanyaggal azonban kivételt kell tennünk: az egyik a *Sermones dominicales* magyar nyelvű részei, a másik pedig egy nem rég felfedezett forrás, az ún. Güssingi glosszák.

295 Ehhez lásd Szilády szótárát: SZILÁDY 1910, I/528; továbbá: JAKUBOVICH 1919.

296 A *Régi magyar glosszárium* jegyzéke tovább bővítendő: BERRÁR-KÁROLY 1984, 36–55. Néhány érdekes forrás: Leuveni kódex; egy Zirchről származó prédikációgyűjtemény (TÓTH P. 2020, 306; Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 506); egy Gyulaféheváron őrzött ferences koncionálé (SZENTIVÁNYI 1958, 458. sz., 44^v: *Extremiare facere: megtoporítani; meghervasztani; megszomorítani*); az egri Főegyházmegyei Könyvtár egy pergamenre írt, 1400 körüli *Sermones de sanctis* (CSAPODI et al. 1986, 120, 92. tétel, P VII 21, 239: *elegletlenségünkert; mulatatosagunkert; kellemetessguert*); a Sági- emlékegyűjtést megőrző ősnymotványkolligátum beszédgyűjteményei; a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban található Guillermus-posztilla.

A *Sermones dominicales* Szilády Áron szerint 1456 körül keletkezhetett.²⁹⁷ Minden bizonnyal a pécsi egyházmegyében készült, összeállítójának személyéről azonban már megoszlanak a vélemények. Szilády feltételezése szerint az összeállító Mohácsi Dénes pécsi kanonok és tolnai főesperes, egykori bécsi hallgató volt.²⁹⁸ Klaniczay Tibor ezzel szemben ferences vagy domonkos hitszónoknak tulajdonítja a művet, Tarnai Andor pedig pálos eredetűnek tartja.²⁹⁹ Újabbán Gecser Ottó foglalkozott a kérdéssel, ő sem tudott rá megnyugtató választ adni.³⁰⁰

A *Sermones dominicales* különlegessége, hogy a mű második fele, a nagyböjti és pünkösd-i időszak prédikációit tartalmazó rész két példányban is fennmaradt.³⁰¹ Mindkét másolatban számos magyar glossza található, a latin nyelvű főszövegben, a latinnal folyamatosan egybeírva. A magyar glosszák java része mindkét forrásban szerepel, a bejegyzések azonban nem egyeznek teljesen, hol az egyik, hol a másik kézirat tartalmaz a másik forrásban nem szereplő magyar nyelvű glosszát. Akadnak olyan szöveghelyek is, ahol a két forrás eltérő magyar nyelvű fordítást tartalmaz. Így például az „in corde” kifejezést a budapesti forrás a „szívükben”, a németújvári forrás az „elméjükben” szavakkal; a „verbum” szót a budapesti a „beszéd”, a németújvári az „ige” szóval, a „deliramenta” alakot a budapesti a „bolondságok”, a németújvári „elmételességek” szóval; a „diaboli suggestio” kifejezést a budapesti az „ingerlés”, a németújvári az „ördögnek késztetése” szavakkal fordítja.³⁰² A *Sermones dominicales* másolataival ugyan elkezdtek írásban is terjedni a prédikálás során használatos magyar nyelvű kifejezések, a mű másolói azonban nem készítették teljesen hű szövegeket, a másolás során a magyar nyelvű részeket a saját szóbeliségükből merített elemekkel vegyítették. A kéziratot készítő másoló az előtte fekvő *Sermones dominicales* magyar nyelvű glosszáit nem gépiesen másolta, hanem olyan szövegelemeknek tekintette, amelyek helyére az általa ismert magyar nyelvű változatot is be lehetett illeszteni.

A közelmúltban adott hírt Tóth Péter egy 15. századi prédikációgyűjteményről, amely több mint hatszáz magyar szót, köztük jó pár teljes mondatot is megőrzött.³⁰³ A kézirat a németújvári ferences könyvtárban található, magyar nyelvű bejegyzéseit Tóth Güssingi glosszáknak nevezte el. A magyar glosszák a latin egyes helyeinek sorok közé és a margóra írt fordításai, melyek az eredeti egyes szavainak, illetve sok esetben teljes mondatainak értelmezését rögzítik. A kézirat teljes szóanyagát Tóth a későbbiekben tervezi közreadni, azt azonban már e munka elvégzése előtt megállapítja, hogy a bejegyző alapvető és bevett magyar nyelvű kifejezéseket és formulákat rögzített írásban, amely jelenséget Tóth egyfajta anyanyelvi szabályo-

297 SZILÁDY 1910, I/IV, VI.

298 SZILÁDY 1910, I/X.

299 SÓTÉR–KLANICZAY 1964, 109; TARNAI 1983, 26.

300 GECSE 2000. Hivatkozza: LAUF 2019, 29–30. Lásd még: TÓTH P. 2020, 306.

301 TÓTH P. 2009a; MADAS 2007b; CSAPODI et al. 1986, 157–158.

302 SZILÁDY 1910, II/324, 365, 552, 599.

303 TÓTH P. 2020.

zási igénnyel magyaráz. A magyar nyelvű részek lejegyzésének célja tehát nem az volt, hogy megmagyarázzák a nehezebben érthető kifejezéseket, hanem inkább valamiféle normát rögzítettek, írtak elő velük.

Prédikációtöredékek

A szakirodalom különleges emlékként említi azt a 15. század végéről származó töredékes prédikációfordítást, amelyet egy pálos eredetű kézirat kötéstáblájának belső oldalára írtak, és ma Göttweigben található.³⁰⁴ A prédikáció latin forrása szerepel a hordozókódexben.³⁰⁵ A rövid magyar szöveg szentírási idézettel kezdődik, majd a prédikáció első mondatai következnek.

Megkísértéd én szívemet, és meglátád, és éjnek ő sötétségében, azaz háborúságnak idejében, tűznek miatta bizonytságot vél, avagy megkísértettél. És énbennem egyentelenség nem leleték. [Ps 16,3]

E beszédek Szent Lőrinc mártír jól és nyíltan mondhatá, ki beszédekben három okot jelent. Beszédének elő részében ad hálát Istennek, hogy őt e világi életében megkísérté. Másod részében jelenté ő szentségét, holott azt mondá: Én bennem egyentelenség nem leleték.

Elő beszédnek részében eszünkbe vehetünk, hogy mindenható Isten ő barátit és ő jeles szolgálit e világon sokképpen kísérti azért, hogy az örök dicsőségben őtet részeltesse.

Az emléket ismertető Sarbak Gábor azt feltételezi, hogy a lejegyző valamiféle emlékeztetőt, rövid vázlatot kívánt készíteni, hiszen egy teljes fordításnak nem egy kötéstábla belső oldalán lenne a helye. A szöveg olyan hatást kelt, mintha csupán a beszéd elejét akarta volna rögzíteni, amely alapján a folytatást már rögtönözni is tudja.

Madas Edit arra hívta fel a figyelmet, hogy a 16. századi, magyar nyelvű kódexekben fennmaradt prédikációkat magánolvasásra vagy felolvasásra szánták, nem pedig pap által elmondandó beszédeknek; a latin kultúrájú papságnak magyar nyelvű beszédmintákra nem volt szüksége.³⁰⁶ Véleménye szerint a Sarbak által ismertetett adat különleges, és nem helyezhető el a korábban ismert magyar korpuszban. Az

³⁰⁴ Göttweigi prédikációtöredék: SARBAK 1998.

³⁰⁵ Peregrinus de Oppeln Szent Lőrinc-beszéde (53^r). A szöveget Sarbak Gábor cikkéből idézem, aki dőlt szedéssel a közvetlen megfeleléseket emelte ki. „*Probasti Domine cor meum et visitasti nocte; igne me examinasti, et non est inventa in me iniquitas*. Ps. XVI,3. *Verba ista bene potuit dicere sanctus Laurentius in quibus tria ponit. Et primo agit Deo gracias quod ipsum in hac vita probavit. Secundo de sua sanctitate et hoc ibi „et non est inventa in me iniquitas”. Pauci sunt hodie Laurentii similes qui possent dicere „non est in me peccatum”. Pro hiis duobus dicit se esse visitatum a Deo ibi „et visitasti me nocte”. Circa primum nota quod Deus amicos suos in presenti examinat quos vult habere in suo claustro celesti. Unde mos est quando novicii debent recipi ad ordinem aliquem. Primo anno examinantur si tunc fratres vident in eis quod sunt discipuli studiosi devoti probi postmodum recipiunt eos ad professionem celestem.”*

³⁰⁶ MADAS 2002, 84.

emlék létét azzal magyarázta, hogy a magyar nyelvű írásbeliség szerepe a 15. század végére jelentősen megnövekedett a Halotti beszéd keletkezésének idejéhez, a 12–13. századhoz képest. Az alább bemutatandó emlékek tanúsítják, hogy mennyire igaz ez a megfigyelés a papság írásbeliségére vonatkozóan, s hogy a Göttweigi prédikáció-töredék mégsem egyedülálló bejegyzés.

A korábban már említett Guillermus-kódex anyagából két emlék is ide kapcsolódik. Az egyik egy ferences káptalani beszéd bevezető része lehet.³⁰⁷ A töredék a Göttweigben őrzött prédikáció-töredékhez hasonló, ám még annál is rövidebb.

Urunk Krisztus Jézusban tisztelendő atyáim! Ez egynéhány számos szent igéken, mely igéken elkezdém atyaságtoknak előtte az prédikációt, ezképpen vagynak az ő betű szerint való magyarsági: Munkálkodjál, miképpen az Krisztus Jézusnak jó vitéze.

Radó Polikárp megállapítása szerint a benne megszólaló prédikátor a tartományi káptalanon egybegyűlt közösségéhez szól. Lázs Sándor hívta fel rá a figyelmet, hogy e beszéd témája ugyanaz, mint Váci Pál hasonló körülmények között (azaz renden belül), fogadalomtétele alkalmából, latinul elmondott prédikációjának: *Labora sicut bonus miles Christi Jesu* (2. Tim 2,3). „Munkálkodjál, miképpen az Krisztus Jézusnak jó vitéze!”. Váci Pál prédikációja Bécsben, a domonkos konvent szerzetesi közössége előtt hangzott el.³⁰⁸ Nagy különbség azonban, hogy a ferences beszéd magyar nyelvű. Radó is megjegyzi: „Ez a kódex is jó példa arra, hogy a salvatorianus-tartomány előjárói még az egymásközt tartott káptalanon is hogyan próbálkoztak magyarul szólani rendtársaikhoz.”³⁰⁹

Szintén a Guillermus-kódexben található az a nehezen értelmezhető, zavaros bejegyzés is, amely Radó szerint valamiféle vázlat lehet. Annyi állapítható meg róla, hogy a szövegben előforduló „bármit három esztendeig tesztek” kifejezés a káptalanon három évre választott és kinevezett előjárókra vonatkozhat, tehát feltehetően ez is egy káptalani beszédhez készült.

Christus surrexit mala nostra delevit benedicto sanguine quem pro nobis efudit ergo gratias persolvamus Deo patri semper memores.

Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá az ő áldott vérével, kit mi értünk kionta. Azért mi is hálát adjunk, Atyaistennek megemlékezzünk, mert mink bűnösök valánk, melyért az nagy halál rajtunk elhatalmazék, tömlöcében foglalván, azért mivel Krisztus feltámadta nekünk üdvösségünkre, és feltámadásával nekünk hozza életet, azért mi is hálát adjunk Atya [?]

Bármit három esztendeig tesztek
viselé ez földön szidalmatos halállal
emberi nemzetet megváltá

307 RADÓ 1947, 5.

308 A kézirat a bécsi domonkos konvent könyvtárában van, jelzete: Cod. 237/294. A beszéd nem autográf, bemásolták a kéziratba. LÁZS 2016, 325.

309 RADÓ 1947, 2.

Az keresztfán hogy függ, fogadást tén az tolvajnak: Bizony mondom, ez napon velem lesz paradicsomban.

Azért mi esd [?] kegyes Szűz Mária, te mennyei szép rózsá

szüzen szüléd Urunkat, ki minket üdvözíte

Ó kegyes, ó kegyelmes Jézus Krisztus, irgal [?]

A fenti emlékeknél hosszabb, ám hozzájuk hasonlóan töredékes az a prédikáció, amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának MNy 77-es jelzetű fólióján olvasható.³¹⁰ Témája a feltámadás, ez alapján talán húsvéti, esetleg temetési beszéd lehet. Rövidsége ellenére három latin nyelvű újszövetségi idézetet is tartalmaz, ezek közül kettőnek is megadja magyar nyelvű fordítását. Szembetűnő emellett vázlatos jellege: a második bibliai idézetet nem fordítja le magyarra, helyette a többitől elütő, nagyobb betűvel írva a következő szerepel: „Secundus locus”. Ezzel talán a hiányzó magyar fordításra akarta emlékeztetni magát a bejegyző, esetleg újabb bibliai helyet akart még mellé írni. A második magyarázat mellett szól, hogy a latin nyelvű megjegyzést követően egy halványabb, később bejegyzett latin nyelvű mondat szerepel, amely a papír szennyeződése miatt nem olvasható. A szöveg alacsony képzettségű híveknek készülhetett, a benne olvasható ismeretanyag az alapfokú katekétikus irodalmat idézi. Az egyetlen levélből álló emléket feltehetően egy nyomtatványból szakíthatták ki. Erre utalnak a verzó oldal latin nyelvű tollpróbái, és az 1593-as datálású, magyar nyelvű, kalendárium jellegű bejegyzés. A *Memoriale* feliratú szöveg a törökök hadi mozgásáról tudósít. A prédikációtöredék modernizált változata:

Nem csak az igazak támadnak fel, de az hitetlenek, az gonoszok is egyenlőképpen feltámadnak. Az gonoszok örök veszedelemre, örök kárhozatra támadnak fel, mint Szent Jánosnak ötödik részében meg vagyon írva: *Qui non credit in filium Dei, iam iudicatus est*, az ki nem hiszen az Jézus Krisztusban, immár az elveszett és pokolra ítéltetett. Továbbá az hívek esmeg örök életre, örök boldogra támadnak fel, miképpen Szent János erről bizonyosságot teszen: *Qui credit in filium Dei, habet vitam aeternam. Secundus locus.*

Az második tanulságunkban azt tanuljuk meg, hogy kiknek használjon az Krisztus Jézusnak feltámadása. Szerelmes atyámfiai! Mikoron elközelgetne az szentséges nap, mely nap az mi urunk Jézus Krisztus halottaiból feltámadá, akkoron az Istennek angyala az égből alászállott vala, és az nagy követ az koporsó ajtajáról lefordította vala, mely koporsóból [...] az mi urunk Jézus Krisztus nagy dicsőséggel feltámadott vala. Továbbá atyámfiai, senki azt ne vélje ez dolgok csak történet szerént lettenek volna, mert az örök mindenható Istennek öröktől fogva való tanácsából és végzéséből lettenek, miképpen mind Ótörvényből, mind Újtörvényből ez megbizonyultatik. Szent Máténál így szól az Krisztus Jézus: *et quemadmodum fuit Jonas in ventre ceti tribus diebus et tribus noctibus sic erit filius hominis in corde terrae.* Miképpen volt Jónás próféta az cethalnak gyomrában három nap és három éjjel, azonképpen leszen az embernek fia az földnek gyomrában és harmadnapon feltámad, úgy mond.

³¹⁰ Országos Széchényi Könyvtárban őrzött prédikációtöredék: KERTÉSZ 2009b, 207. Átírásom a Hegedűs-féle iratanyag felhasználásával készült. Dömötör Adrienne feltételezése szerint nagy valószínűséggel a 16. század közepén túl jegyezték le az emléket. DÖMÖTÖR 2018, 109.

Tisztázatlan a funkciója annak a töredékesen fennmaradt prédikációfordításnak, amelyet a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár őriz Debreceben.³¹¹ Elképzelhető, hogy a Debreceni posztillaként ismert emléket valamely közösség számára olvasmányprédikáció gyanánt fordították le, s akkor egy Birk-kódexhez hasonló eredeti fogalmazvánnyal van dolgunk; ugyanakkor az is feltehető, hogy egy elhangzott beszéd szövegét őrizte meg a kézirat. Különlegessége, hogy nem gyűjteményes kéziratban, hanem hat, különálló levélre jegyezve maradt fenn. A beszéd Guillermus Parisiensis hatvanadvasárnapi posztillájának a fordítása, adaptációja.³¹² A szöveg az elején csonka: a latin forrás ismeretében Madas Edit megállapította, hogy a nyelvemlék elejéről egy fólió mindenképpen hiányzik. A fordítást Révész Imre autográfának, eredeti fogalmazványnak tartja, erre utalnak a lejegyzésben található lehúzások és igazítások. A szövegben olvasható megszólítás miatt („szerető atyámfiak”) felmerül, hogy akár világiak előtt elmondott beszéd piszkozata is lehet.³¹³ A lejegyző nagy figyelmet fordított a hivatkozások feltüntetésére, azokat külön sorba, a latin *unde* szó feltüntetésével jegyezte le. További jellegzetessége, hogy a bibliai helyeket minden esetben latinul és magyarul is megadja.³¹⁴

Toldy Ferenc feljegyzése szerint a nyelvemléket Thaly Kálmán 1871-ben Kassán fedezte fel, Thaly kérésére Révész adott róla hírt.³¹⁵ Thaly és Révész paleográfiai és nyelvészeti érvek alapján a reformációt megelőző időkre, 1490 és 1510 közé datálták, Pápay József azonban ezt nem fogadta el, és a 16. század első negyedének végső éveiben lejegyzett szövegnek tartja.³¹⁶ Elsőként Pápay közölte teljes terjedelmében, majd 1993-ban újabb kiadása jelent meg, amely fotómásolatot, betűhű átírást és modernizált átíratot is tartalmaz.³¹⁷

szólott volna az Úr hasonlatos beszédet. Az írásmagyarázó bölcs doktorok azt felelik ez kérdésre, hogy az együgyű emberek könnyebben megérthessék és eszükben tarthassák. Kimene azaz kimene az Istennek fia az ő atyjától, tudniillik az mennyországból ez világra jöve (*unde Joh. [16].): Exivi a patre et veni in mundum.* Erről írta Szent János ezeket ez Krisztus mondásit könyvének tizenegyedik részében ilyen mondással: kimenék Atyámtól és ez világra jövék. Az ki hinte, az ő magját hintené, mert az Krisztus tiszte az vala, hogy ő ez világon elhintse az ő magvát, azaz beszédét és az ő igéit, azaz kívül való beszédét embersége szerint való voltából, és belül való értelmét az ő istensége szerint. Mert ez ilyen tisztnek okáért jöve ez világra, hogy az üdvösségnek tanúságát hintse ez világon (*unde Luc. [4].): Aliis civitatibus oportet me evangelizare regnum Dei.* Miképpen Szent Lukács írta könyvének tizedik részében, ez okáért mondá Krisztus ezeket ez mondásokat: szükség énnekem, hogy egyéb városoknak is hirdes-

311 Debreceni posztilla: MADAS 2007a.

312 MADAS 2007a, 206. Madas Edit forrásazonosító tanulmányában írja, hogy tervei között szerepel az emlék kritikai kiadásának elkészítése.

313 BARTÓK Zs. 2018a.

314 Vrabély Márk hívta fel rá a figyelmemet, hogy a Tihanyi kódex összeállítója úgyszintén sok esetben adja meg latinul és magyarul is a bibliai idézeteket, és azoknak pontos lelőhelyét is feltünteti.

315 RÉVÉSZ 1875.

316 PÁPAY 1911.

317 KORMOS 1993.

sem az Istennek országát. És mikoron hinte, itt megmagyarázá az Istennek igéjét hallgatóinak különbözését. És mikoron az Magvető elhinté az ő magvát, némely az magban esék az útfélen, és elnyomdostaték, és az égi madarak megevék azt. És némely esék az kősziklára, és kikelvén megasza, mert nem vala nedvessége. És némely esék az töviskek közé, és az maggal egyetemben az tuskék kijövéen az földből az tuskék megfojták azt. És némely esék jó földbe, és földtámadván teremte százannyi gyümölcsöt. Ezeket mondván felszóval kiált vala: akinek füle vagyon hallgatásra, meghallgassa! (*Unde Chrysostomus.*) Miképpen Aranyszájú Szent János mondja: hint az magvető, azaz az Krisztus Jézus. Minekutána ez jelenvaló evangéliumot megmondá, legottan azt mondja: akinek hallgató füle vagyon, hallja. Azért valahol ez beszédeket az Szentírásban mondják, mindenkoron azt jegyzi, hogy az mi elménket fölindítsuk az Szentírásnak értelmire és hallgatására. Annakokáért kiáltja vala urunk Krisztus az mondásokat, tudniillik akinek halló füle vagyon hallania, hallgassa. (*Unde Nicolaus Gorra.*) Miképpen az magyarázó bölcs mester mondja: jóllehet mindennek vala füle, demaga nem minden hallja vala az Istennek igéjét, hogy értenék és jót cselekednének. Annak okáért meg kell értenünk, hogy három rendbeli dolog az hallásnak módja. Ez háromféle hallásáról mondja az mindenható Úristen az prófétának általa. Miképpen az Dávid próféta írta könyvének negyvennegyedik részében. (*Unde Psalmus 44.*): *Audi, filia, et vide, et inclina aurem tuam.* Hallgass meg leányom, és lássad, és függesszed le az te füledet. Miképpen az magyarázó bölcs mondja, az első hallás természet szerint való hallás, azaz az természetnek érzékenységből való hallás; az második az elmének belül való értelmének hallása, mert ha füleddel meghallgatod, úgy érted meg; az harmadik hallás az engedelmességnél való hallása. Ez három hallásról szól az próféta ilyen módon: Hallgassad, leányom: ez az első hallásnak módja mutatása; és lássad: ez az második hallásnak módja mutatása; és hajtsad alá az te füledet: ez az harmadik hallásnak értelme, hogy mikoron az tanítványok ez beszédeket nem értették volna, kérdik vala azért Krisztust az ő tanítványi, hogy mi volna ez beszéd. Kiknek, azaz mely tanítványoknak az Krisztus mondá: tinektek, akik hívek vagytok, adva vagyon az Istennek országának dicsősége, azaz a Szentírásnak értelme. Az egyebeknek pedig, azaz hitetlen zsidóknak és farizeusoknak csak beszédükben. Hogy azok, akik önnön magukat bölcsnek gondolják lennie, ne láthassák az Krisztusnak belül való isteni voltát, kik jóllehet látják vala az Krisztusnak emberségét, és minden csodatételt kívül való szemükkel, de nem látják vala hitből való értelemnek szemének látásával, azaz nem értik vala, hogy az csodákat Krisztusban az isteni erő és hatalom teszi vala, nem csak az emberség. És hallják vala az Krisztus beszédét kívül való hallomással, de nem hallják vala belül való hitüknek értelmével. Továbbá itt urunk az beszédeknek értelmét adja az ő tanítványinak, és ezt mondá: az mag az Istennek igéje. Istennek igéjének mondá Krisztus az magot, hasonlatosképpen való dologból, mert miképpen az magot, hogy az földben elhintik, és ha az föld az magot el nem fedezi, kivész az mag az földből, mert nem gyökerezhetik meg, azonképpen az Istennek igéjét hirdeti az prédikátor, de azok, akik hallgatják az Istennek igéjét, és meg nem tanulják és az ő szívüknek belső részébe be nem rekesztendik, elvész az ő szívükből, mert elfeledkeznek róla. Az okáért mondja az Dávid próféta könyvének száztizennyolcadik részében ez mondásokat (*unde Psalmus 118.*): *In corde meo abscondi eloquia tua, ut non peccem tibi.* Az én szívemben berejtettem az te beszédidet, Úristen, hogy én ne vétkezzem teneked ellened. Továbbá miképpen az szent doktorok mondják, mi módon az emberi állat nem lehet testi élet nélkül, azon módon lelki eledél nélkül is nem lehet az keresztény ember. Erről tanúbizonyosság vagyon írván az Mózes könyvének nyolcadik részében, az mely könyv Deutronomiának mondatik (*unde Deutro. 8.*): *Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo Dei, quod procedit de ore Dei.* (*Unde Gregor.*) *cibus mentis est verbum Dei.* Nem csak kenyérrel él az ember, de minden igével, ki az Istennek szájából származik. Nám Szent Gergely is azt mondja, hogy az emberi elmének az Isten igéje eledele. Továbbá ennek utána urunk Krisztus itt ez helyen az igéknek hallgatóiról négyféle különbséget jelente, és ezt mondá: az mely mag az útfélen esék, azaz az Istennek igéje az

melyik az hiában való szívű embernek szívébe esék. Hiában való embernek mondá Krisztus az gonosz gondoló szívű embereket, akik paráznaságot gondolnak, és különb-különb gonosz hamisságokat, miképpen az útfélen való magokat, hogy az té-s-tova járó népek elnyomdossák, azonképpen az Istennek beszédét az olyan gonosz gondolatok és gyönyörűséges életek az ember szívében elnyomodják és az égi madarak megevék azokat, azaz a pokolbeli ördögök kivesszik az Isten igéjét az gonoszul élő embernek szívéből, hogy ne higgyenek és ne üdvözüljenek. Mert az üdvösség a hit által adatik. Erről tanúbizonyságot teszen Szent Lukács evangéliumi könyvének tizenhetedik részében (*unde Luc. 17.*): *fides tua te salvum fecit*. Nám azt mondá Krisztus az poklosnak: Kelj föl, úgymond, mert az te hited üdvözített tégedet. És azok, akik az kősziklá-ra esének, ezek példázzák az kevély népeket, akik jóllehet elmennek az prédikációra és nagy gyönyörűséggel hallgatják, és mikoron az prédikációról elmennek, legottan elfeledkeznek az jó szándékról és nem gyökerezhetik meg az Istennek igéje az olyan embernek szívében, mert miképpen az kősziklában hogy nedvesség nincs, és semmi vetemények magva őrajta gyökeret nem nemzhet, azonmódon az keményszívű embernek elméjében meg nem gyökerezhetik az Istennek igéje, mert jóllehet valamennyi ideig hízik, de az kísértetnek idején az Istennek szeretett szívéből kivetik. Arról mondja Salamon próféta könyvének tizennyolcadik részében (*unde Eccl. 18.*): *A mane usque ad vesperam immutabitur tempus*. Hajnaltól fogva estvéiglen elváltozik az idő. Az mely mag pedig esett az tövisék közé, azok, akik ez világi marhának és gazdagságnak keresésére igen szorgalmatosak. Szerető atyámfiai! Ím az fölséges Űristen ez világi gazdagságot az töviskehez hasonlotta, mert miképpen az töviskek meg szokták embernek tagját sértenie, azonmódon ez világi gazdagságok az lelket megsebhetik, mert az embernek, aki az gazdagságot gyűjti, az ő elméje mindenkoron foglalatos ez világnak gyönyörűségében, mert az nagy gazdagságba veti reménységét. Ha valamikoron lelki dolgokról akarna gondolkodni, legottan ez világi dolgok kezdenek elméjében forgani, és megfojtják az ő szívében az Istennek igéjét, mert nem lehet tökéletes az lelki dolgokban. Aki pedig jó földbe esett, azok, akik jó szívű népek, mert az Istennek igéjét nagy örömmel hallgatják, mert Istennek malasztja vagyon önáluk, mert az Istennek igéjét meghallgatják és szívéükben és elméjükben tartják, és gyümölcsöt teremtenek nagy békességben.

Madas Edit megfigyelése, hogy a magyar fordító egyetlen szövegrészt hagyott csupán ki a forrásból, amely arról szól, hogy a prédikáció előtt kegyelemért kell fohászzkodni és a szentekhez kell folyamodni, hogy „amit saját lehetőségeinkkel nem tudunk elérni, azt az ő közbenjárásuk eszközölje ki számunkra”.³¹⁸ A magvetőről szóló példabeszédnek a jó prédikátorra vonatkoztatható tanulságait szándékosan hagyhatta el, feltehetően érdektelennek találta hallgatósága szempontjából.³¹⁹

Lázs Sándor kutatásainak köszönhetően került új megvilágításba néhány nyelvemlékkódex.³²⁰ Lázs szerint a Tihanyi-kódexet és a Kazinczy-kódexet a ferences frater F. magánkódexének kell tekintenünk, amelyekből a rábízott klarissza nővérek lelkigondozását végezte. Ezt támasztja alá, hogy e kéziratok évekig (sőt a Kazinczy-kódex esetében évtizedekig) íródtak, hosszú ideig önálló ívfüzetekben használták őket, illetve az is, hogy sok olyan latin idézet található bennük (főként a Tihanyi-kódexben), amelynek csak deák műveltségű szerzetes vehette hasznát.³²¹

318 MADAS 2007a, 209. Madas Edit fordítása.

319 MADAS 2007a, 207.

320 LÁZS 2016, 110, 166, 334–342.

321 A kérdéshez lásd még: VRABÉLY 2020.

Lázs emellett a Debreceni kódex magyar nyelvű prédikáció- és prédikációvázlat-gyűjteményéről is azt feltételezi, hogy lejegyzőjük (egy bizonyos „frater P.”) saját felhasználásra készítette őket. A magyar nyelvű vázlatok nem kivonatok, hanem annak a szerzetesnek a munkái, aki megtartotta őket feltehetőleg az óbudai klarisszakonvent előtt.³²² Eszerint egy-egy szerzetesközösség lelkigondozásával foglalkozó személy saját felhasználásra szánt szövegeit akár évekig is gyűjtögethette, amelyek a későbbiek során – az apácák magánhasználatra szánt szövegeihez hasonlóan – közösségi használatba kerülhettek, és akár más szövegekkel is egybeköthették őket. Fennmaradásuk így annak függvénye lehetett, hogy átkerültek-e az apácák használatába.³²³

Említettem már azt a Bognár András által felfedezett jegyzetanyagot, amely egy Temesvári Pelbárt-kötetben található.³²⁴ A kötet magyar nyelvű bejegyzései két kéztől származhatnak: az egyik a Szent Erzsébet-napi prédikációnál olvasható bejegyzéseket jegyezte le; a másik pedig egy egybefüggő szöveget írt le, egy kegyes történetet, vagyis *historia devotát*.³²⁵ Temesvári Pelbárt beszédeiben gyakran szerepel a *historia devota* műfajmegnevezés, ezúttal már a beszéd címében is megtaláljuk: *Sermo primus de doloribus, passionisque Christi historia devota*.³²⁶ E prédikációba illesztett, fiktív jelenetek bizonyos tekintetben az exemplumok rokonai, céljuk a prédikációban elmondottak alátámasztása, a hallgatóság áhítatának elősegítése. A Bognár által felfedezett bejegyzés érdekessége, hogy latin nyelven kezdődik, majd mondat közben átvált magyar nyelvűre. A lapszék legyalulása miatt a latin szöveg töredékes, de felismerhető a Pelbárt-beszéd némileg rövidített, átírt változata:

322 Terjedelmét tekintve a Debreceni kódex prédikációvázlataihoz áll közel az Érdy-kódex csonkán maradt de tempore-részének néhány beszéde. Az ott olvasható vázlatok prédikációk között találjuk a karácsony nagy miséjének evangéliumához írt beszédet, amelyben nagyobb betűvel írt, latin nyelvű kiemelés olvasható: *Auctoritates*. VOLF 1876, 173. E megjegyzés is a beszéd kidolgozatlanságáról, jegyzetszerűségéről tanúskodik. BARTÓK Zs. 2016a. Tarnai Andor megfigyelése szerint az *auctoritas* szakkifejezésnek nem volt a korszakban magyar nyelvű megfelelője. TARNAI 1984, 263, 313.

323 Tanulságos lenne a magyar vonatkozású, de latin nyelvű vázlatok összegyűjtése is. Elképzelhető, hogy tartalmukat tekintve közelebb állnak a magyar nyelven elhangzott beszédekhez, mint a kolostori olvasmányprédikációk, szisztematikus feltárásukkal azonban még adós a kutatás. Íme néhány példa a szakirodalomból: a Gyulafehérvári kódex, a Vatikáni kódex, a Königsbergi töredék hordozója, Váci Pál egy prédikációvázlata. Egy 16. századi vatikáni kéziratban Temesvári Pelbárt *Rosarium*ából vett prédikációvázlatok olvashatók; Temesvári Pelbárt nagybőjti beszéd sorozatának harmadik részében rövid vázlatok szerepelnek. Lásd: LÁZS 2005; LÁZS 2016, 339; NEMES 2015; SZILÁDY 1880, 66; TIMÁR 1910.

324 Központi Papnevelő Intézet Könyvtárának Temesvári Pelbárt-nyomtatványa: BOGNÁR A. 1963.

325 PELBARTUS DE THEMESWAR 1502a, sermo 66. <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=ph/pho66>.

326 BARTÓK Zs. 2016a. A Krisztus színváltozásához kapcsolódó kegyes történetről így ír Temesvári Pelbárt: „Annakokáért az egyszerűbb lelkek ájtatossága miatt emberi elképzelés szerint írni szoktak erről a kegyesek szent játékokat. Ne tartsuk ezt elítélendőnek, minthogy nagy szent doktorokról is olvassuk: tanácskozásokat, versengéseket szereztek a könnyűületesség és az igazság, az igazságosság és a békülékenység között.” PELBARTUS DE THEMESWAR 1502a, sermo 45H. Fordította: BÁN 1976, 117.

Materno affectu Maria coepit ipsa Feria quinta genibus flexis Filium petere taliter: „Quaeso te, Fili mi et Deus meus, exaudi me, matrem maestissimam, ut non ascendas ad Hierusalem, nam hic, in Bethania praeparabunt tibi Martha et Magdalena agnum paschalem, ne forte inimici manus inciant tibi!” Cui dixit: „Non licet mater carissima, in hoc te exaudire, sed potius voluntatem Patris facere”, hogy beteljesedjék az írás (Esa. 53.): *Oblatus est filio Dei quia ipse voluit.* Kinek mondá az Dicsőséges Anya: Tudom, édes fiam, hogy úgy akarta az Atyaisten megváltani ez világot az te kínszenvedéssel és haláloddal, de az anyai szív azt meggondolván megedped keserűséggel. Csak azt engedd meg énnekem, ha lehetséges és illik, az előtt meghalni, minek előtte meghalnál. Akkoron az édességes Jézus mondá: Nem illik, édes anya, hogy az én halálomkor halj meg. Ha az sötét limbusra az [...]tekhez kellek szállanod, énáltalam hozatnál ki. Kellek énnekem tisztességet adni [?] haláloed idején az szentekkel és angyalokkal elődben menni. Azért édes anya, hagyj [...], mert az mi [kínt?] hogy énnekem szenvednem kell, így teneked is, Simeon próféta mondása szerint [kell]. Vigasztaltassál meg azért, mert harmad napon feltámadok.

A jegyzet készítője feltehetően elmondandó prédikációjába szánta a szöveget. Különlegesnek számít, hogy egy függelék jellegű részletet fordított le latin nyelvű forrásából. Az emlék a Königsbergi töredék szövegével hozható párhuzamba, hiszen mindkét egybefüggő szövegről feltehető, hogy prédikációba illesztett betétszöveggként hangozhattak el. Érdemes szem előtt tartani az emlék drámai vonatkozását is. Tóth Péter írja drámatörténeti tanulmányában, hogy a prédikációkban található drámai eredetű jelenetek esetében komolyan számolhatunk annak lehetőségével, hogy a korabeli magyar drámai játékok, misztériumok hatását viselik magukon.³²⁷

Bibliai helyek fordítása

A fordítás bevezetője

A mise szentírási olvasmányai a szertartás során latin nyelven hangzottak el, és természetesen az őket bevezető mondat is latin nyelvű volt. Legutóbb Lauf Judit tudósított egy bejegyzésről, amely az evangélium olvasását megelőző, latin nyelvű diakónusi bevezetőmondatot örökítette meg. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött pálos misekönyv címlapján olvasható bejegyzés kottával is rendelkezik, szövege a következő: „Sequentia sancti evangelii secundum Mattheum/Iohannem/Marcum/Lucam”.³²⁸

Az olvasmányok népnyelvi fordítása nem ezt követően, hanem csak később, a prédikáció elején hangzott el. E fordítás bevezetéséhez Telegdi két formulát is javasolt, az elsőt arra az esetre, ha a pap az evangéliumról kíván prédikálni, a másodikat arra, ha az episztoláról.³²⁹

³²⁷ TÓTH P. 2007, 192. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédeinek drámatörténeti megközelítésű vizsgálata továbbra is várat magára. BARTÓK ZS. 2016a.

³²⁸ LAUF 2019, 24.

³²⁹ TELEGDI 1577,)9^r.

hallgassátok meg ez mai szent evangéliumot, melyet megírt Szent N. evangélista az ő evangéliumának N. részében, kinek betű szerint való magyarázatja imígyen lehet.

hallgassátok meg ez mai episztolát, melyet megírt Szent N. apostol az ő N. levelének N. részében, kinek etc.

A prédikáció elejéhez szánt minta lehet azt a két rövid bejegyzést is, amely egy Országos Széchényi Könyvtárban őrzött bifólión szerepel.³³⁰ A két bejegyzést korábban nem vizsgálta a szakirodalom. Modernizált átírásuk a következő:

Ez tanulságot írta meg Szent Pál apostol az romabelieknek írt levelének tizenkettedik részében mondván.

Az Szent Lukács evangéliumának második részében ez igék vagynak megírván.

Az „ez tanulságot” kezdet e helyen történő szerepeltetése szokatlannak mondható, ezt a kifejezést ugyanis nem magára a bibliai szövegekre, hanem a belőlük következő magyarázatokra volt szokás használni.

A bibliafordítások őrzői: szentírások, misekönyvek és posztillák

A papok által használt könyvtípusok közül három olyan is említhető, amelyekre jellemző, hogy magyar nyelvű szentírási fordítások szerepelhetnek bennük: a Biblia teljes szövegét tartalmazó könyvek, a misekönyvek és a posztillák. Az első típusba sorolható az a 14. század második feléből való hártyakódex, amely a Marosvásárhelyi sorokat is tartalmazza.³³¹ A kéziratba a Vulgata szövege mellé négy, bibliai helyekkel összefüggő glosszát írtak be. Ebbe a csoportba tartoznak az ún. Nagyvátyi glosszák is, amelyeket egy 1478-ban nyomtatott Biblia szövegéhez fűztek 15., illetve 16. századi használói. A bejegyzéseket vizsgáló tanulmányok megjegyzik, hogy a magyar nyelvű szóanyagban a világi fogalomkörök dominálnak.³³²

Némileg meglepő jegyzeteket találunk Pesti Mihály Bibliájában, egy 1528-ban megjelent, domonkos szerzetes által fordított, humanista latinságú nyomtatványban: ráolvasások és a Sylvester-féle Újszövetségből való részletek olvashatók benne, 1541 körüli kezek írásában.³³³

A második könyvtípus a misekönyv. Ebbe a csoportba tartozik az a pergamenlap, amely eredetileg egy 15. századi kézírásos misekönyvben szerepelhetett.³³⁴ A

330 Országos Széchényi Könyvtárban őrzött bifólió: KERTÉSZ 2009b, 207. Tarnai Andor összegyűjtötte, hogy a középkori magyar nyelvű kódexekben található prédikációk milyen formulákkal hivatkoznak a bibliai passzusokra. TARNAI 1984, 258, 307–308. E fordulatok hasonlóak az itt közölt forráshoz.

331 BERRÁR–KÁROLY 1984, 42–43; DÖMÖTÖR 2018, 101.

332 KIRÁLY 1959, 18; BERRÁR–KÁROLY 1984, 43; DÖMÖTÖR 2018, 101.

333 A nyomtatvány a Sylvester-féle Újszövetség-fordítás kiegészítő fejezeteit tartalmazza. Pesti Mihály Bibliája: RADÓ 1966; DÖMÖTÖR 2018, 101–102; DÖMÖTÖR 2019.

334 Országos Széchényi Könyvtárban őrzött pergamenlap: KESZLER 1965.

mára elveszett misekönyv virágvasárnapi szertartást leíró lapját egy kötéstáblához használták fel, így maradt fenn a rajta olvasható magyar nyelvű Máté-passió részlet. A pergamenlapot az Országos Széchényi Könyvtár vásárolta meg az 1960-as években, a kutatók alig foglalkoztak vele, szövegét nem közölték. A harmincnycolc sornyi szöveg nehezen olvasható, néhol a vízfoltok miatt olvashatatlan, az emléket ismertető Keszler Borbála szerint azonban világos, hogy kisebb, elsősorban hangtani és helyesírási eltéréseket nem számítva megegyezik Sylvester János *Új testamentumának* szövegével. Keszler protestáns használatúnak vélte, véleményem szerint ez nem bizonyítható.

Lauf Judit néhány évvel ezelőtt fedezte fel, hogy a pálosok 1514-ben Velencében megjelent misekönyvének Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányában a szentmise perikópáinak nyomtatott sorai között rendkívül apró betűs, sok esetben csak nagyítóval kivehető magyar nyelvű szavak és kifejezések találhatók.³³⁵ Lauf eddig elvégzett összehasonlító kutatásai szerint a sorok közé bejegyzett perikópa-fordítás nagyon közeli rokonságot mutat az 1508-ra datált Döbrentei-kódexszel és kevésbé látványosat az 1533-ban nyomtatott, Komjáti-féle Szent Pál-levelekkel. Feltételezése szerint a bejegyzések – a *Sermones dominicales* perikópáiban található glosszákhoz hasonlóan – a magyar nyelvű prédikáláshoz való előkészületet szolgálhatták. Megjegyzendő, hogy a misekönyv előtábláján a szentmiseáldozat részeinek allegorikus magyarázatai olvashatók latin nyelven, amelyek – amint azt a tanulmány írója is kiemeli – oktatási célból készülhettek papnövendékek számára. Ennek fényében talán a glosszák is oktatási célt szolgálhattak.

Radó Polikárp a Magyar Királyság területén használt, nyomtatott liturgikus könyvek kézirásos bejegyzéseit vizsgálva szintén talált olyan népnyelvű bejegyzéseket, amelyeket misekönyvekben közölt szentírási olvasmányok fölé írtak be. Radó ebből arra következtetett, hogy használóik a latin liturgikus könyvet vitték magukkal a szószékre, és abból olvasták föl a perikópák szövegét. Rengeteg latin nyelvű jegyzet mellett magyar glosszák is találhatóak abban az 1514-es *Missale Strigoniensé*-ben, amely 1538–1545 között Csárai Mátvás pécsi kanonok tulajdonában volt, és ma Túrócszentmártonon őrzik.³³⁶ Csárai Mátvás a kalendárium hónapneveit és a perikópák néhány kifejezését fordította magyarra. Radó ezen kívül beszámolt egy Beszterce környékén használt, 1513-as *Missale Strigoniensé*ről, melynek perikópái mellett itt-ott német glosszák találhatóak, egy 1491-es misekönyvben az episztolák és az evangéliumok mellett pedig szlovák nyelvű bejegyzésekre akadt.³³⁷

A bibliafordítások hordozóinak harmadik csoportját a posztilláskönyvek alkotják. Az Egyetemi Könyvtár már említett, lappangó Guillermus-posztillája a lap köze-

335 Országos Széchényi Könyvtárban őrzött pálos misekönyv: LAUF 2019.

336 Csárai Mátvás misszáléja: RADÓ 1943, 380, 420–421. Lauf Judit a pálos misekönyv egyetlen párhuzamaként említi a forrást. Mai lelőhelyét az ő tanulmányából ismerem. LAUF 2019, 19.

337 RADÓ 1943, 382, 418–419; 382, 405. Nem egyértelmű, hogy a további, Radó által felsorol idegen nyelvű emlékek perikópákhoz kötődnek-e. A kérdéses helyekhez lásd: RADÓ 1943, 381–383.

pén, nagyobb betűvel szedve, egybefüggő szöveggént közli a posztillában elemzett perikópa latin nyelvű szövegét.³³⁸ A szakirodalomban korábban nem jelezték, hogy egy-egy lapszélen ezek magyar nyelvű fordítása is fellelhető. E perikópa fordításokat az említett iratanyagban található fénymásolatok és átírások alapján modernizált átírásban közlöm.

[23^c; Marc. 1,9–13]³³⁹

És lőn, az napokban eljőve Jézus Názáretből, mely vagyon Galileában, és megkeresztelkedék Jánostól az Jordán vizében.

És legottan mikoron az vízből kijőne, látá az mennyországot, hogy megnyílnék, és az Szent-
leket, miképpen egy galambot, hogy leszállana őreája felül.

És szózat lőn mennyországból: „Te vagy az én szerelmes fiam, kiben mindenek kellemesek
lettenek.” És legottan kényszeríté őtet az lélek a pusztába,
holott vala negyven napig és negyven éjig, és kísértetik vala az ördögtől. A vadak között vala,
és az angyalok szolgálják vala neki.

[26^c; Joh. 6,1–4]³⁴⁰

Ezeknek utána mene Jézus Galileai tengerentúl, mely vagyon Tiberiades mellett.

És követi vala őtet nagy sokaság, mert látják vala a csodatételeket, melyeket teszen ő vala azo-
kon, kik betegek valának.

Fölmene azért Jézus az egy hegyre, és ott ül vala az ő tanítványival.

Az húsvét pedig az zsidóknak ünnepük napja közel vala.

[47^c; Joh. 6,47–51]³⁴¹

„Bizony bizony mondom nektek, valaki énbennem hiszen, örökké él.

Én vagyok amaz élő kenyér.

Atyáitok mannat ének a pusztában, és meghalának.

Ihon vagyon a kenyér, ki mennyországból hullott le, hogy valaki őbenne eszik, meg ne haljon.

Én vagyok az élő kenyér, ki mennyországból hullottam le, valaki ez kenyérből eszik, örökké
él. Ez az kenyér, melyet adok, én testem ez világnak életiért.”

[48^c; Joh. 6,52–54]

Vetekednek vala azért az zsidók mondván: „Miképpen adhatja ez nekünk az ő testét megennünk?”

Mondá azért nekik Jézus: „Bizony, bizony mondom nektek: hogy ha nem eenditek embernek
fiának testét, és az ő vérét nem isszátok, nem leszen élet tibennetek.

Aki eszi az én testemet és issza az én véretem, örökké él, és én feltámasztom őtet az utolsó nap.”

338 Itt jegyezném meg, hogy a Guillermus-kódexben szerepel egy latin-magyar nyelvű lista, amely bibliai szöveghelyekkel áll összefüggésben. Radó megállapítása szerint a bejegyzett szavak és kifejezések többsége a Vulgátából való. RADÓ 1947, 3, 7–8.

339 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *Dominica I in Quadragesima* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Matth. 4,1–[11]; *Ductus est Jesus in desertum...*).

340 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *Dominica in medio Quadragesimae* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Joh. 6,1; *Abiit Jesus trans mare Galilaeae...*).

341 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *In festo corporis Christi* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Joh. 6,55; *Caro mea vere est cibus...*). Nehezen olvasható, rövid glossza a perikópa szövegében is látható.

[55^v; Matth. 7,13–14]³⁴²

Az szoros kapun menjetek be, mert széles és kitárult az kapu, ki az veszedelemre viszen, és sokan vannak, kik arra mennek.

Mert szoros az kapu, és keskeny az út, ki az életre viszen, és kevesen vannak, kik ezt meglelik.

[59^r; Luc. 18,1–8]³⁴³

Monda vala pedig nekik példabeszédet is a végre, hogy mindenkor imádkozni kellene, és soha meg nem fáradni mondván.

„Egy bíró vala egy néminemű városban, mely Istent nem féli vala, emberrel sem gondol vala. Vala pedig egy özvegyasszony az városban és hozzá jó vala, mondván: Tégy igazat nekem az én peresem felől.

És sok ideig nem akarja vala, végül mondá őmagában: Jóllehet Istent nem félek, sem emberre nem gondolok,

de minthogy bántásomra vagyon ez özvegyasszony, igazat szolgáltatok neki, hogy ennekutána ide ne jönné engemet búsítani.

Mondá pedig Úr: „Halljátok meg, mit mond ez álnok bíró!

Isten pedig nem teszen-e bosszúállást az ő választottiért, kik éjjel és nappal hozzá üvöltnek, vagy [?] ha engedelmes leszen is nekik?

Mondom pedig nektek, hogy ő [?] teszen bosszúállást őértük. Mikoron pedig embernek [fia] eljő, vajon talál-e hitet ez földön?”

[59^r; lap tetején; Luc. 18,9]

Mondá pedig nekikhez, kik önnönmagukban bíznak vala mint hogy igazak volnának, és megutálnak vala egyebeket, ez példabeszédet.

[60^v; Luc. 10,16]³⁴⁴

Valaki pedig titeket hallgat

[88^v; Luc. 10,17–20]³⁴⁵

Megtérének pedig a hetvenkettő örömmel, mondván: „Uram, még az ördögökkel is bírunk te nevedben.”

És mondá nekik: „Látom vala a Sátánt, miképpen villamást, hogy lehullana mennyországból.

Íme adtam nektek hatalmat lábbal nyomodni kígyókat és skorpiókat, és ellenségnek minden tehetségén,

de maga ne örüljete az azon, hogy az gonosz lelkekkel bírtok, de örüljete, hogy az ti nevetek írván vagyon mennyországban.”

342 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *Dominica VIII post octa. Penthecostes* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Matth. 7,15; *Attendite a falsis prophetis...*).

343 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *Dominica XI post octa. Penthecostes* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Luc. 18,9; *Dixit autem et ad quosdam qui in se confidebant...*). Nehezen olvasható, rövid glossza a perikópa szövegében is látható.

344 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *Dominica XIII post octa. Penthecostes* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Luc. 10,23; *Beati oculi qui vident...*).

345 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *In festo assumptionis Mariae Virginis* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Luc. 10,38; *Intravit in quoddam castellum...*).

[91°; Joh. 15,5]³⁴⁶

Én vagyok az szőlőtő, ti az szőlővesszők. Aki énbennem marad, én is őbenne maradok.

[91°; Joh. 15,12–14]

Johannis 15

Az időben mondá Jézus az ő tanítványinak: „Ez az én parancsolatom, hogy szeressétek egymást, miképpen szerettelek titeket.

Ennél nagyobb szerelme senkinek nincsen, mint ha valaki lelkét veti az ő barátiért.

Ti én barátim vagytok, ha azokat teenditek, melyeket én nektek parancsolok.

Ez után nem [...]”

[91°; Joh. 15,15–16]

„Ez után nem mondlak titeket szolgálknak, mert az szolga nem tudja, mit művel az ő ura. Titeket pedig barátimnak mondlak, mert mindeneket valamiket Atyámtól hallottam, megjelentettem nektek.

Nem ti választottatok engemet, de én választottalak titeket, hogy elmenjete, és gyümölcsöt hozzatok, és az ti gyümölcsötök megmaradjon, hogy valamit kérendetek Atyámtól én nevemben, megadja nektek.”

Az Érdy-kódex perikóparendszerét vizsgálva Madas Edit is felfigyelt arra, hogy Guillermus Parisiensis posztilláit rövid összefoglalók vezetik be, amelyek tájékoztatnak a perikópában olvasható események előzményeiről.³⁴⁷ Az Egyetemi Könyvtár lapangó példányában többhelyütt is olvashatók magyar nyelven ezek az előzmények, ám nem Guillermus összefoglalóiból fordítja őket a bejegyző, hanem minden esetben pontos szentírási szövegeket közöl helyettük. A bejegyző nyolc ünnephez írt magyar nyelvű szövegegységeket, ebből öt esetben a perikópák előzményét,³⁴⁸ egy esetben a perikópát,³⁴⁹ két esetben pedig a perikópát és annak előzményét is bejegyezte magyar nyelven.³⁵⁰ Az előzmények lejegyzésekor nem követi Guillermust: hol korábbiól kezdi (pl. *In festo corporis Christi*: Joh. 6,53 helyett Joh. 6,47–54), hol pedig későbből (pl. *Dominica VIII post octa. Penthecostes*: Matth. 7,12–14 helyett Matth. 7,13–14). Nagyböjt első vasárnapjánál pedig egyenesen nem is a Guillermus által megadott evangéliumból (Luc. 3,21–22), hanem egy azzal párhuzamos evangéliumi helyről emeli át a szöveget (Marc. 1,9–13).³⁵¹

346 A bejegyzés a következő ünnepre írt posztillánál szerepel: *Commune sanctorum primo de apostolis* (a lap közepén közölt, latin nyelvű evangéliumi részlet: Joh. 15, 12; *Hoc est praeceptum meum...*).

347 MADAS 1984, 102, 104.

348 1. *Dominica I in Quadragesima*, 2. *In festo corporis Christi*, 3. *Dominica VIII post octa. Penthecostes*, 4. *Dominica XIII post octa. Penthecostes*, 5. *In festo assumptionis Mariae Virginis*.

349 *Dominica in medio Quadragesimae*.

350 1. *Dominica XI post octa. Penthecostes*, 2. *Commune sanctorum primo de apostolis*.

351 Márk evangéliumát Guillermus is megjelöli mint párhuzamot, de összefoglalóját Lukács evangéliumából veszi. Fodor Adrienne azt feltételezte, hogy a magyar bejegyző itt a posztillát fordítja, de nem erről van szó.

Az 1512-es, velencei kiadású Guillermus-posztillának a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őrzött példánya is tartalmaz 16. századi magyar nyelvű bejegyzéseket. A Szabó Ervin Könyvtár régi nyomtatványainak katalógusa szerint e bejegyzések többnyire az Ószövetséghez kapcsolódnak.³⁵² Ez a megjegyzés némileg megtévesztő, a magyar nyelvű mondatok ugyanis várakozásainkkal ellentétben nem a Biblia szövegének fordításai. A magyar nyelvű jegyzetek készítője – előző forrásunkkal ellentétben – nem a perikópákat fordította le, hanem adatokkal gazdagította a Guillermus Parisiensis által javasolt beszédvázlatot. Többször is egyértelműen megjelöli, hogy a posztilla melyik sorához fűzi az – olykor latin szavakkal vegyülő – megjegyzéseit, amelyeket magyar nyelven mondott prédikációjához használhatott fel. Tíz beszédnél találunk egy-két mondat terjedelmű magyar nyelvű bejegyzést, ezek körbevágás és rongálódás miatt nehezen olvashatók.³⁵³ Hosszabb betoldás szerepel a Szent Jakab apostol ünnepére rendelt evangéliumnál. Guillermus Parisiensis posztillájában csupán a szentírási rész értelmezésére szorítkozott, ezért magyar nyelvű használója több, Jakab apostolra vonatkozó adattal is kiegészítette a beszédvázlatot. A hagyomány szerint a hit tizenkét ágazata, azaz a Hiszekegy egy-egy sora egy-egy apostolhoz köthető. Ez az egyik gondolat, amelyet a magyar nyelvű bejegyző is megörökített a nyomtatvány egyik lapján: „ő [Szent Jakab apostol] rendelé az hit ágazatit: ki fogantatik Szentlélektől születik Szűz Máriától”.³⁵⁴ A nyomtatvány többi bejegyzése is ilyen jellegű, magyar nyelvű bibliai részeket nem találunk benne.

Szintén posztilláskötet tartalmazza azt a szentírásrészletet, amelyre Bálint Sándor hívta fel a figyelmet rövid közleményében.³⁵⁵ Nicolaus de Lyra négykötetes, a teljes latin nyelvű Bibliához írt posztillájának 1486–1487-ben megjelent nürnbergi kiadása magukat a bibliai szöveghelyeket is közli. A negyedik kötet egyik példányában, amelyet ma a Szegedi Egyetemi Könyvtár őriz, a következő bejegyzés olvasható János első levelének kommentárja alá írva:

Jöjjetek el én atyámnak áldotti, bírjátok az országot, szerzett ő tinektek ez világnak kedettül fogva.

352 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár *Postilla Guillerrijének* bejegyzései: KLINDA 2001, 249–250.

353 *Dominica IV post octavam Epiphaniae* (Cc2^r); *Dominica in Sexagesima* (Cc4^r); *Dominica III post octavam paschae* (Ee6^r, Ee7^r); *Dominica XI post octavam Penthecostes* (Hh3^r); *Dominica XVII post octavam Penthecostes* (Iir^r, Iiz^r); *In festo sancti Jacobi apostoli* (Ll7^r, Ll8^r); *Communi sanctorum, de apostolis* (Mm3^r); *Communi sanctorum, de martyribus* (Mm5^r, Mm6^r); *Epistola in festo beati Matthei apostoli* (G7^r); *Epistola de uno confessore* (H6^r, H7^r).

354 GUILLELMUS PARIENSIS 1512, Ll8^r. Ez a gondolat Laskai Osvátnál és Temesvári Pelbártnál is megtalálható. [OSUALDUS DE LASKO] 1499b, sermo 8: „Tertium articulum posuit Iacobus, maior frater Iohannis, scilicet: Qui conceptus est de Spiritu Sancto, natus ex Maria Virgine”. <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/osoo8>. PELBARTUS DE THEMESWAR 1502b, sermo 27: „Tertium posuit Iacobus maior dicens: Qui conceptus est de Spiritu Sancto, natus ex Maria Virgine”. <http://sermones.elte.hu/pelbart/pa/pao27.html>.

355 Szegedi Egyetemi Könyvtár posztillájának bejegyzése: BÁLINT 1962. Betűhű átirat Bálint Sándornál: „Jwetek el een atyamnak aldotti byryatok az orzapot zerzet ev ty nek [tek, levágva], ez wygnak [!] kezdetwlv fogwa.” A hordozókötet: NICOLAUS DE LYRA [1486–]87.

A részlet Máté evangéliumából való (Matth. 25,34), és valamikor 1500 környékén jegyezheték be a nyomtatványba, amely akkor az alsóvárosi ferences kolostor tulajdonában lehetett.

A *Sermones dominicales* elnevezésű prédikációgyűjtemény a latin nyelvű főszövegbe illesztett magyar glosszákon kívül a szentírási részletek fölé bejegyzett magyar szavakat, szókapcsolatokat, olykor egész mondatokat is tartalmaz. A perikópák nagyobb méretű bastardával írt sorai fölött felbukkanó, apró betűs kurzívval írott megjegyzések az ünnep evangéliumának a prédikáció elején magyarul is felhangzó fordításához adhattak segítséget a kéziratok használóinak.³⁵⁶

A Tóth Péter által felfedezett Güssingi glosszák szintén tartalmazznak szentírási részleteket, ezek részletesebb ismertetését Tóth készülő szöveggözlésétől várhatjuk.³⁵⁷ Annyit azonban már az emlékről hírt adó tanulmányában is megemlít, hogy az evangéliumi perikópák egy-egy archaikus helyét értelmező jegyzetekre akadt (141^v, 147^r), amelyeket inkább formuláknak, mintsem alkalmi fordításoknak tart.³⁵⁸ E helyen hívnám fel ismét a figyelmet a már említett prédikáció-töredékek szentírási részleteire: magyar nyelvű bibliai szöveghelyek találhatók a Göttweigi prédikáció-töredékben, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, feltámadásról szóló prédikáció-töredékben és a Debreceni posztillában is.

Szövegek a prédikációműfaj határterületéről

Bár a Halotti beszéd címfeliratában a szermó kifejezés olvasható (*Sermo super sepulcrum*), ez nem klasszikus értelemben vett prédikációt, csupán beszédet jelent.³⁵⁹ Kötetlen szövegű, intő, buzdító beszéd, amely a néphez szól, ám nem a temetési mise prédikációjaként hangzik el, nem a mise része. Magának a temetés szertartásának egy mozzanata, mely során a szertartást végző személy a hívekhez szól. E szertartásba illesztett kötetlen szövegeket liturgikus tekintetben allokúciónak, vagy más néven admoníciónak, exhortációnak szokás nevezni.³⁶⁰ Vizkelety András az *Exhortatio ad plebem christianam* című szöveggel állította párhuzamba, amely az első fennmaradt német nyelvű beszéd.³⁶¹ A 9. században keletkezett szöveg a keresztségre előkészítő mise rendjébe illeszkedik, ily módon egy speciális célközönséghez, a keresztelendőkhöz és a keresztszülőkhöz szól. Rövidségében, népnyelvűségében és

356 TÓTH P. 2009a.

357 TÓTH P. 2020.

358 TÓTH P. 2020, 317.

359 MADAS 2007c; MADAS 2002, 84, III; MADAS 2019. A Halotti beszéd liturgikus jellegéhez lásd még: BARTÓK Zs. 2019; illetve BARTÓK Zs. 2021a.

360 FÖLDVÁRY 2012. Vö. még: MADAS 2002, 54–58. Az első, magyar vonatkozású, latin nyelvű admoníció a Chartvirgus-pontifikáléban (azaz Hartvik-agenda, 11. század) található.

361 VIZKELETY 1997, 655–660; MADAS 2002, 83–125.

liturgikus beágyazottságában is rokona a Halotti beszédnek. Madas Edit Vizkelety példáját megfontolandó műfaj-tipológiai párhuzamnak tartotta.³⁶²

Tanulságos megjegyezni, hogy a Halotti beszédre a korai szakirodalomban is allokúcióként utaltak, így például Révai Miklós az *Antiquitates Litteraturae Hungaricae*ben, majd később Csató Pál is nyelvtudományi pályamunkájában *allocutio funebris*nek nevezte az emléket.³⁶³ Döbrentei Gábor ezt a megnevezést vette át, és fordította le magyarra halotti két megszólításként. A ma Halotti beszédként ismert rész átírása fölő a következő címet írta: „Temetési beszéd, vagy az eddig úgy nevezett: Hosszabb megszólítás”; a Könyörgést pedig „Rövidebb megszólításnak” hívta.³⁶⁴ A Halotti beszéd csak ezekkel a fenntartásokkal nevezhető szermonnak.

Az ómagyar Mária-siralmat az emléket megőrző prédikációs kötet első részének végére, az üresen maradt pergamenre jegyezték le.³⁶⁵ Nem tartozhatott a kódex törzsanyagához. A szerény bejegyzés ellenére a kódexet használó munkaközösség befogadta a kódexbe: a prédikációs segédkönyv ünnepmutatójába az ünnepek mellé kakukktojásként az ómagyar Mária-siralom is bekerült. A vers retorikáját elemezve Horváth Iván vizsgálta a szöveg domonkos prédikációkhoz és egyetemi előadásokhoz fűződő viszonyát.³⁶⁶ Megállapítása szerint a tematikus prédikációk műfaja mindenképpen hatott az ómagyar Mária-siralom szerzőjére, és amennyiben megfordult a párizsi egyetemen, akkor ott is találkozott szerkezeti mintájával. A vers ilyen formán mindenképpen kapcsolódik a prédikáció műfajához.

A Königsbergi töredéket egy feltehetőleg itáliai eredetű, a 14. században Magyarországon használt domonkos kódex utolsó, üresen maradt leveleire, különböző kivonatos prédikációvázlatok közé írta be egy ismeretlen magyar másoló.³⁶⁷ A magyar szöveg lejegyzője a hordozókódex latin nyelvű, Máriáról szóló szövegeit megjegyzésekkel látta el, e megjelölt részek alapján kompilálta a drámai jellegű magyar emléket. A lejegyzés prédikációvázlatok közötti elhelyezkedése, és a benne található, a hangos felolvasás módját szabályozó írásjelek miatt is feltehető, hogy felhasználása valamilyen módon a prédikáláshoz kapcsolódik. Pontos rendeltetése nincs megnyugtatóan tisztázva.

362 MADAS 2007c.

363 RÉVAI 1803, 41; CSATÓ 1834, 10.

364 DÖBRENTÉI 1838, I, 5, 9.

365 Lásd legutóbb: HORVÁTH I. 2015a; HORVÁTH I. 2019.

366 HORVÁTH I. 2019, 125–127.

367 TÓTH P. 2009b. Lásd még legutóbb: KOVÁCS A. 2020.

ÁLDOZTATÁS

Közgyónás az áldozás szertartásában

Az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokban azt olvashatjuk, hogy az áldozás előtt az áldozni készülők a pappal együtt mondták el a közgyónást, melynek végén feloldozást kaptak. Telegdi Miklós *Agendarius*ában az áldoztatás leírásában szintén szerepel ez a mozzanat.³⁶⁸ A pap rövid buzdító beszéde után arra kéri a híveket, hogy mondják el vele a közgyónást („mondjátok utánam a közönséges gyónást”), mely végén latin nyelven feloldozást ad nekik. Ez után háromszor hangzik el az „Uram, nem vagyok méltó” kezdetű könyörgés magyar nyelven, majd az áldozók megvallják hitüket a pap következő, szintén magyar nyelvű kérdésére válaszolva: „Hiszitek-e, hogy e szentségben a Krisztus Jézusnak Szent Teste és Szent Vére bizonyjal jelen vagyok? mondjátok fejenként: »Hiszük.«” Ezek után a pap megáldoztatja az áldozni szándékozókat, mely során latin vagy magyar nyelvű formula elmondását is választhatja. Telegdi latinul a következő formulát közli: *Corpus et sanguis Domini nostri Iesu Christi conservet animam tuam in vitam aeternam, amen*. Majd hozzáteszi, hogy ha úgy tetszik, ugyanez népnyelven is mondható (*Aut si magis placet lingua vernacula, hoc modo*): „A mi Urunknak, Jézus Krisztusnak Szent Teste és Szent Vére őrizze meg a te lelkedet az örök életre, ámen”. Az oltáriszentség kiszolgáltatásakor elhangzó mondat itt olvasható először magyar nyelven. Feltehetően Telegdi nyomtatványának megjelenése előtt is ez lehetett a gyakorlat: latinul és magyarul is elhangozhatott a fenti – vagy egy ahhoz hasonló – mondat az áldoztatás során, ilyen szövegmélek azonban nem maradt ránk.

A korábban már említett, Németújváron őrzött, 1493-ban nyomtatott Missale Strigoniense utolsó levelén olvasható egy *Confessio bona ad communicantes* feliratú közgyónás.³⁶⁹ Az emléket bejegyző kéz a közgyónást követően *Conclusio* címmel a következő sorokat írta:

Conclusio

Az Krisztus Jézusnak igaz szent testét és vérét ennek emlékeztetire veszem énhozzám. Krisztus Jézusnak szent teste és vére minket megoltalmazzon, és megőrizzen minden gonosztól, és vigyen az örök életre! Amen.

A *Conclusio* tartalmilag az áldoztatási formulára emlékeztet, az áldozáskor elhangzó gondolatokat visszhangozza. Az emlék ismertetője, Szelestei Nagy László szerint a szöveg áldozáskor vagy áldoztatáskor mondott ima lehet. Szelestei Nagy a közgyónást és a *Conclusiót* két, egymástól független szövegegységet értelmezte. Feltételezése szerint a közgyónást a mise kánonjában szereplő *Communicantes* kezdetű szakasznál

368 TELEGDI 1583, 126; VARGA 2021.

369 Németújvári misekönyv bejegyzései: SZELESTEI NAGY 1976.

mondhatták, ezért is hiányozhat belőle a szentek említése. Véleményem szerint azonban a két egység összetartozik. Erre utalhat az áldozáskor mondott ima *Conclusio* felirata: az ima a közgyónást zárja le. A lejegyzett emlékek funkciója a következőképpen pontosítandó: a közgyónás az áldozásra készülők bűnbánati imája lehet – amelyet a pap a hívekkel közösen mondott –, a *Conclusio* pedig a pap által mondott lezáró fohász, amelyre feltehetően a hívek *Amennel* feleltek. A *Confessio bona ad communicantes* felirat jelentése ennek fényében: jó gyónás az áldozóknak.

Európa-szerte szokás volt áldozás előtt közgyónást mondani. A 12–13. században az áldozás előtti Confiteor gyakran szerepelt a szerzetesrendek liturgiáiban, később a plébániai gyakorlatban is megjelent, ahol jellemzően a hívekkel együtt imádkozva hangzott el.³⁷⁰ A németújvári közgyónásnak köszönhetően ennek az elterjedt liturgikus gyakorlatnak immár magyar nyelvű szöveges emlékét is ismerjük a nyomtatott forrásokat megelőző időszakból.

Eucharisztikus imák

Az oltáriszentséghez szóló imákat a szakirodalom az eucharisztikus imák névvel említi. Az ide tartozó szövegek legtöbbször három liturgikus alkalomhoz kapcsolódik: az úrfelmutatáskor, az áldozás előtt, vagy pedig az áldozás után mondták őket.³⁷¹ Több olyan magyar nyelvű eucharisztikus imádság is ismert a korszakból – akár a magyar nyelvű kódexekben,³⁷² akár a korai magyar nyelvű nyomtatványokban³⁷³ – amelyeket hívek mondtak a misén magánimádságként. Ezek az imák azonban, ha tartalmilag rokonai is az itt bemutatott szövegeknek, funkciójukban nem egészen egyeznek velük. Az itt bemutatandó emlékekről hordozóiknak, illetve olykor a szövegek egyes formai jegyeinek köszönhetően megállapítható, hogy papi használatban voltak.³⁷⁴

Középkori szakramentáriumokban és misekönyvekben az átváltoztatás alkalmával gyakran találni az oltáriszentséghez szóló fohászokat, amelyek a misemondó egyéni jámborságát fejezik ki. Kniewald Károly hívta fel rá a figyelmet, hogy ilyen ima található a Pray-kódexben is a lapszélre írva (28^{r-v} lapok szélén):

370 JUNGSMANN 1955, II, 371. Joseph Jungmann külön hivatkozik a magyar gyakorlatra is.

371 KORONDI 2018.

372 KORONDI 2018; LÁZS 2016, 349, 386. Haader Lea a Gömör- kódex szövegkiadásának előszavában hívja fel arra a figyelmet, hogy az áldozási imákat és az úrfelmutatási imádságokat tartalmilag nehéz elválasztani egymástól, ugyanazok az imák területenként és koronként hol az egyik, hol a másik csoportba tartozhattak. HAADER–PAPP 2001, 66.

373 BAJÁKI 2018; SZELESTEI NAGY 2018.

374 Ezzel együtt érdemes szem előtt tartani Joseph Jungmann megállapítását, miszerint az áldozás előtti és áldozás utáni magánimák eredetileg mind a hívek, mind pedig a pap ájtatosságának elmélyítését szolgálták. JUNGSMANN 1955, II, 348, 400.

Ave sanctissima caro mea in perpetuum summa dulcedo mea.

*Ave celestis potus mihi ante omnia et super omnia dulcis.*³⁷⁵

Radó Polikárp a nyomtatott liturgikus könyvek latin nyelvű kézírásos bejegyzéseinek átvizsgálásakor több, az úrfelmutatásnál és az áldozásnál mondott papi imára is talált.³⁷⁶ E latin nyelvű emlékek mellett magyar nyelvű imákról is tudunk. A Szelestei Nagy László által közölt németújvári forrás – a közgyónáson és a *Conclusión* kívül – egy harmadik szövegegységet is tartalmaz, *Tempore elevationis dicatur* felirattal. Ez alapján Szelestei Nagy eleváció alatti imaként határozta meg.³⁷⁷ Szövege a következő:

Tempore elevationis dicatur

Üdvözlégy, ez világnak világossága, Atyaistennek szent igéje, bizony ostya, elő test, teljes istenség, bizony isten és ember. Amen.

Az emlék rokonságot mutat a Laskai sorokkal, hiszen hozzá hasonlóan olyan magyar nyelvű, oltáriszentségről szóló ima, amely latinul tudó személy által használt hordozón maradt fent.³⁷⁸ A németújvári szöveg Szelestei Nagy megállapítása szerint a következő disztichon tükörfordítása:

*Salve lux mundi, verbum Patris, hostia vera,
viva caro, deitas integra, verus homo.*

A Sági-emlékegyüttes áldozás előtti és az áldozás utáni imát is tartalmaz.

Ante communionem

Kegyelmes Krisztus Jézus, bűnös embereknek egyetlen egy megváltója! Mi, szegény bűnösök, bízván az te kegyességben járunk elődbe, vádolván az mi bűneinket, melyeket vétettünk gondolatunkban, beszédünkben és cselekedetünkben, és kérünk tégedet, légy kegyelmes min nekünk, és az te Szentlelkeddel tisztítsd meg az mi lelkünket, hogy lehessünk tiszta hajléka az te szent testednek és szent vérednek, mind igazságban és szentségben. Amen.

Post communionem

Kegyelmes Krisztus Jézus, egyetlen egy megváltónk, hálát adunk teneked, hogy az te szent testedet érettünk halálra adtad, és szent véredet értünk kiontottad, hogy minket ez örök halálból kiszabadítanál, és az örök életre megszentelnél. Sőt még annak felette az te szent testedet és szent véredet min nekünk eledelül adád, hogy te mi bennünk, és mi te benned élénk. Lakozzál azért szüntelen mi bennünk, tisztítsd az mi testünket és vérünket. Amen.

375 KNIEWALD 1939. Említi még: JUNGSMANN 1955, II, 347.

376 RADÓ 1943, 362–364.

377 SZELESTEI NAGY 1976, 503. Lásd még: JUNGSMANN 1955, II, 215.

378 A két forrás hasonlóságára Mátaai Mária is felhívta már a figyelmet: megállapítása szerint a szövegek tartalmukban és frazeológiájukban is rokonok. MÁTAI 2002, 55. Vö. még: A. MOLNÁR 2000, 32.

Említettem, hogy Mossóczy Zakariás kéziratos reformliturgiája tartalmaz egy, az áldoztatás alkalmára írt mintabeszédet is.³⁷⁹ Az áldozási előkészítő beszéd a következőképpen zárul: „Továbbá hogy Isten adjon tinektek igaz hitet, igaz hittel méltán vehessétek az Krisztusnak szent testét, szent vérét hozzátok, könyörögjünk az Úr-istennek, és mondjuk el ezt ez imádságot!” Ezt követően egy hosszabb könyörgés szerepel, *Oratio* felirattal:

Oratio

Örök mindenható Atyaúrsten, a mi urunk Jézusnak szent atyja! Kérünk alázatosan tégedet, adj igaz hitet minékünk, vehessük igaz hittel, jó reménységgel, és atyafiúi szeretettel hozzánk az te szent fiadnak igaz testét, melyet miérettünk és mi bűnünknek bocsánatjára keresztfára ada. Bocsásd meg bűneinket, adj szeretetet mibennünk, hogy mindenkoron egymást szeressük, teneked és a te parancsolatidnak engedelmesek legyünk, benned higgyünk, téged mi atyánknak, Krisztust mi üdvözítőnknek, az Szentlelket mi vigasztalónknak lenni valljuk, ki ülsz három személyben igaz egy bizony Isten, mindörökkön örökké.

Ez esetben az áldozás előtti ima nem a pap, és nem is a hívek magánimája, hanem egy közösen mondott ima. Feltehetően a pap imádkozta el hangosan, magyar nyelven, a hívek pedig *Amennel* feletek rá. Ennek fényében elképzelhető, hogy a Sági-émlékegyüttes áldozáshoz kötődő két imája szintén hangosan elmondott szöveg volt, és – ugyanúgy, ahogyan a Sági-féle prédikáció körüli imákat – ezeket is a pap imádkozta. Valószínűsíthető tehát, hogy létezett olyan gyakorlat, miszerint a pap és a hívek magyar nyelven imádkoztak együtt az áldozást megelőzően, esetleg azt követően is.

INDOKOLATLAN NÉPNYELVŰSÉG: MEMENTO-IMA ÉS LITURGIKUS ÉNEK

Radó Polikárp a magyar vonatkozású nyomtatott liturgikus könyvek vizsgálata során több olyan latin nyelvű kéziratos bejegyzésre is akadt, amelyeket a papok a misén magánimádságként mondtak el.³⁸⁰ E bejegyzések leggyakrabban ún. memento-imák, amelyeket a pap átváltoztatás előtt az élőkért, utána pedig a holtakért magában imádkozott el. Erre a célra néha elég hosszú imákat szerkesztettek, amelyeket a használatukban levő misekönyvbe jegyeztek be. A Radó által felsorolt emlékek közül az a memento-ima a legkülönlegesebb, amely egy 1506-os domonkos misszáléban olvasható: ez ugyanis a többi imával ellentétben magyar nyelvű.³⁸¹

379 VARGA 2021.

380 RADÓ 1943, 362–364. Radó a memento-imákon kívül olyan latin nyelvű papi magánimákra is akadt, amelyek úrfelmutatáskor és áldozáskor, illetve a szentmisére való készüléskor voltak használatban.

381 Magyar Ferences Könyvtár Missale predicatorumának memento-imája: RADÓ 1943, 378–

A domonkos misszáléhoz egy négylevelű függelékot kötöttek, amelybe a magyar nyelvű memento-ima mellett egy egykorú magyar propriumot is bejegyeztek. Az eddig tárgyalt emlékeknél minden esetben indokoltnak tűnt a népnyelv használata, hiszen olyan szövegekről volt szó, amelyeket latinul nem tudó hívek is hallgattak, a magyar nyelv használata a velük való kommunikációt szolgálta. Ezzel szemben ez a memento-ima egy latinul tudó személy magánimája, amelyet a hívek feltehetően nem hallottak. A szöveget Radó szövegközlése és a könyvtártól kapott digitális másolat alapján modernizált átirásban közlöm.

Uram, mindenható Isten, emlékezzél ez szent [...] [A digitális másolatról a legfelső sor hiányzik.], énrólam, nyavalyás, méltatlan bűnösről, én édes Istenem, bocsássad meg bűneimet, adjad te szent malasztodat, kinek miatta mindenekben járassak az te szent akaratod szerint. Mostan is legyen kellemetes én áldozatom szent felségednek előtte, neked tisztességedre, nekünk és mind egész keresztények örök üdvösségére [...] [Radó: gnls].³⁸²

Mindenható Istenem, emlékezzél szüleimről, rokonságimról is, kik ez világon vannak, N. et N. et M. tartsad [meg?] szegényeket te szent malasztodban és adjad kívántuk [...] [jog szerint?]. [...] [Radó: Datius.]

Uram, Istenem emlékezzél az sok jót tettemről is, ismerőmről, barátimról: azokról is, kik engemet imádságukba ajánlottanak, és kiknek én imádságot fogadtam

M. et M. et M., és mindazokról, kikért én, avagy ez gyülekezet, és mind ez szent szerzet tartoznék, miképpen szent felségednek előtte nyilván vagyok. [...] [Radó: Dttius.] Emlékezzél, mindenható Isten, azokról is, kiknek én bűneimet vádoltam, és kik énnekem is bűnököt vádoltak. [...] [Radó: Voctus.]

Uram, Istenem, emlékezzél az szegény pogányokról is, nyújtsad szegényeknek malasztodat, ismerjék meg te szent felségednek akaratját, és az igaz hitet, járassanak szent felségednek akaratja szerint, és vehessék az örök életet. Mindenható Isten, törd meg ő hatalmukat, és tanácsukat szegény keresztényeknek ellene.

Emlékezzünk, Uram Isten, azokról is, kik valami gonosszal voltak, és kiknek [...] gonosszal voltak.

Uram, mindenható Isten, emlékezzél az szegény holtakról is, kik kimúltanak ez világból, várják szent felségednek irgalmasságát, nekünk segítségünket.

Emlékezzél szüleimről, rokonságimról n n n n.

Emlékezzél [enle?], Uram Isten, mind az sok jót tettemről n e n.

Emlékezzél [emle?] gyóntó atyámról, gyónó fiaimról, gyónó leányimról, mindazokról, kikért én tartoznám, avagy ez gyülekezet, és mind ez szent szerzet.

Emlékezzél [emle?], Istenem, mind az szegény purgatóriumbeli halottakról. Könnyörülj rajtuk, szabadítsd ki őket és vigyed az örök boldogságba!

Radó szerint a szöveget bejegyző domonkos szerzetes nagy önállósággal szerkesztette meg az imát. Az elején Isten bocsánatát kéri az általa elkövetett bűnökért, ezt követően pedig különböző csoportokért könyörög: szüleikért, rokonaiért, jótevőikért,

380, 424. A hordozó nyomtatványt Radó Polikárp a gyöngyösi ferences könyvtárban látta, 1950-ben Budára, a Margit körüli központi könyvtárba menekítették, azóta ott van. Szövegének modernizált átirását az alábbi helyen már közöltem: BARTÓK Zs. 2019. Azóta sikerült megnéznem a forrást, az itt közölt modernizált olvasat előző közlésemnél pontosabb.

382. Az emlék több, bizonytalan olvasatú latin nyelvű betoldást is tartalmaz.

ismerőseiért, barátaiért; azokért, akik imádkoztak érte, és azokért, akiknek ő imádságot fogadott; azokért, akiknek ő gyónta meg bűneit, és azokért, akik neki gyóntak,³⁸³ végül a pogányokról³⁸⁴ és a halottakról is megemlékezik. Radó úgy gondolta, hogy a szöveg több ima összeszerkesztése: az elején a szentmisére való előkészület, azt követően pedig mementók sorozata olvasható.³⁸⁵ Ez a különállás azonban nem jelentős, a pap bűnbánó imája a memento-sorozathoz tartozó egységnek tűnik. Magam nem a szöveg elejét, hanem inkább a végét tekinteném külön egységnek. A halottakról való megemlékezés után ugyanis visszatér a korábban már említett szándékokra: szüleiért, rokonaiért, jótevőiért, gyóntató atyjáért, a nála gyónókért („gyónó fiaim és gyónó lányim”), és a purgatóriumbeli halottakért könyörög. Talán ez lehet az ima átváltoztatás után mondott része.

Hasonlóan meglepő, hogy liturgikus ének magyar nyelven való éneklése is adathozható a korszakból. Lázs Sándor – Johannes Janotára hivatkozva – a következő feltételeket sorolja fel, amelyeknek adottnak kell lennie ahhoz, hogy egy anyanyelvű ének liturgikus cselekményben elhangozhasson: verses fordításnak kell lennie; tisztán liturgikus célokra készült kéziratban kell szerepelnie; kottával kell rendelkeznie; illetve liturgiában való éneklését a rend előljárójának, esetleg a megyés püspöknek el kellett rendelnie. Bármelyik feltétel hiánya esetén csak paraliturgikus eseményeken használt énekről beszélhetünk.³⁸⁶ Lázs szerint a magyar nyelvű kolostori kódexekben lévő himnuszok közül egyedül a Nádor-kódex fordításai mutatnak arra, hogy felhangozhattak olyan liturgikus vagy paraliturgikus eseményen, amelyen a hívők is részt vettek. A kottával is ellátott *Ave salutis hostia* latin-magyar szövege alkalmas volt arra, hogy a liturgia szempontjából holtidőben, az áldoztatás alatt énekeljék. Lázs hasonló holtidőként említi még a prédikáció előtti részt és a körmeneteket is. Az alábbi példa azonban nem ilyen holtidőhöz kötődik.

Radó Polikárp maga is meglepődve közölte azt az adatot, amelyre egy szegedi ferencesek által használt misekönyvben talált.³⁸⁷ A misekönyvben advent második

383 Radó értelmezése tévesnek tűnik: „Úgy gondolom, hogy ezzel az esetleges rossz példára gondolt, amit esetleg szavával, életével szolgáltattott, teológiai nyelven a megbotránkoztatás »scandalum« vétkére.”

384 Radó a pogányokról való megemlékezés miatt feltételezi, hogy a mohácsi vész előtt született a bejegyzés, véleménye szerint azután már nem könyörögtek volna értük.

385 A pap bűnbánati imája, azaz az apológia a miséző pap magán előkészületéhez tartozik, melyben megvallja bűnösségét, és Isten bocsánatát kéri (KÜHÁR–RADÓ 1933, 32–33). A liturgia különböző részeiben kaphatott helyet: a pap bűnbánó imát, Confiteort mondhatott például az ún. lépcsőimában, amelyet a mise kezdetén, az oltár lépcsői előtt állva imádkozott, hogy felkészítse lelkét a szentmise bemutatására (PETRÓ 1931, 23–36). A szentmise kánonjában helyet kapó memento-imádságokhoz kapcsolódó apológiák használata elterjedt volt az élőkért és a holtakért mondott mementókat megelőző egységként is, igaz, Joseph Jungmann csupán korábbi évszázadokból ismer ilyen példákat. JUNGSMANN 1955, II, 246–247.

386 LÁZS 2016, 103, 238, 251–253.

387 Szegedi ferencesek misekönyve: RADÓ 1943, 368, 422. „Ezek rendkívül jelentősek, mert bármennyire szokatlan valami, mégis tényként bizonyítják, hogy a ferencesek templomában magyar

vasárnapjának introitusza mellett mind az antifónánál, mind a zsoltárnál az a felirat szerepel, hogy *Ungaricum*. Radó következtetése szerint ez arról tanúskodik, hogy a 16. század első felében a ferencesek magyar nyelvű liturgikus éneket is énekeltek templomukban.³⁸⁸

Eszerint egyes helyeken már a protestantizmus előtt is léteztek magyar nyelven énekelte liturgikus tételek a misén. Így az istentiszteletek zenéjének kialakításakor már meglévő fordítások is a protestánsok rendelkezésére állhattak, akik egyébként sem zárkóztak el teljes mértékben a korábbi szövegek használatától. Azon verses egyházi műfajok esetében, amelyek teológiailag nem voltak különösebben érzékenyek, a protestantizmus is a korábbi hagyományt követte.³⁸⁹

A népnyelven való éneklés elfogadottsága heterogén képet mutathatott a korban. Az 1560-as nagyszombati zsinat megtiltotta olyan népnyelvi énekek használatát, amelyekről nem bizonyos, hogy legalább száz éve jóvá vannak hagyva, vagy nem újonnan jóváhagyottak.³⁹⁰ A zsinat ezzel sokszínű gyakorlatot próbálhatott mederbe terelni, amely sokszínűség a protestantizmus miatt potenciálisan veszélyes fenyegetett. A könyvnyomtatásnak fontos szerepe volt a különféle szokások összehasonlításában, ugyanakkor úgy tűnik, hogy a katolikus gyakorlat később sem vált teljesen egységessé. Erről tanúskodik például az, hogy egy Vatikánba érkezett jelentés szerint 1641-ben a moldvai Husz nevű településen lakó katolikusok magyarul énekeltek a Glóriát és a Credót is.³⁹¹

NÉPI VALLÁSSÓSSÁG ÉS GYÓGYÍTÁS

Az alábbiakban olyan emlékekről lesz szó, amelyek bár egyházi férfiak által használt hordozókon maradtak fent, nem kötődnek szorosan vett klerikusi vagy szerzetesi

---

nyelvű liturgikus ének is volt.”

388 Talán ide kapcsolódik az az adat is, amely Bertrandon de la Broquière beszámolójában olvasható. A francia utazó a Szentföldön tett útrjáról hazatérőben, 1433-ban utazott keresztül Magyarországon. Szegeden is megfordult, ahol a ferencesek templomában istentiszteleten vett részt, amely véleménye szerint egy kicsit magyaros volt. „A ferenczrendieknek a városban szép templomjok van, hol istentiszteletet hallgattam, mely egy kicsit magyaros volt”. SZAMOTA 1891, 92. Lásd még: BLAZOVICH 2007, 68; NAGY 2009.

389 Horváth Iván a jelenséget azzal magyarázta, hogy e szövegek olvasóközönsége egy esetleges felekezeti fordulat után is továbbvitte műveltségét, műfaji várakozásait, megszokásait, s így ugyanolyan szövegeket igényeltek, mint korábban. HORVÁTH I. 2010.

390 SZELESTEI NAGY 1991, 294; DOBSZAY 1998, 46. A nagyszombati rendelet szellemében Tegledi Miklós – aki az 1560-as zsinatban is jelentős szerepet játszott – 1577-ben kiadott evangéliummagyarító könyvének függelékébe fölvetett nyolc középkori magyar népéneket is, amelyeket a következőképpen vezetett be: „Énekek, melyeket szoktunk az ünnepekbe, prédikáció előtt és prédikáció után énekelni.” A kutatás e szövegekről bebizonyította, hogy középkori tételek feljegyzésének tekintendők.

391 SZELESTEI NAGY 2013, 836.

feladatokhoz. Az itt összegyűjtött emlékek felsorolásával csupán e korpusz körvonalainak megrajzolására törekedtem, a teljesség igénye nélkül.

Lázs Sándor a népi vallásosság kapcsán említi azokat az apácák magánimákönyveiben található imákat, amelyek hatalmas, akár több ezer éves búcsút ígérnek használóiknak. Lázs megjegyzi, hogy ez a vallásosság nemcsak az apácákra, hanem a szerzetesekre is jellemző lehetett, a lelkivezetők ugyanis nem tiltották a nővéreket az effajta gondolkodásmódtól.³⁹² Ezt támasztja alá az a magyar nyelvű emlék is, amelyet egy 1503-ban Nürnbergben nyomtatott imákönyvbe jegyeztek le, és a 16. század elején feltehetően magyar főpap használatában volt. A pergamenre nyomtatott, hatvanhárom fametszetet tartalmazó, értékes nyomtatványt ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár őrzi.³⁹³ Az *Ó, irgalmasságnak dicsőséges királyné asszonya* kezdetű búcsús imát a nyomtatvány utolsó, 271. lapjának hátoldalára írták szép, rendezett könyvírással. Az ima latin forrása, az *O Gloriosa Regina misericordie* kezdetű, három versszakból álló ima azt ígéri, ha valaki a kinyomtatott imát egy *Ave Mariá*-val együtt elmondja, minden alkalommal nyolcvanezer évi búcsút nyer. Ugyanezt állítja a magyar nyelvű fordítás latin nyelvű záradéka is (*devote dicentibus LXXX milia annorum indulgentiam concessit*).

Búcsús imákat tartalmaz az az 1514-ben, Lyonban nyomtatott *Sermones discipuli*-kötet is, amely az 1950-es években a Győri Papnevelő Intézet könyvtárának állományában volt.³⁹⁴ A benne olvasható két magyar nyelvű imát – amelyek a szakirodalomban Győri Mária-imádságokként szerepelnek – a 16. század első negyedében jegyezheték le az utolsó ív után kötött üres levélre. A lejegyző mindkét esetben rögzítette a latin nyelvű eredetét is, illetve – szintén latinul – azt, hogy hány évre szóló búcsút biztosítanak. Az *Üdvözlégy szentséges Mária, Istennek anyja* kezdetű ima negyvenegyezer év búcsút, az *Uram, Jézus Krisztus, édességes atya* kezdetű szöveg pedig negyvennyolcezer év búcsút jelent imádkozója számára.³⁹⁵

A ráolvasások tipikusan olyan szövegek, amelyek klerikusok által használt hordozókon maradtak fent, mégsem hivatalos klerikusi feladatokhoz kapcsolódnak. A papok ilyen jellegű tevékenységét illetően emlékezetes az a Bornemisza Péternél olvasható adat, miszerint egy bizonyos Tardoskeddi Szerencse Benedekné azt állította, hogy egy misemondó paptól tanulta az általa ismert bájoló imádságot.³⁹⁶ Az itt bemutatott források is alátámasztják a papok ilyen irányú érdeklődését. Az Egyetemi Könyvtár lappangó Guillermus Parisiensis-kötetéről,³⁹⁷ és Pesti Mihály

392 LÁZS 2016, 101. Ilyen ima a Kazinczy-kódexben is található.

393 Osztrák Nemzeti Könyvtár nyomtatványának búcsús imája: GYÖRFFY 1970.

394 Győri Mária-imádságok: JENEI 1953.

395 A szövegközléseket lásd Jenei tanulmányában: JENEI 1953. Jenei Ferenc megállapítása szerint az első imát a Lobkowitz-kódexben (Nytár XIV, 83), a második pedig – csekély szövegtéréssel – a Peer-kódexben kétszer (Nytár II, 76 és 84), a Thewrewk-kódexben (Nytár II, 324), és a Gömöry-kódexben (Nytár II, 297) is olvashatjuk.

396 ILYEFALVI 2014, 154.

397 Ilyefalvi gyűjteménye többször is tévesen közli a nyomtatvány megnevezését. ILYEFALVI 2014,

1528-as kiadású Bibliájáról már említettem, hogy tartalmaznak ráolvasásokat.³⁹⁸ A műfaj legkorábbi magyar emléké, az 1488-ban lejegyzett, ún. bagonyai ráolvasásokat szintén egyházi ember jegyezte le.³⁹⁹ Maradtak fenn ráolvasások nyomtatott prédikációgyűjteménybe,⁴⁰⁰ misekönyvbe,⁴⁰¹ és Sylvester János *Új Testamentumának* 1541-es kiadásába lejegyezve is.⁴⁰²

Egészségügyi és gyógyítási feladatokhoz kapcsolódnak a fennmaradt botanikai jellegű magyar nyelvű bejegyzések.⁴⁰³ A szegedi alsóvárosi ferences kolostor birtokában volt az a két, magyar nyelvű glosszákkal ellátott nyomtatvány, amelyeknek a renden belüli és a hívek körében is gyakorolt gyógyítások során vehették hasznát.⁴⁰⁴ Az egyik Bartholomeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című műve (Nürnberg, 1483), a másik pedig Leonhardus Fuchsius 1542-es kiadású fűvészkönyve. Mindkettő számos magyar nyelvű glosszát tartalmaz. Vizsgálandó lenne, hogy a korszakból fennmaradt más, orvosi és botanikai jellegű magyar nyelvű emlék a fentiekhez hasonlóan nem köthető-e klerikusi használatához.⁴⁰⁵ A papok orvoslásához kötődik az a tizenöt orvosi recept is, amely – a már említett – Péchy Ferenc kéziratában maradt fent, a magyar verses fordítással megegyező kéz írásában.⁴⁰⁶ Az ún. *momordica* növényhez kapcsolódó recepteket a lejegyző rossz latinsággal, illetve magyar szavakkal keverve írta le.

BIZONYTALAN FELHASZNÁLÁSÚ SZÖVEGEK

A Guillermus-kódexben szerepel két magyar nyelvű Szűz Mária antifóna, amelyek zsolozsma imádkozásához kapcsolódnak.⁴⁰⁷ Az egyik az *Ave regina caelorum*, amellyel február 2-től húsvétig, a másik pedig a *Salve Regina*, amellyel Szentháromság vasárnaptól adventig fejezik be a zsolozsmát.⁴⁰⁸ Korábban már említettem,

5, 39, 42. Lásd még: RPHA 3014, RPHA 3015, RPHA 3016.

398 ILYEFALVI 2014, 46–47. Ilyefalvinál Gyöngyösi ráolvasások néven szerepelnek. Lásd még: RPHA 3024, RPHA 3025.

399 Az újonnan fellelt emlékről lásd: MADAS 2015. Továbbá: ILYEFALVI 2014, 40–41; RPHA 1449, RPHA 3012, RPHA 3013.

400 A szakirodalom Szapolyai János imájaként említi: ILYEFALVI 2014, 42; RPHA 3004, RPHA 3005.

401 Egy 1511-es misekönyvbe jegyezték be magyar nyelvű ráolvasást valamikor a század közepén. ILYEFALVI 2014, 50.

402 ILYEFALVI 2014, 51; RPHA 3027.

403 E bejegyzések és Méliusz Péter nyomtatásban megjelent *Herbáriumának* kapcsolata (1578) további kutatást érdemelne.

404 VIZKELETY 2005, 649.

405 A szóba jövő forrásokhoz lásd: BERRÁR-KÁROLY 1984, 36–47.

406 RADÓ 1966, 120–124.

407 RADÓ 1947, 3.

408 A lejegyzett szöveg ennek nagyon szabad fordítása, kibővítése. Az antifóna párhuzamos he-

hogy az Egyetemi Könyvtár lappangó Guillermus Parisiensis-posztillája a közgyónások mellett a *Salve regina* antifóna átköltését is tartalmazza, amely Szűz Mária helyett Jézushoz szól. Ezek az emlékek közvetve kapcsolódnak a zsolozsmához, a zsolozsmázás ugyanis latin nyelven folyt, jelen tudásunk szerint a magyar nyelvű emlékeknek oktatási célja lehetett.⁴⁰⁹ Emellett érvel Lázs Sándor is a nyelvemlékkódexekben található, zsolozsmához kötődő magyar fordítások kapcsán. Elveti Holl Béla feltételezését, hogy tudniillik a zsolotárók prózai fordítását „a magyar nyelven gregorián dallammal végzett zsolozsmázáshoz” használták volna: nem ismer máshol ilyen gyakorlatot, és valószínűtlennek tartja, hogy approbátlan szöveget imádkozott volna bárki is a zsolozsmán, ennek semmiféle egyházi feljegyzésben sincs nyoma, még a szokásos tiltó formában sem.⁴¹⁰ A beginák és a laikus testvérek nem imádkozták a zsolozsmát, a latinul nem tudó apácákat pedig – különösen a kolostori reformokat követően – a latin szertartásra tanították meg.⁴¹¹ A magyar nyelvű kódexekben megőrzött szövegek az ő oktatásukat, zsolozsmára való felkészülésüket szolgálhatták, a férfiak által használt hordozókon fennmaradt emlékek funkciója azonban ismeretlen.

A kutatók nem vizsgálták annak a bejegyzésnek a funkcióját, amely egy *Cantionale ecclesiasticum* feliratú, himnuszokat, antifónákat, és miserészeket tartalmazó latin nyelvű kéziratban található Częstochowában.⁴¹² A kódex 385/b lapján négy kottasoros latin nyelvű Credo olvasható, e fölé jegyezték be az *Ó, édeséges Szűz Mária* kezdetű magyar nyelvű imát. A szöveg Molnár József és Simon Györgyi megállapítása szerint majdnem szóról-szóra egyezik a Peer-kódexben (145/b–146/a) olvasható párhuzamával.⁴¹³ A pálosok által használt liturgikus kéziratba bejegyzett magyar nyelvű ima funkciójának megértése további kutatást érdemelne. Itt kell szót ejtenem arról a három szövegemlékről is, amelyet a szakirodalom korábban nem vizsgált, és ezúttal sem sikerült funkciójukat azonosítani. A három, oráció felirattal ellátott szöveg az Országos Széchényi Könyvtár MNY 76-os jelzetű hordozóján olvasható.⁴¹⁴

lyei a magyar nyelvű kódexirodalomban: Cornides-kódex, 50; Kazinczy-kódex, 15; Tihanyi-kódex, 377. RPHA 1402. Lásd még: LÁZS 2016, 250–251.

409 LÁZS 2016, 155.

410 LÁZS 2016, 223. Emellett hibásnak tartja a Bognár–Levárdy-féle Cornides-kódex-kiadásban szereplő következtetést is, miszerint az apácák latinul nem olvashatták a zsolozsmát, hiszen legtöbbjük nem tudott latinul, még a zsolotárókat is többnyire magyarul mondhatták. LÁZS 2016, 218.

411 LÁZS 2016, 190, 238.

412 Częstochowai Mária-ima: DOMOKOS 1966.

413 MOLNÁR–SIMON 1977, 129. A szöveget először közlő Domokos Pál Péter tévesen a Winkler-kódexet (145/b–146/a) említi.

414 Országos Széchényi Könyvtárban őrzött bifólió: KERTÉSZ 2009b, 207. Dömötör Adrienne három, bűnbocsánatért könyörgő imádságként említi a három orációt. DÖMÖTÖR 2018, 109. Kérésre Horváth Balázs utánanézett a szövegek lehetséges funkciójának, amelyet ez úton is köszönök neki. Mostanáig a következőkre jutott. Az első oráció Dániel imájának (Dan. 9,15) szinte pontos fordítása. A második orációnak lehet konkrét liturgikus használati helye a zsolozsmában, de lehet

SZERZETESEK

Egyházi férfiak nemcsak lelkipásztori feladataikhoz, hanem szerzetesi életükhöz kötődően is jegyezték le magyar nyelvű szövegeket. Több adat is arról tanúskodik, hogy a szerzetesekkel együtt élő laikus testvéreknek és a náluk tanuló fiataloknak egyképpen szüksége volt magyar nyelvű szövegekre. Ezt az írásbeliséget az apáca-irodalomhoz hasonlóan a célközönség hiányos latin tudása hívta életre.

SZERZETESRENDEN BELÜLI SZÖVEGEK

A Karthauzi Névtelen az Érdy-kódex előszavában azt írja, hogy mindkét nembeli egyszerűbb testvéreknek és latinban kevésbé jártas ifjaknak szánja művét. Ahogyan fogalmaz: az ő jogos igényük és kegyes biztatásuk ösztönözte őt munkájában.⁴¹⁵ A Karthauzi Névtelen ugyanúgy célközönségének tekintette a latinul nem tudó, illetve még nem tudó férfiakat, mint a nőket.⁴¹⁶ Kiss Farkas Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy Leonhard Huntepichler *Directio pedagogorum* című traktátusában olyan felolvasási gyakorlatot javasolt a magyarországi domonkos konventeknek, amely figyelembe veszi a kolostorban élő laikus testvérek latinban való járatlanságát is.⁴¹⁷ Arra biztatja a szerzeteseket, hogy az étkezés alkalmával elmondott latin idézeteket és exemplumokat magyarázzák meg népnyelven is, így a laikus testvérek is részesülhetnek Isten igéjéből. Ezt a gyakorlatot azoknak a konventeknek javasolja, ahol több fiatal vagy egyszerűbb testvér is él (*simplices aliqui sunt et iuvenes*).⁴¹⁸

Lázs Sándor apácáknak szánt szövegekből következtette ki, hogy eredetileg férfi közösségnek állították össze őket. Az Érsekújvári kódex egyes megszólításai

---

egyszerű devóciós magánimádság is. A harmadik könyörgés leginkább magánimaként képzelhető el.

⁴¹⁵ MADAS 1985, 9–12.

⁴¹⁶ A kutatás nem sok figyelmet szentelt eddig arra, hogy hogyan képzelhető el a szöveg latinban kevésbé jártas fiatalok általi használata. Az alaposabb vizsgálatok előtt annyi már most megállapítható, hogy a mű latin nyelvű részei, a Karthauzi Névtelen prédikációszerkesztésre vonatkozó szakkifejezései, valamint egyes beszédek vázlatos formája mind-mind értelmezhető az oktatásra való alkalmasság ismertetőjegyeként. A Karthauzi Névtelen által beillesztett retorikai megjegyzésekhez lásd: BARTÓK Zs. 2016a, 314–329.

⁴¹⁷ KISS 2016.

⁴¹⁸ A domonkos laikus testvérek a vizsgált korszak végén akár kifejezetten műveltek is lehettek, így például van arra vonatkozó adatunk is, hogy volt köztük olyan, aki latin nyelvű könyvekkel is rendelkezett: Erdélyi Balázs segesvári konverzus fráter 1497-ben felhatalmazást kapott generálisától könyvek tartására, amely annak ellenére történt, hogy a domonkos rend laikus testvéreinek elvileg nem volt szabad könyveket birtokukban tartani. HARSÁNYI 1938, 293–294.

arról tanúskodnak, hogy címzettjei korábban nem apácák, hanem férfiak voltak.⁴¹⁹ Ugyancsak ő figyelt fel arra is, hogy a Horvát-kódexben található *Formula novitiorum*ot eredetileg férfiak számára fordíthatták le, tehát első változatát konverzusoknak szánták.⁴²⁰

Az első, teljes egészében magyar nyelvű kézirat, a Jókai-kódex célközönségét nem sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani. A kutatók egy része klarissza vagy begina címzettek feltételez, mások szerint azonban férfi szerzetesek számára készült.⁴²¹ A férfi szerzetesek magyar nyelvű irodalmának vizsgálata feltűnően háttérbe szorult a hasonló szövegeket igénylő női társaiké mellett. Az utóbbi években előkerülő adatok azonban rávilágítottak arra, hogy számon kell tartanunk őket is mint magyar nyelvű szövegeket igénylő csoportot, és mérlegre kell tennünk, hogy milyen ismervek alapján ítélünk egy-egy szöveget női használatúnak. Az alábbiakban három szerzetesrend, a pálos, a bencés és a ferences rend magyar nyelvű emlékeit vesszük sorra.

Pálosok

A pálosok kifejezetten nagy gondot fordíthattak arra, hogy a laikus testvéreknek is legyenek olvasmányaik. Egyes feltételezések szerint a pálos Báthory László latinul nem tudó társainak Bibliát fordított, amelyet magyarázatokkal, és szentek életrajzaival látott el: éppen olyan típusú szövegeket állított össze nekik, mint a Karthauzi Névtelen az Érdy-kódexben.⁴²² Tarnai Andor a nagyvázsonyi pálosok másolói tevékenységéből következtetett arra, hogy magyar nyelvű szövegeket őrizhettek kolostorukban. Feltételezése szerint ezek a szövegek a laikus testvérek vallásosságának elmélyítését szolgálták.⁴²³

Az Egyetemi Könyvtár egy 16. század eleji, pálosok által használt latin nyelvű kódexe Szent Ágoston reguláját tartalmazza, amelyet Szentviktori Hugó regulamagyarázatai kísérnek.⁴²⁴ Összesen hetvenhét, a szerzetesi szabályzat kifejezéseit magyarázó magyar nyelvű glossza szerepel benne.⁴²⁵ Az emlék első ismertetője, Zolnai Gyula után a Zolnai-glosszák nevet kapta. Néhány évvel később Gyöngyösi

419 LÁZS 2016, 109.

420 LÁZS 2016, 179–180.

421 KERTÉSZ 2009a.

422 Az ún. Báthory-biblia kérdéséhez lásd: TARNAI 1984, 109, 115, 127, 131, 284; LÁZS 2016, 192.

423 TARNAI 1984, 118. Érdemes megjegyezni, hogy bár a pálosoknak nem volt feladatuk női kolostorok lelkigondozása, mégis feltűnő magyar nyelvű szövegprodukciónak mind más szerzetesrend (Gömöry-kódex), mind pedig a világiak irányába (Festetics-kódex, Czech-kódex, Peer-kódex).

424 CSAPODI et al. 1986, 170.

425 Zolnai-glosszák: ZOLNAI 1895b. Melich János hívta fel rá a figyelmet, hogy a kódex már korábban is ismert volt, csak téves címmel szerepelt a szakirodalomban. MELICH 1898a, 305–306; BERRÁR-KÁROLY 1984, 47.

Gergely *Annotationes...* című munkája már teljes egészében magyar nyelven közli ugyanezt a regulát.⁴²⁶ Gyöngyösi magyarra fordított regulája a laikus testvéreknek készült, a latin nyelvű magyarázatok pedig a novíciusmester munkáját segíthették.⁴²⁷ Az Egyetemi Könyvtár példánya azt a pillanatot örökítette meg, amikor magyar nyelven, de még szóban rögtönözve magyarították a szöveget, az 1537-es kiadvány pedig már arról tanúskodik, hogy nem sokkal később ugyanezek a szabályok – a kéziratossá terjesztés állomását átlépve – már nyomtatott formában jutottak el a szerzetesekhez. Erre a nagy váltásra maga Gyöngyösi is reflektált *Directorium...* című szövegében, ahol a következőképpen fogalmazott: a szabályok eddig szóban hagyományozódtak, amit az idősebb rendtagok fiatalon megtanultak, azt átadták a következő nemzedéknek; a mostani fiatalok – a 16. század elején – azonban már nem tanulták meg e szabályokat, ezért volt szükség a *Directorium...* megjelenítésére.⁴²⁸ Gyöngyösinek köszönhető, hogy a pálos szerzetesek közötti szóbeli hagyományozást felváltotta az írott, sőt a nyomtatott szöveg.

Bencések

Egyes bencés kolostorok szintén nagy figyelmet fordítottak a laikus testvérek lelkigondozására.⁴²⁹ Láz Sándor hívta fel rá a figyelmet, hogy a bencések tegernseei monostorában, és az ágostonos kanonokok rebdorfi kolostorában külön anyanyelvű könyvtár állt rendelkezésükre olyan művekkel, amelyeket számukra fordítottak németre, illetőleg számukra másoltak.⁴³⁰ Johannes Gerson párizsi teológus arsmoriendijének pedig nyolc német nyelvű fordításából – amelyhez gyakran társították Gerson két másik művét, gyónási tükkrét és Tízparancsolat-magyarázatát – három a melki bencés apátság laikus testvéreinek készült.⁴³¹ Magyar nyelvű szövegek

426 GREGORIUS GYÖNGYÖSI 1537. Tarnai Andor megállapítása szerint az Egyetemi Könyvtár pálos glosszái, illetve Gyöngyösi Gergely 1537-ben megjelent, részben magyar nyelvű Ágoston-regula-fordítása kapcsolatban állnak egymással. TARNAI 1984, 209.

427 GREGORIUS GYÖNGYÖSI 1537. A felhasználás módjáról lásd: TARNAI 1984, 117; a szöveg két-nyelvűségéhez lásd: LÁZS 2011, 425–444.

428 SARBAK 1996. Sarbak Gábor véleménye szerint a pálosok latin nyelvű rendtörténetüket is megjelentethették volna nyomtatásban, ugyanis a 16. század első évtizedeiben, legkésőbb Buda el-estéig birtokában voltak az ehhez szükséges szellemi és anyagi feltételeknek. Erre azonban már nem kerülhetett sor, a történelmi körülmények és számunkra ismeretlen személyi okok miatt. SARBAK 2007.

429 Megjegyzendő, hogy a bencés apácák – koldulórendi társaikkal ellentétben – a latin nyelvet használták. LÁZS 2016, 69–73.

430 A tegernseei bencések szokáskönyve ráadásul azt is előírta, hogy ha valamely okból elmaradt a laikus testvérek vasárnapi népnyelvi prédikációja, akkor a testvérek gyűljenek össze, és egyikük olvasson fel a többieknek a már bevált írásokból. LÁZS 2021b. A következő munkára hivatkozik: BAUER 1996, 7–28, 40–135, 211–248.

431 LÁZS 2016, 92.

is kötődnek a bencésekhez. Az egyik az ún. Mondsee-i Tízparancsolat-töredék, amelyet a szakirodalom a legrégebb magyar Tízparancsolatként tart számon.⁴³² Az emlék egy latin nyelvű bencés kódex vendégszövege. A 12. levél alsó fele le van vágva, így a 12^a lapon megkezdett magyar nyelvű Tízparancsolat csak a 4-től a 7. parancsolatig maradt fenn.

hogy atyádat, anyádat tiszteljed és ő szavukat hallgassad; ha jóra tanítanak, fogadjad, ha szegények, segítsed, ha megholtak, ne feledjed.

Ötöd: hogy ember ölekedő te ne légy, se kezeddal, se tanácsoddal, se segedelmeddel; ne ölj lélekként embert te nyelveddel rágalmazva.

Hatod: hogy ne beléndezz, paráznságban ne lelessél, te johodban tiszta légy, beléndes embert barátta ne végy.

Heted: ne orozz, ragadozó soha ne légy.

A nyelvemlék ismertetője, Jakubovich Emil megállapítja, hogy még a 15. század folyamán kerülhetett ki a kézirat külföldre, Mondseebe, nyilván egy Magyarországból odaszármazott bencés útján. A vizsgált bejegyzésen kívül magyar provenienciára utalnak kalendáriumának magyar szentjei és a kódex magyar szentekről szóló szövegei. Jakubovich szerint a kézirat 1465–1467 közötti. Elképzelhető, hogy a magyar szöveget a gyónásra való felkészüléshez használták, talán e mellett szól az is, hogy a töredék nem egyszerűen a parancsolatokat, hanem azok magyarázatát is tartalmazza.

Az emlék mind szerzetesrendi hovatarozásában, mind keletkezési idejében, mind pedig vendégszöveg jellegében rokona a Laskai soroknak.⁴³³

Ó, Istennek teste, üdvösség, ez világnak oltalma.

Ó, tiszteletes test, ma tégedet méltatlan imádlak, hogy engemet méltass halálomnak idején éltetni.

Ó, életnek kenyere, adj énnekem örök örömet.

Téged kérek és unszollak, lelkemet testemmel tisztítsad.

Laskai Demeter iskoláskönyve (1433–1435) egy tanítómester által használt kézirat, amely feltehetően a pécsváradai bencés kolostor iskolájában készült. Elképzelhető, hogy mindkét bencés emlék iskolában folyó munkához kötődik.

Érdemes megemlíteni, hogy a pálosokhoz hasonlóan a magyarországi bencések is nyomtattak saját szerzeteseik számára. Tolnai Máté, aki 1500-ban lett Pannonhalma apátja, két alkalommal, 1506-ban és 1519-ben is kinyomatta a breviáriumot, hogy megkönnyítse szerzetesei számára a zsolozsma egységes végzését.⁴³⁴ Emlékezetes még, hogy Nagyszombati Márton bencés szerzetes (1507-ben pannonhalmi

432 Mondsee-i Tízparancsolat-töredék: JAKUBOVICH 1924, 85; HORVÁTH J. 2005, 543; TARNAI 1984, 241; NÉMETH 2007.

433 A Magyar Generatív Történeti Szintaxis elnevezésű projekt (MTA Nyelvtudományi Intézet) átirása alapján közlöm. SIMON–SASS 2012. http://omagarkorpusz.nyud.hu/documents/kisebbek/LaskS/norm/LaskS_4.txt

434 TAKÁCS 2001, 219.

perjel) 1523-ban nyomtatásban jelentette meg *Opusculum ad regni Hungariae proceres* című művét, amelyben a törökellenes küzdelemre buzdította a magyar királyság előkelőit.⁴³⁵

Ferencesek

A Guillelmus-kódex kapcsán már többször esett szó a ferencesek népnyelvhez fűződő viszonyáról: a kézirat két olyan magyar nyelvű bejegyzést is megőrzött, amely Radó Polikárp megállapítása szerint káptalani beszédekhez kötődik. Az ide vonatkozó adatok sora tovább bővíthető. Az obszerváns ferencesek 1499-es atyai rendelkezései előírták, hogy a kusztosznak évente legalább kétszer végig kell látogatnia saját őrsége kolostorait, és egyebek mellett magyarázania kell a testvéreknek a regulát és a konstitúciókat, e magyarázatnak pedig népnyelven kell elhangoznia.⁴³⁶ Amikor a vizitátor bemutatja megbízólevelét a helyi gvárdiánnak, a gvárdián szintén népnyelven foglalta össze annak tartalmát szerzetestársai számára.⁴³⁷

A ferencesek latin nyelvű szabályzataiban jó néhány magyar glosszát találunk. A Laskai Osvát által 1499-ben, Atyán megállapított konstitúciókról már Melich János is megjegyezte, hogy azokat folyton másolták: öneki négy másolatról volt tudomása, mindegyik másolat több-kevesebb glosszát tartalmazott.⁴³⁸ Magyar nyelvű glosszákat tartalmaz a Gyulaféhérvári Könyvtárban őrzött, R. II. 148. jelzetű kódex, amely 1499–1516 között keletkezett, és a csíksomlyói konventből került mai lelőhelyére. A benne olvasható bejegyzések a latin nyelvű konstitúciók egy-egy kifejezését értelmezik.⁴³⁹ Az ún. Gyöngyösi glosszákat 1898-ban ismertette Melich János. Az általa bemutatott kézirat a konstitúciók leggazdagabb glosszaanyagát őrizte meg: az 1512 körül készült másolatban 417 magyar nyelvű glossza szerepel.⁴⁴⁰

435 KISS 2021.

436 A konstitúciók kiadásával foglalkozó Kertész Balázs tudomása szerint az 1499-ben megalkotott szövegnek három példánya ismert, ezek közül az egyik lappang vagy elveszett. Módosított változatának, az 1518-ban Újlakon hozott konstitúciónak szintén három példányáról tud: teljes szövegét két kézirat tartotta fenn, egy további kötet pedig csak egy töredékét őrzi. KERTÉSZ 2016a, 265–266; KERTÉSZ 2016b.

437 TARNAI 1984, 285; BATHYÁNY 1827, 613, 615.

438 MELICH 1989a; KERTÉSZ 2016a.

439 SZENTIVÁNYI 1958, 172–176; VIZKELETY 2005, 649.

440 MELICH 1989a; MELICH 1989b; ZOLNAI 1905, 17. Érdemes még megemlíteni a gyöngyösi ferences könyvtár 5-ös számú kéziratát (Cod. Med. 5.) is, amely a benne található rendi vonatkozású szövegek mellett magyar nyelvű bejegyzéseket is megőrzött. A magyar bejegyzések feltehetően nem kötődnek a törzsszöveghez. VIZKELETY 2005, 648–649. Regula bullata, 1494. <http://www.gyfk.hu/hu/gyujtemeny/kodexek/Publication/21-Regula-Bullata-1494>. („Io agaro zeretetoth ostokathnya”; „Be mennyi fenes menorzagma”; „tarcsanak parancsolatot ez gyarlo vilagban”).

A Münchener ferences kézirat az atyai konstitúciók 1518-ban felújított, újlaki változatát tartalmazza.⁴⁴¹ A kézirat a konstitúciók mellett egy regulamagyarázatot is megőrzött, mindkét szöveget magyar glosszákkal látták el. A Münchener ferences kéziratban található továbbá egy latin nyelvű, de magyarul elmondandó beszéd is, amelyet a címfelirat szerint a tartományi káptalanon tartott misén népnyelven kellett elmondani: *post thema exhortationis dicat in vulgari*. Ugyanez a kézirat őrizte meg a már említett magyar nyelvű feloldozási formulát, illetve III. Honorius pápa ferences regulát jóváhagyó bullájának magyar nyelvű fordítását is. III. Honorius pápa *Solet annuere* kezdetű bullájának fordítása az egyetlen emlék a férfi szerzetesek rendi jellegű kézíratai között, amely egybefüggő szöveggént maradt az utókorra. Modernizált átirata a következő:

Ez az mi regulánk megerősítése, mely lett az úr Honorius pápától

Honorius püspök, Isten szolgálójának szolgálója, szerzetes fiainak, fráter Ferencnek, és az több atyafiaknak az kisebb atyafiaknak szerzetéből valóknak egészséget (avagy köszönetet), és apostoli áldomást kíván. Szokott reá engedni az apostoli szék kegyes fogadásoknak, és tisztességes kívánságoknak kérésére, jó akaratot és kedvet közleni (avagy osztogatni). Annak okáért, az Úrban szerelmes fiaim, az ti kegyes kéréstekre meghajolván, az ti szerzeteknek reguláját az mi előttünk való jó emlékezetű Innocentius pápától megbizonyítottván, az jelenvalóknak feljegyezvén, az mi apostolságunknak hatalmával tinektek megerősítjük, és ez jelenvaló írásnak oltalmazásával erősítjük, az mely ilyen.

Úrnak nevében kezdetik kisebb atyafiaknak regulájuk és életük: mi szent regulánknak első része Kisebb atyafiaknak regulájuk és életük ez: tudniillik az mi urunk Jézus Krisztus szent evangéliumát megtartani, élvén engedelmisségen tulajdon nélkül és tisztaságban. Fráter Ferenc ígér engedelmisséget és becsületet úr Honorius pápának és őutána leendőknak, törvény szerint bementeknek, és az római anyaszentegyháznak. És az több atyafiak is tartozzanak fráter Ferencnek és őutána leendőknak engedni.

Azokról az kik akarják ez életet venni, és miképpen vétessenek be: 2.

Ha valakik akarják ez életet venni, és jönnek az mi atyánkfiaihoz, bocsássák őket az ő tartomány szerint való miniszterekhez, kiknek csak és nem egyebeknek atyafiaknak bevetelésére áldomás engedtessek. Az miniszterek pediglen szorgalmatossággal megkérdessék őket az keresztény hitről, és az egyház szentségekről. És ha mindezeket hiendik, és akarandják azt híven vallani, és mindvégig erősen megtartani, és feleségük nincsen, avagy ha vagyon is, és immár monostorba mentenek be az ő feleségük, avagy áldomás adatott nekik az ő tartomány szerint való püspököknek hatalmával, tisztaságnak fogadása immár meglévén. És oly korbeliek legyenek az ő feleségük, hogy ne támadhassék őfelőlük (avagy őróluk) kétséges gyanúság. Mondják nekik az szent evangéliumnak igéjét, hogy menjenek el, és adják el minden ő jószágukat, és azokat

441 Münchener ferences kézirat: ZOLNAI 1895a; ZOLNAI 1912; KERTÉSZ 2012, 218–222, 226–227, 229; KERTÉSZ 2016a, 267. Kertész 2012-es tanulmányában a müncheni kézirat szabályzatát még az atyai konstitúciókkal azonosította. Keinz a magyar szövegnek megfelelő latin eredetit is közli a *Bullarium Franciscanum* 1759-es római kiadása szerint (15–18), ezt Zolnai újraközi. ZOLNAI 1895a, 416.

Az újlaki határozatoknak további két forrása ismert, mindkettő a gyöngyösi ferences könyvtárban található (a Cod. Med. 3. és a Cod. Med. 6. jelzetű kéziratok), e kéziratok feldolgozásával még adós a kutatás.

igyekezzenek szegényeknek osztogatni. Melyet hogyha nem tehetik, elég önekik az jóakarát. És óvják magukat az atyafiak és az ő miniszterük, hogy ne legyenek szorgalmatosak az ő idő szerint való jószágukról, hogy szabadon tehesenek az ő jószágukból, valamit az Úr ihlend önekiek. Demaga ha tanács kérdezik, áldomásuk legyen az miniszterek bocsátni őket valamely istenfélőkhöz, kiknek tanácsukból az ő jószáguk szegényeknek osztogattassék. Annakutána engedjenek önekik az megbizonyításnak posztóját, tudniillik két szoknyáját capucium nélkül, övet és femurált, és kaparót mind öviglen, hanem ha ugyanazon minisztereknek Isten szerint valamikor más láttatnék lennie. Elvégezvén pediglen az megbizonyításnak esztendejét, vétesse nek engedelmességre, ígérvén mindenkor ez életet és regulát megtartani. Et [!] semmiképpen nem szabad önekiek ez szerzetből kimenni, úr pápának parancsolatja szerint. Mert az szent evangélium szerint senki vetvén az ő kezét az ekeszarvára és visszanézvén, nem alkalmas az Istennek országába. És immár azok azokik [...].⁴⁴²

SZERZETESRENDEK FELETTI SZÖVEGEK

A szakirodalom régóta vizsgálja a kérdést, hogy vajon korszerű vagy korszerűtlen szerző volt-e Temesvári Pelbárt és a Karthauzi Névtelen. Szilády Áron Temesvári Pelbártot 1880-as monográfiájában a reformátor kifejezéssel illette, amit a rákövetkező évtizedekben hol helyeslően, hol elítélően idéztek.⁴⁴³ Kardos Tibor a Jordánszky-kódex, az Érdy-kódex és a 16. századi erasmista bibliafordítások törekvéseit egyetlen folyamat láncolataként láttatta, Temesvári Pelbártot pedig humanistának nevezte.⁴⁴⁴ Dienes Erzsébet, aki új, lényegi kérdéseket érintő észrevételeket tett az Érdy-kódexet illetően, Kardost e tekintetben egyetértőleg hivatkozta, és vele összhangban állította, hogy objektíve nézve a Karthauzi Névtelen is a reformáció sodrába került.⁴⁴⁵

V. Kovács Sándor kifejezetten középkoriasnak és maradinak mutatta be a két szerzetest. Dienes tanulmányára vitacikkkel válaszolt, melyben fő állítása a következő volt: „Pelbártot a haldokló középkor nagy képviselőjének kell tartanunk, nem eretneknek, előreformátornak, humanistának – éppen úgy, mint a Karthauzi Névtelent is.”⁴⁴⁶ Az akadémiai irodalomtörténet középkori prédikációkat tárgyaló fejezete is V. Kovács Sándor munkája.⁴⁴⁷ Elemzéseiben többször is felhívja a figyelmet a szerzők korszerűtlenségére, korrallal való szembehelyezkedésére.

442 A szöveg mondat közben megszakad, a fordítás után következő tíz levelet (124^r–133^v) feltehetőleg azért hagyták üresen, hogy folytathassák a fordítás leírását.

443 Temesvári Pelbárt előreformatori szerepének kérdéséhez lásd Vida Tivadar összefoglaló tanulmányát: VIDA 1976. Legutóbb: PÁL 2016.

444 KARDOS 1955, 326, 368.

445 DIENES 1966; DIENES 1969.

446 V. KOVÁCS 1967.

447 V. KOVÁCS 1964.

Több évvel Dienes és V. Kovács vitája után, 1976-ban jelent meg az Érdy-kódex szerzőjéről az első és azóta is egyetlen monográfia. Szerzője, Bán Imre mindjárt a könyv legelején megidézte a Dienes és V. Kovács közötti vitát, a kérdéssel kapcsolatban azonban nem foglalt állást.⁴⁴⁸

A kérdésben Tarnai Andor kutatásai hoztak fordulatot. Tarnai új megvilágításba helyezte a két szerző munkásságát, és kiemelten vizsgálta a korábban alig kutatott Laskai Osvát irodalomtörténeti szerepét is. Ő volt az első, aki felszólalt a művek kiadásával kapcsolatos valószerűtlen elképzelésekkel szemben, a Karthauzi Névtelet pedig – Horváth János nyomán – a középkori magyar nyelvű egyházi irodalom legnagyobb alakjának tekintette.⁴⁴⁹ Az alábbi fejezetek a V. Kovácsot megelőző kutatók iránymutatásán felbátorodva Tarnai Andor munkájának szellemében készültek.

Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt nyomtatott segédkönyvei

A Mohács előtti időszakban tevékenykedő budai könyvkereskedők könyveinek kétharmada szertartáskönyv, a többi tankönyv és tankönyv számba menő, kisebb lélegzetű teológiai, és lelkipásztori munka, amelyeket alsóbb fokú papi oktatáshoz, illetve lelkipásztorkodáshoz használtak.⁴⁵⁰ Az első nyomtatványok, amelyeket magyarországi olvasóknak szántak éppen – a korábban tárgyalt – lelkipásztori hivatásukra készülők, illetve azt gyakorló egyházi férfiakat célozták meg. Magyar olvasói igény hívta életre Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveit is, magyar beágyazottságuk ellenére külföldi sikereket is el tudtak érni: a 15–16. században nem volt más olyan magyarországi szerző, akinek annyi kiadásban jelentek volna meg művei, mint a két ferencesnek.⁴⁵¹

A két szerző irodalmi tevékenységének már kortársaik is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Erről tanúskodik, hogy az obszerváns ferencesek krónikájába feljegyezték Laskai Osvát műveinek jegyzékét, és egy Temesvári Pelbártról szóló epitáfiumot is.⁴⁵² Laskai munkáit még életében, 1502–1503 körül elkezdték rögzíteni, később megjelent művével, a *Gemma fideivel* pedig utólag egészítette ki egy újabb kéz, legkorábban 1511-ben, Laskai halálának évében. Temesvári Pelbárt epitáfiumát 1504 tavaszán, néhány hónappal a szerző halála után, de még Laskai életében másolták be a krónikába. Az epitáfium szerint Temesvári Pelbárt „népünk ékessége, a mi dicsőségünk” (*tu nostrae decus gentis, tu gloria nobis*), amelyet irodalmi (pré-

448 BÀN 1976.

449 TARNAI 1984, 91–103, 280–284.

450 BORSA 1955b. Az 1480 és 1526 között külföldön nyomtatott körülbelül 380 magyar vonatkozású nyomtatványnak csak kevesebb, mint 35 százaléka világi, a többi az egyházi intézményhez kötődik. DÉRI 2009. Az ide vonatkozó adatok az RMK III első kötetében és az RMK III pótlásai-ban találhatóak.

451 BORSA 2005. A kiadásokra vonatkozó adatokat minden esetben innen közlöm.

452 A krónika részletes elemzését lásd: TARNAI 1984, 91–103.

dikatori) érdeme által nyert el. Tarnai az epitáfiumról írt elemzésében Temesvári irodalmi szerepét Janus Pannoniuséval veti össze: „az eltérések ellenére is mondhatjuk azonban, hogy a XV. században két író nyilvánítottat az ország díszének: Janus Pannonius a művelt, nemesi Pannoniáénak, Temesvári Pelbárt a »népének«; az első a világi és a reneszánsz irodalom régiójában, a második vallásos és mélyen középkori összefüggésben”.⁴⁵³

Az első Temesvári Pelbárttal foglalkozó szakmunkák 1880 körül jelentek meg: Szilády Áron, Horváth Cyrill és Katona Lajos kutatásai alapozták meg azt, amit ma tudunk.⁴⁵⁴ Mivel a művek nyomdába jutásának körülményeiről nem voltak információik, a legkézenfekvőbb helyzetből indultak ki. Horváth Cyrill megfogalmazásaiból kiolvasható, hogy úgy tekintett Temesvári Pelbártra, mint aki már saját maga is nyomtatásra szánta művét. A nemzetközi sikert ezzel szemben a szerző akarától független dolognak látta: véleménye szerint a nyomtatványok végül olyan olvasókhöz is eljutottak, akiknek Temesvári Pelbárt eredetileg nem szánta.⁴⁵⁵ Karácsonyi János volt az első, aki világosabban akarta látni a kinyomtatás történetét, ezért a kiadványok kolofonjaiban olvasható néhány adat alapján megpróbálta rekonstruálni a kiadás körülményeit. Rendtörténetében azt állította, hogy Johannes Rynmannak köszönhető, hogy a magyar szerzők szövegei nyomdába kerültek; szerinte Rynman kinyomtatásra alkalmas kéziratokat keresve Budára utazott, ahol felismerte Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek értékét, magával vitte kézírataikat Hagenaubra, és ott kiadta őket.⁴⁵⁶ Karácsonyi szerint tehát az események elindítója külső személy, Johannes Rynman kiadó volt, a művek kinyomtatása

453 TARNAI 1984, 103.

454 SZILÁDY 1880; HORVÁTH C. 1889; KATONA 1902.

455 Lásd a következő megjegyzéseket: „Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ő [t. i. Temesvári Pelbárt] e darabokat nem azzal a szándékkal vetette a könyvpiacra, hogy őket az ígéhirdetőkkal egyszerűen betanúltassa és elmondassa.” HORVÁTH C. 1889, 174. Vagy: „olvasták azok is, kiknek nem szánta azt különösen használatukra, főképp Németországban”. HORVÁTH C. 1889, 160.

456 „Egy majnamenti német kereskedő, Riman János bizonyára budai tartózkodása közben fedezte fel azokat a szellemi kincseket, amelyeket Laskai, és társai közül különösen Temesvári Pelbárt egybegyűjtöttek és tudományos rendszerben foglaltak. Elkérte tőlük kézírataikat, és elvitte oda, ahol a könyvnyomtatás és könyvkereskedés már jövedelmező mesterséggé fejlődött, a Rajna mentére, és ott Hagenau városában kinyomtatatta. Jóformán az egész keresztény világ bámult a drága kincseken, és gyorsan elkapkodta a kinyomtatott köteteket, úgyhogy alig győzték az új kiadásokat készíteni.” KARÁCSONYI 1922–1924, I, 360. Idézi: BÁRCZI 2007, 117. Illetve: „Mikor [Pelbárt] a nagy beszédgyűjteményekkel készen volt, akkor történt, hogy Magyarországra érkezett Rimman János nevű könyvkiadó Németországból, és kinyomtatásra alkalmas kéziratokat keresett. Mivel hazánkban akkoriban a legjelesebb ígéhirdetők a szigorú ferencrendűek közül kerültek ki, szentbeszédok kinyomtatása és eladása pedig jövedelmezőnek ígérkezett, Rimman Budán és Pesten lakó szigorú ferencrendűeknél kérdezősködött ily kéziratok után. Így talált reá Temesvári Pelbárt és tanítványa, Laskai Osvát műveire, és azokat elvitte magával Németország Hagenau nevű (Strassburgtól északra eső) városába. Itt azután Rimman megalkudott Gran Henrik nevű könyvnyomtatóval, és egymás után kezdette kinyomtatni Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveit.” KARÁCSONYI 1922–1924, II, 569. Idézi: BÁRCZI 2007, 117–118.

nem a szerzők kezdeményezésére történt. Ez az eseménysor csupán Karácsonyi feltételezése, nincs arra bizonyíték, hogy Rynman Magyarországon járt volna. Érdekes, hogy olyan vállalkozót képzelt el, aki nem annak a közönségnek nyomtatja ki a műveket, amelynek a szerzők eredetileg megírták. Elképzelése hosszú ideje befolyásolja a Temesvári Pelbártról és Laskai Osvátról kialakult képet, a ferences rendházban céltalanul kallódó kéziratok még mostanában is szóba kerülnek a szakirodalomban.⁴⁵⁷

Tarnai Andor szólalt fel elsőként a Karácsonyi-féle elképzelés ellen. Valószínűleg tartotta Rynman Magyarországra utazásának időzítését. Nem értette, hogy Rynman miért éppen akkor jött volna Budára kinyomtatásra alkalmas kéziratokat keresni, amikor a két ferences művei elkészültek.⁴⁵⁸ Arra is felfigyelt, hogy Rynman nem vihette még magával a szerzők teljes életművét, azok ugyanis akkor még nem készültek el.⁴⁵⁹ Tarnai ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Laskai juttathatta el mindkettejük műveit a kiadóhoz. Álláspontját nem fejtette ki részletesen, a későbbi kutatásoktól várta Laskai ez irányú tevékenységeinek feltérképezését. Laskait úgy képzelte el, mint akit a kutatás a korszak legkiemelkedőbb ferencesének mutathat majd be egyszer.⁴⁶⁰ Ebben fontos szerepet szánhatott Bárczi Ildikónak, akinek doktori témaként az addig lényegében feltáratlan Laskai-életművet kínálta fel.⁴⁶¹ Bárczi azonban Laskai irodalomszervező tevékenységének feltárása helyett a prédikációs segédkönyvek általánosabb megértése felé fordult. A magyar művekből kiindulva a prédikációgyűjtemények használatának művészetét kutatta, és arra talált magyarázatot, hogy hogyan működhettek ezek a szövegek mint gyakorlatban alkalmazott segédanyagok. Vizsgálatai azt bizonyították, hogy a prédikációs segédkönyvek tárgyszómutatóinak segítségével bárhol bárki megmozdíthatta a középkori tudásanyagot, és a neki szükséges szöveget felhasználhatta saját beszédének előál-

457 Borda Lajos Laskai- és Temesvári-nyomtatványokat összegyűjtő katalógusa még 2004-ben is a budai rendházban porosodó Pelbárt-kéziratokról írt. BORDA 2004, 8.

458 „Amit Karácsonyi (II, 569) arról ír, hogy »Magyarországra érkezett Rimman (Rymman) János nevű könyvkiadó Németországból és kinyomtatásra alkalmas kéziratokat keresett«, semmit nem magyaráz meg, mert ha esetleg így történt is, miért éppen Magyarországra és akkor jött »kinyomtatásra alkalmas kéziratokat« keresni, amikor a nagy beszédkönyvek éppen készen voltak. A *Biga salutis* I. kötete (de sanctis) 1497-ben jelent meg, a *Stellarium* 1498-ban, és Laskai egész prédikációgyűjteménye megjelent már, mikor a *Pomerium*ot nyomtatni kezdték.” TARNAI 1984, 197.

459 Ez az összefüggés valószínűleg Karácsonyinak is feltűnt, hiszen azt feltételezi, hogy Rynman 1506 őszén újra Budára látogatott, amikor magával vitte a *Rosarium* második felét, valamint a *Gemma fidei* kéziratát. Ezt az eseményt is csak a megjelenések évszámai alapján következtethette ki, ilyen adat nem ismert. KARÁCSONYI 1922–1924, II, 572–573.

460 „A szakirodalomban a mai napig Temesvári Pelbárt tanítványaként szerepel, holott ilyen természetű viszonyukra adat nem ismeretes; igen valószínű viszont az az állítás, hogy feltételezett mesterének műveit ő juttatta el kiadóhoz. Úgy azonban, hogy előbb saját műveit kezdte el publikáltatni.” TARNAI 1984, 99; 98–103.

461 MADAS 2009.

lítésához.⁴⁶² Ebből a szempontból elhanyagolható volt, hogy az adott prédikációs segédkönyvet milyen nemzetiségű szerző írta, így azok Európa-szerte jó szolgálatot tehetnek a prédikátoroknak. Bárczi Ildikó magyarázatot talált Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát nyugati sikerére: a gyűjtemények újdonságnak számítottak, egyúttal univerzálisak is voltak, így a nyomdák hatósugarában üzleti sikerré válhattak.

Azzal a kérdéssel, hogy hogyan juthattak el a művek a kiadóhoz, Bárczi csak érintőlegesen foglalkozott. Egyrészt hangsúlyozta Karácsonyi elképzelésének fikatív voltát (leírásainak egyes elemeit fantazmagóriáknak nevezte), másrészt felvetett egy lehetséges magyarázatot a kiadó és budai kolostor közötti kapcsolatra. Monográfiájának egy lábjegyzetében említi, hogy elképzelése szerint Paulus Wann budai rokonai működhetnek közre a ferencesek kéziratának hagenauai kiadása ügyében. Wann szoros kapcsolatot tartott budai rokonaival, prédikációit pedig ugyanaz a kiadó-nyomdász páros adta ki Hagenauban, mint akik nem sokkal később Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveit is kiadták.⁴⁶³ Bárczi nem tudott róla, hogy a Rynman által kiadott Paulus Wann 1489-ben elhunyt, így nem játszhatott szerepet a művek megjelenésében, ettől függetlenül valóban izgalmas az említett passauai párhuzam. Borsa Gedeon is fölhívta rá a figyelmet, hogy a Rynman által kiadott prédikációs kötetek között Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát neve mellett feltűnik még két passauai szerző is, Michael Lochmair és Paulus Wann, akiket szintén sokszor jelentetett meg az augsburgi kiadó. Borsa feltételezése szerint a magyar ferencesekéhez hasonló lehetett az ő megjelentetésük is, különösen pedig Lochmairé, akit Rynman fedezhetett fel.⁴⁶⁴ A passauai párhuzamokhoz kapcsolódó kutatások talán még hozhatnak új eredményeket a kiadás mikéntjét illetően.⁴⁶⁵

Bárczi Ildikó tehát nem egészen azon az úton haladt tovább, amelyet Tarnai Andor Laskai Osvát irodalomszervezői szerepének felvetésével megkezdett, kutatásai során a szövegek magyar vonatkozása háttérbe szorult. Az alábbiakban olyan információk összegyűjtésére törekszem, amelyek a művek speciális magyar küldetéséről árulkodnak, s így azt támasztják alá, hogy a két ferences szerző tudatos választása lehetett a művek nyomtatásban való terjesztése. A művek többségéről kijelenthető, hogy kifejezetten magyar célközönség számára állították össze őket.⁴⁶⁶ Szerzőik azzal a szándékkal adhatták át őket a kiadónak, hogy magyarországi olvasókhöz jussanak

462 BÁRCZI 2007.

463 BÁRCZI 2007, 121.

464 BORSA 2005, 12. Temesvári Pelbárt egyébként többször is hivatkozik Wannra, például: *Quadrag. II.*, 27.E („Exemplum narratur in ser. Wann quod quidam sodomita...”; hivatkozva: KATONA 1902, 60.) és *Pomerium de temp.*, 46.Y („Nam legitur, ut narrat in sermone quidam doctor Paulus, quod in diocesi Coloniensi...”; hivatkozva: THIENEMANN 1920, 60).

465 BANEU 2018. Baneu a következő munkára hivatkozik: NIEDERMEIER 1968. A ferences művek nyomdába kerülésének protokolljához lásd Vrabély Márk készülő disszertációját.

466 A kutatás mindvégig hangsúlyozta Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek magyar beágyazottságát. Az akadémiai irodalomtörténetben Klaniczay Tibor éppen azt említi ki e két szerzővel kapcsolatban, hogy ők – elődeiktől, így például Michael de Hungariától eltérően – mindig a magyarországi helyzetet és a magyar hallgatóságot tartották szem előtt. KLANICZAY T. 1964, 109–110.

el. A ferences szerzők a kiadások aktív résztvevői voltak, akik folyamatos kapcsolatban álltak kiadójukkal, és később megírt műveiket is átadták neki. Feltehetően nem minden kiadás finanszírozója tartotta szem előtt a magyar célközönséget, de az első kiadónak, Rynmannak mindenképpen számolnia kellett velük.

A magyar célközönség

A két ferences szerző műveinek előszói több esetben is árulkodnak célközönségükről. Laskai Osvát a *Biga salutis* de tempore részének előszavában a mű megírásának egyik fő okát abban jelöli meg, hogy a prédikátoroknak, legfőképpen pedig a szerző rendtársainak nincs elég ideje ahhoz, hogy anyagot gyűjtsenek beszédekhez, ezért prédikációgyűjteménnyel akarja munkájukat segíteni.⁴⁶⁷ Laskai külön inti a prédikátorokat, hogy ne hirdessék kisebb jóakarattal az igét a szegényeknek, egyszerűeknek és falusiaknak, mint a pompa és gazdagság által megtisztelteknek.⁴⁶⁸

Laskai második műve, a *Gemma fidei* kifejezetten magyar közegnek szól.⁴⁶⁹ Madas Edit a mű előszavát értelmezve megállapítja, hogy a *Gemmai fidei* csak Magyarországon lehetett érdekes, ott is csak a Luther fellépését megelőző évtizedben, mivel nagyon erős a mű nemzeti jellege: Laskai a prédikációk segítségével a nemzet romlását akarta megelőzni, így az ilyen jellegű retorikával átítatott beszédei kevésbé lehettek érdekesek külföldiek számára. Ez az egyetlen prédikációs segédkönyv az anyagban, amely egyszer jelent csak meg, nem lett belőle nemzetközi könyvsiker, és ebben bizonyára szerepe volt a szöveg magyar vonatkozásának. A mű első beszédeit – amelyekben a prédikatori hivatásról szól – kifejezetten az egyszerű prédikátoroknak szánta.⁴⁷⁰

467 Először 1498. január 22-én jelent meg; előtte csak egyetlen kiadás ismeretes az anyagból: ugyanezen mű de sanctis-része (1497. július. 27.), ám ahhoz nem kapcsolódott előszó. „Tertio denique ad id me faciendum attrahit utilitatis fraternae circumspectio. Videns siquidem plerosque devote praedicare volentes (potissime sacri nostri ordinis fratres), intantum devotioni ac contemplationi deditos, ut residuum temporis minus sufficiat ad diversa librorum volumina revolvendum praedicandique materiam conquirendum. Idcirco huiusmodi sermones eisdem et mei consimilibus dignum duxi participandum.” [OSUALDUS DE LASKO] 1499b, Prologus. http://sermones.elte.hu/index_eng.php?az=121szkl_lo_od_000. Vida Tivadar fordításában: „Végül harmadszor a testvéreimnek hasznára váls körültekintő szándéka vonz erre engem. Azt látom ugyanis, hogy a legtöbben, akik ájtatosan akarják hirdetni az igét, különösen is a mi szent rendünk testvérei, annyira átadják magukat az áhítatnak és a szemlélődésnek, hogy a fennmaradó idő nem elég számukra a különféle könyvek fellapozására és az íg hirdetés anyagának felkutatására. Ezért úgy véltem, hogy illő részeltetnem őket és a hozzám hasonlókat ilyenféle beszédekből.” VIDA 1992a.

468 Érdekes, hogy Laskai *Biga salutis*ának quadragesimale-részét a 17. század elején lefordították cseh nyelvre: a passió jeleneteit ábrázoló metszeteket is tartalmazó szöveg a görög-latin műveltséggel rendelkező Šimon Lomnický z Budče nevéhez kötődik. [OSUALDUS DE LASKO] 1605. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy pontosan milyen viszonyban is áll a cseh mű Laskai szövegével.

469 [OSUALDUS DE LASKO] 1507. A prológust közli: MADAS 2004, 50–58.

470 MADAS 2004, 54.

Temesvári Pelbárt első nyomtatásban megjelent műve a *Stellarium*, amelyet Laskai *Biga salutis*ánál néhány hónappal később, 1498. május 2-án adtak ki. Az előszó szerint egyszerűbb ígéhirdetőknek szánja művét az egyszerűbb néphez szóló prédikációk elkészítéséhez.⁴⁷¹ A következő év végéig megjelenik egész évre szóló, hatalmas prédikációgyűjteménye is: a de tempore-rész 1498. július 27-én, a de sanctis-rész 1499. február 20-án, a quadragesimale-rész pedig 1499. november 10-én. Temesvári Pelbárt világosan fogalmaz művének célközönségét illetően: többször is konkrétan utal a magyar olvasókra. A *Sermones Pomerii de temporé*hez írt prologusban a következőt írja: „Bizakodván tehát Isten segítségével és a Szentlélek kegyelmében, országunk egyszerű népének képességei szerint egyszerűbb stílusban akartam a nagy tettet véghezvinni.”⁴⁷² A kötet húsvéti részének epilógusában pedig megjegyzi, hogy azért nem szerepel ott több prédikáció, mert a meglevők elegendők lesznek szülőföldje népének.⁴⁷³ A gyűjtemény második kötetéhez, a de sanctis-részhez külön előszó készül, amelyből megtudjuk, hogy azokra az ünnepekre, amelyek nálunk is megülnendők, négy beszédet készített, amelyek nem, azokhoz pedig csak egyet.⁴⁷⁴

Magyarországi célközönség szem előtt tartásáról legfeltűnőbben a magyar szentek ünnepeire írt beszédek tanúskodnak. Mit kezdhettek vajon a nyugat-európai prédikátorok azokkal a beszédekkel, amelyeket olyan szentek ünnepére írtak, amelyeknek csak Magyarországon volt kultuszuk?⁴⁷⁵ Mind Temesvári Pelbárt, mind Laskai Osvát de sanctisában szerepelnek Szent István, Szent Imre és Szent László ünnepére írt prédikációk, amelyek meglehetősen szokatlanul hatnak egy nyugat-európai prédikátor könyvtárában. Érdekes, hogy egyetlen kiadásból sem hagyták ki őket; talán valamilyen formán így is felhasználhatók voltak a külföldi papok számára,

471 „Stilo quidem rudi et sensu ac verbis imperitis materiam ministrans simplicioribus predicatoribus ampliora exinde alicienda. Unde et succincte, resecatis aliis, sola ea scibere intendo, que ad predicandum simplici populo utilia fore comperero.” PELBARTUS DE THEMESWAR 1498a, Prologus. Közli: SZILÁDY 1880, 9. Vida Tivadar fordításában: „Ígaz, a stílusom nyers, felfogásom és szavaim avatatlanok, mert egyszerűbb ígéhirdetőknek nyújtok anyagot ahhoz, hogy többet is kicsiholjanak belőle. Épp ezért a többit rövidebbre szabva csak azt szándékozom megírni, ami meggyőződésem szerint hasznos lesz az egyszerű néphez szóló prédikáció számára.” VIDA 1992b.

472 Madas Edit fordítása: MADAS 1992. „Confisus itaque de auxilio Dei ac gratia Spiritus Sancti: simplici stilo prosequendo pro capacitate populi simplicis huius nostrae regionis volui manum mittere ad fortia.” PELBARTUS DE THEMESWAR 1498b, Prologus.

473 „Alios plures sermones hic non scripsi diebus pro istis, quia prescripti sufficere videntur pro audientia populi huius patrie.” PELBARTUS DE THEMESWAR 1498b, Epilogus in pars paschalis. Közli: SZILÁDY 1880, 22. A magyar hallgatóságára vonatkozóan lásd még: HORVÁTH C. 1889, 153, 212.

474 „Ut ergo pro simplicium capacitate populorum in hoc opere utilius pariter et placibilis procedam, brevi et simplici stylo (quantum libuit pro unaquaque materia curandum) decrevi scribere. [...] Denique in hoc opere pro cuiuslibet sancti festo colendo apud nos quattuor sermones applicare curavi. De festo autem non colendo unicum sermonem feci.” PELBARTUS DE THEMESWAR 1502a, Prologus. <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=ph/ph000>.

475 Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepére szóló beszéd is szerepel mindkettejükénél, ő azonban Európa-szerre ismert volt, a többiekkel ellentétben ilyen értelemben nem tekinthető magyar szentnek. A magyar dinasztikus szentek európai jelenlétéhez lásd: KLANICZAY G. 2000.

esetleg egyszerűen a nyomtatvány azon részei közé tartoztak, amelyeket soha senki nem lapozott fel. Ha a külföldi papok a tárgymutató segítségével készítették beszédeiket, akkor nem zavarták őket a számukra idegen szentekről szóló prédikációk.

A két szerző műveiben található magyar szavak a kezdetektől foglalkoztatták a kutatókat. Elsőként Szilády Áron figyelt fel rájuk Temesvári Pelbárt műveiben, amelyekről úgy vélekedett, hogy a szerző a magyar papok miatt illesztette be őket a szövegbe. A prédikációkban szórványosan tűnik csak fel egy-egy adat,⁴⁷⁶ az enciklopédikus jellegű *Rosarium*ban azonban rendszerszerű megjelenésük: a teremtett dolgokról szóló rész cikkelyeiben az állat- és növénynevek mellett időről időre feltűnik azok magyar nyelvű megfelelője is.⁴⁷⁷ Szilády szerint Temesvári Pelbárt tanítási módszerét sejthetjük a jelenség mögött.⁴⁷⁸

A Laskai Osvát műveiben szereplő magyar szavak összegyűjtését Katona Lajos kezdte meg. A quadragesimale-kötet babonákról szóló prédikációjában talált három magyar szót (bűvösök, bájolás, igézés).⁴⁷⁹ Évtizedekkel később Timár Kálmán vizsgálta meg ilyen szempontból az életművet, és cikkében három kategóriába sorolva közölte új adatait: 1. glosszák; 2. latinus alakú magyar szavak; 3. krónikákból átvett anyag.⁴⁸⁰ A Timár által összegyűjtött szavak részben könnyen értelmezhetők (álom, gyertyabél, sivalkodás), több szót azonban nehéz megfejteni.⁴⁸¹

476 A Szilády által említett magyar szavak: *fássang, gengyer, leubezes, trufa*. Többször fölfedezhető az is, hogy magyar nyelvben használatos kifejezéseket *cigány* fordít vissza latinra: 'Fiastyúk' = *Gallina*; 'ökörszem' = *oculus bovis*; 'Göncölszékér' = *Currum*; 'mágneseleven vas' = *ferrum vivum*. SZILÁDY 1880, 26–27. Lásd még: MELICH 1898c.

477 SZILÁDY 1880, 67–73. A Szilády által említett szavak a *Rosarium*ból: *dergece, evet, fánk, fáj, gyenta, gyengyer, hásfá, hanga, héja, inula, jegenyefa, katánkos, körösfá, kláris, komló, kukuk, manna, patkány, pegivet, rikolícia, sás, sígér, szilfa, zaja, viza*. A *Rosarium* második kötetéhez lásd: SÁPI 2008.

478 A Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette *Régi magyar glosszárium* is a Szilády által összegyűjtött adatokat veszi fel anyagába: összesen 34 magyar szót ismer Temesvári Pelbárt munkáiból. BERRÁR–KÁROLY 1984, 46. A szótár ezekkel együtt kezeli azt a 31 magyar kifejezést is, amelyeket Temesvári Pelbárt-nyomtatványokba jegyeztek be azok használói, és Temesvári-glosszák névvel jelöli őket. Horváth Cyrill egy-két adattal bővítette a Szilády által megkezdett listát, az ő munkáját a szótár nem dolgozta fel. A Horváth Cyrill által gyűjtött adatok: *suba; Nagypéntek = Magna sexta feria; A világeért sem teszik = Cogitaverunt pro toto mundo se hoc nolle facere*. HORVÁTH C. 1889, 206. Horváth Cyrill e helyen Temesvári Pelbárt magyar népszokásokhoz fűződő viszonyát is megemlíti. Lásd még a magyar szokásokkal kapcsolatban (*consuetudo patriae*): PÁSZTOR 1940, 66–67.

479 [OSUALDUS DE LASKO] 1501, sermo 8 X, Y; KATONA 1906.

480 TIMÁR 1933. A *Régi magyar glosszárium* Katona és Timár adatait veszi fel anyagába, Laskai-glosszák néven. BERRÁR–KÁROLY 1984, 41.

481 Az egyik érdekes hely a de tempore-kötet 55. prédikációjában található, ahol Laskai – a feltetelezés szerint – egy magyar közmondást illeszt beszédébe: „Et sic impletur illud vulgare dictum Thebiuth azvedenek.” [OSUALDUS DE LASKO] 1499b, sermo 55. A mű 1516-os kiadásában *Thebiuth* szerepel. Timár feltételezése szerint talán „több jut az védőnek” lenne a helyes olvasat, de bizonytalan az értelmezésben. Laskai előtte Szent Ágostont idézi, aki Krisztus személyében szólal meg és szenvedéseiről beszél. A beszédhelyzet hasonlít a *Popule meus* kezdetű liturgikus énekhez, amely Krisztus panaszát tartalmazza, és a nagypénteki szertartáson szokás énekelni. Talán ehhez kötődik a népnyelvű mondat is. Esetleg: *Té bünt [tulajdonítasz] a védőnek / a szenvedőnek?* E/2. személyű

Bárczi a prédikációk közvetett befogadói kapcsán ír a magyar szórványokról: úgy látja, hogy ezek arról tanúskodnak, hogy Laskai egyszerre kívánt tekintettel lenni a prédikátorokra, és az általuk készített beszédek hallgatóira is. A szórványok mind Temesvári Pelbárt, mind Laskai Osvát esetében szándékosan kerültek a szövegekbe, tehát nem tévesztések, hanem tudatos kiegészítések, amelyet a szöveggörnyezetük is tükröz: a magyar szót gyakran megelőzi a *vulgo* kifejezés (illetve ennek megfelelő értelemben: *apud nos, vulgo nominatur, apud nos vocatur vulgo, vulgariter dicitur, nos vocamus* stb.).

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát magyar közönséghez igazították műveiket. Ha a szövegek kiadásának gondolata nem tőlük származott, akkor a szövegeknek feltehetően kéziratokban is kellett volna terjedniük. Karácsonyi elképzelése szerint így is történt: „E műve [*Stellarium*] annyira megnyerte előljáróinak, szerzetésársainak és tanítványainak tetszését, hogy azt versenyezve másolgatták le s másolatokban nem csupán a budai, hanem a többi kolostorok is megszerezték.”⁴⁸² A *Stellarium*hoz hasonlóan a *Pomerium de sanctis*ről is így vélekedett: „Mivel itt Magyarországon akkor nem volt se könyvnyomtatóműhely, se vállalkozó, egyelőre e mű is csak kéziratokban terjedt.”⁴⁸³ Erre azonban nincs bizonyíték, nem maradt fenn kéziratban terjesztett szövegük.⁴⁸⁴

A legutóbbi szakirodalom is számol esetleges kézirat hagyománnyal: Lázs Sándor monográfiájában említi, hogy a Virginia- és a Simor-kódexben megőrzött Ferenc-életrajz nem készülhetett sokkal előbb, mint 1499, ugyanis a legenda egyik forrása, Temesvári Pelbárt *Pomeriuma* abban az évben jelent meg.⁴⁸⁵ A „nem lehet sokkal előbbi” kifejezést azért használja, mert feltételezi, hogy a legenda ferences környezetben élő szerzője már kéziratban is ismerhette Temesvári prédikációt. A szerzők szűk környezetében talán felmerülhet a kéziratok ismerete, de Karácsonyi feltevése, miszerint a művek másolatokban eljutottak távolabbi kolostorokba is, nem túl valószínű. Azt sincs okunk feltételezni, hogy a magyar nyelvű kódexekben található, Temesvári Pelbárt munkáiból fordított szövegek ne nyomtatványok alapján készültek volna.

---

megszólítások és ellentétpárok alkotják a Krisztus panaszát tartalmazó énekeket is. Vö.: MEDGYESY 2009, 158.

A másik nehezen értelmezhető szó a legtöbb kiadásban *toplalando* alakban szerepel. A szóalak a de sanctis-kötetből való, amely az első nyomtatott mű, melyben magyar szó szerepel. A *Régi magyar glosszárium* a ’táplálandó’ jelentést javasolja, Bárczi Ildikó is így értelmezi. BERRÁR-KÁROLY 1984, 707; BÁRCZI 2007, 45.

482 KARÁCSONYI 1922–1924, II, 568.

483 KARÁCSONYI 1922–1924, II, 568.

484 Említettem, hogy Timár hivatkozott egy 16. századi vatikáni kéziraatra, amely a *Rosarium*-ból vett prédikációvázlatokat tartalmaz. Ő tájékoztat arról is, hogy a művek szerzői kézírata (köztük Laskai feltételezett Kapisztrán-életrajza) nem maradt ránk. Úgy tudja, hogy a hagyomány szerint a két szerző kézíratai odavesztek Budán, amikor a török a várat bevette. TIMÁR 1910, 150, 152.

485 LÁZS 2016, 308.

V. Kovács Sándor szerint a magyar nyelvű kódexirodalom prédikációs anyagának több mint a fele a *Pomerium*, kisebb mértékben pedig a *Stellarium* és a *Rosarium* fordításán alapszik.⁴⁸⁶ Ez a megállapítás pontosításra szorul. A forráskiadások tanúsága szerint Temesvári Pelbárt művei közül valójában csak a *Pomerium* de tempore és de sanctis részéből, illetve a *Stellarium*ból fordítottak le szövegrészeket magyar nyelvre, a többi mű (a *Pomerium* quadragesimale része, az *Expositio Psalmorum* és a *Rosarium*) használatáról nincsenek adataink.⁴⁸⁷ A *Pomerium* de tempore részét használják a Bod-kódex (16. század első fele), a Lobkowicz-kódex (1514) és a Székelyudvarhelyi kódex (1526–1528); a de sanctis részt a Weszprémi-kódex (16. század első negyede), a Virginia-kódex (1515) és talán a Simor-kódex (16. század eleje) egyes szöveghelyeinek fordítói; a Lázár Zelma-kódexhez (16. század eleje) pedig mind a de tempore-, mind a de sanctis-részt felhasználták. A *Stellarium* egy-egy részletének fordítása feltűnően sok kódexben fordul elő. Szilády Áron megállapítása szerint a Horvát-kódex (1522) tartalmazza a legbővebben és leghívebben, az után következik a Tihanyi kódex (1530 és 1532 között), majd a Kazinczy-kódex (1526 és 1541 között).⁴⁸⁸ A Tihanyi kódex a *Stellarium* mellett de sanctis-részeket is tartalmaz, Horváth János nem véletlenül nevezi a legteljesebb mértékben Pelbárt-kódexnek.⁴⁸⁹ Mindkét gyűjteményből tartalmaz szövegrészeket a Winkler-kódex (1506) is, ám azok csak jelentéktelenebb egyezéseknek tekinthetők. A Nádor-kódexben (1508), illetve a Nagyszombati kódexben (1512, 1513) is vannak *Stellarium*-párhuzamok, de a forráskiadások tanúsága szerint ezek sem jelentősek. Ez alapján úgy tűnik, hogy a *Stellarium* csak a 20-as évektől lett igazán népszerű a magyar nyelvű kolostori irodalomban. Megjegyzendő, hogy e mű esetében lehetne a leginkább kéziratosságot hagyományozódásra számítani, hiszen ennek megírása és kinyomtatása között telt el a legtöbb idő: Temesvári Pelbárt 1480 és 1483 között írhatta, első kiadása viszont csak 1498-ra datálható. A *Stellarium* 1521-ig húsz kiadásban jelent meg, az ekkor születő fordítások bizonyára azok alapján készültek.

Öt olyan kódex is van, amelyhez a *Pomerium*nak mind a de tempore-, mind a de sanctis-részét, valamint a *Stellarium*ot is felhasználták: a Cornides-kódex (1514–1519), a Debreceni kódex (1519), az Érdy-kódex (1526 körül), az Érsekújvári kódex (1529–1531) és a Kazinczy-kódex. A források feltárása koránt sem tekinthető lezártnak, ennek kapcsán elegendő említeni Robertus Caracciolus nevét, aki a *Sermones compilati* kutatócsoport munkájának köszönhetően vált ismertté mint az Érdy-kódex egyik forrása. Caracciolus *De laudibus sanctorum* című munkájáról Szép Eszter, Radó Cecília és Rapavi Dóra bizonyította be, hogy az Érdy-kódex három prédikációjának is forrása volt, ráadásul korábban ezek közül kettőről

486 V. KOVÁCS 1964, 141.

487 A forráskiadások bibliográfiáját lásd: MANN–SUDÁR 2009.

488 SZILÁDY 1880, 61.

489 HORVÁTH J. 2005, 620.

is azt feltételezték, hogy Temesvári Pelbárt beszéde alapján készült.⁴⁹⁰ Előkerülhetnek még ehhez hasonlóan olyan gyűjtemények, amelyek a magyar szöveghez közelebbi változatot tartalmaznak. A magyar kutatók hajlamosak automatikusan Temesvári Pelbárt műveihez kötni olyan magyar szövegeket is, amelyek valójában csak távolabbi rokonságban állnak velük (lásd például Horváth János példáját is a passiókkal kapcsolatban).⁴⁹¹

Nagyobb meglepetéssel szolgál Laskai Osvát műveinek kolostori irodalomra tett hatása. A középkori magyar nyelvű kódexek forráskiadásában itt-ott felbukkannak Laskaira vonatkozó adatok (pl. a Wespriemi-kódex és a Winkler-kódex forráskiadásainak előszóiban jelzik de tempore-kötetének egy-egy párhuzamát), de egyetlen helyről sem tudunk, ahol bizonyíthatóan ő lett volna a forrás. Az Erdy-kódex exemplumainak részletes vizsgálata is azt támasztotta alá, hogy nincs olyan szöveghely a kódex exemplumanyagában, amely közelebb állna a Laskai Osvátnál található variánshoz, mint a beszéd fő forrásához.⁴⁹²

Érdemes említést tenni a magyar szövegekben megjelenő hivatkozásokról is. Az emlékek tanúsága szerint nem volt szokás forrásként megjelölni a két ferencset. Egyetlen fordításról tudunk, amely hivatkozik a magyar szerzőre: ez a szöveg a Debreceni kódexben található Alexandriai Szent Katalin-legenda. Összeállítója kétszer is megnevezi forrását: „úgy olvastatik őróla néminemű írásban, kit Pelbárt atyánk szedegetett az ő prédikációjában”, illetve „miképpen olvastatik ugyanazon írásban, kit Pelbárt atyánk szedegetett” (Debreceni kódex, 491, 504).⁴⁹³ A kódexnek ez a része az óbudai klarisszákhöz köthető. 1519-ben készülhetett, Temesvári halála után 15 évvel.

Népnyelvi szövegek papok számára nyomtatott könyvekben

Magyarországon – Európa többi országához hasonlóan – nagyon különböző műveltségű férfiak folytathattak lelkipásztori tevékenységet a késő középkorban.⁴⁹⁴ A falusi-mezővárosi papságtól előljáróik nem vártak teológiai műveltséget, tudásuk

490 SZÉP 2006; RAPAVI 2007; TÓTHNÉ RADÓ 2008; TÓTHNÉ RADÓ 2014.

491 HORVÁTH J. 2005, 595.

492 BARTÓK Zs. 2015, 145, 147, 149, 151, 160 (RMEx 0148, RMEx 0124b, RMEx 0125b, RMEx 0126b, RMEx 0149). Egyedülálló a két vizsgált életműben Laskai *Biga salutis*ának függeléke, amely egy *Speculum exemplorum* alapján készült betűrendes exemplumgyűjtemény. Úgy tűnik, ez az összeállítás sem volt hatással a magyar szövegekre, így például a szintén exemplumgyűjteményt tartalmazó Példák könyvére sem. E jelenség megértése további kutatást igényel. Megjegyzendő, hogy a Példák könyve Temesvári Pelbárt munkáival is csupán tárgyi egyezést mutat.

493 TOLDY 1855, XXIX; ABAFFY–REMÉNYI–MADAS, 1997, 1021, 1047. A hivatkozott beszéd: PELBARTUS DE THEMESWAR 1502b, sermo 99.

494 Antonius de Butrio *Speculum de confessione* című népszerű művében (első kiadása: 1476) írja, hogy minden papnak tudnia kell és másoknak is meg kell tanítania a Tízparancsolatot, a hit ágazatait, a hét szentséget, a hét testi és lelki bűnt, és az öt érzék által elkövetett bűnöket; mivel tudatában van annak, hogy sok pap nem ismeri ezeket, ezért közli őket művében. TENTLER 2015, 89.

egyéni igényeik és lehetőségeik függvényében széles skálán mozgott.⁴⁹⁵ Ahogyan külföldön is akadtak olyan nyomtatványok, amelyek egyszerűbb papok számára készültek, úgy Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt esetében is azt látjuk, hogy több esetben kifejezetten az egyszerűbb íg hirdetők felé fordultak. A latin nyelvet még nem hagyták el, de más tekintetben a kevésbé művelt célközönség igényeihez igazodtak. Nem telik el száz év, és a magyar katolikus egyház is felismeri, hogy az egyszerűbb egyházi férfiak számára magyar nyelvű szövegeket kell kínálnia.

Papi tevékenységet végzők a század végén férnek majd hozzá hivatásukhoz kapcsolódó magyar nyelvű nyomtatott szövegekhez. Telegdi Miklós 1577–1580 között kiadott posztilláinak első részében külön szól a falukon tanító együgyű, jámbor egyházi embereknek, és mindezt magyar nyelven teszi.⁴⁹⁶ A rövid szövegben az egyszerű nép előtt mondandó prédikációk szerkezetét vázolja, és közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádságszövegeket is.⁴⁹⁷ Ezt követi Telegdi 1583-ban Nagyszombatban megjelentetett *Agendarius*a, amely az első, magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó nyomtatott szertartáskönyv.⁴⁹⁸

Azonban nem mindenütt kellett a reformációig várni arra, hogy a papok könyvtárába feladataikhoz kapcsolódó népnyelvi szövegek kerüljenek. A németeknél már a középkorban is használtak német nyelvű misefordítást a papok képzése során, a prédikáló szerzetesek pedig anyanyelvi beszédekből ollózták össze saját népnyelvi prédikációjukat.⁴⁹⁹ Nálunk a Pray-kódex lejegyzését követő évszázadokból nem maradtak fenn népnyelven lejegyzett liturgikus mintaszövegek, más nyelvek esetében azonban a Halotti beszéd és a Halotti könyörgés jól ismert szövegkörnyezetében, a szertartáskönyvek törzsanyagában látjuk viszont őket. Az egyik jellegzetes alkalom a keresztelés, mely során népnyelven hangzanak el a keresztelendő gyermek keresztszüleinek feltett kérdések: ilyen található az 1500 körül megjelent reimsi rituáléban francia nyelven,⁵⁰⁰ lengyel és német nyelven pedig az 1514-ben, Krakóban megjelent rituáléban.⁵⁰¹ A beteg körüli szertartások is megkívánhatták az

495 ERDÉLYI 2011, 78.

496 TELEGGDI 1577. A második és a harmadik rész: TELEGGDI 1578; TELEGGDI 1580.

497 A szövegrészre Bartók István tanulmánya hívta fel a figyelmemet: BARTÓK I. 2019, 757. Bornemisza Péter 1577-ben megjelent *Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról* című művének harmadik könyvét hasonló közönségnek szánja, mint amelyhez Telegdi szólt: „Ez harmadik könyvecske az-féle lelki pásztorokat segíti tisztokban, az-kiknek nincs értékek feles könyveket tartani, és kik rövid módot akarnak mindenütt kezek között hordozni”. BORNEMISZA 1577, K3^f.

498 TELEGGDI 1583.

499 LÁZS 2016, 51, 320.

500 REIMSI RITUÁLE C. 1500, a4^r; a7^{r-v}; a8^{r-v}; b4^v. A szerkönyvek vizsgálatához és leírásához az *Usuarium* adatbázis anyagát használtam fel: FÖLDVÁRY ET AL. 2015-. Az angol kéziratok emlékekhez lásd: LITTLEHALES 1903, 5–9.

501 LENGYEL RITUÁLE 1514, A1^r, A3^r; B4^r–B7^r; D5^v–D6^v. A 9. századból ismertek olyan német nyelvű keresztelési fogadalomszövegek, amelyek még a missziós gyakorlatot tükrözik: nem egyszerűen az ördög, hanem a megnevezett pogány istenek és hiedelmek megtagadásáról is szólnak. Ilyenek a Sächsisches Taufgelöbnis és a Fränkisches Taufgelöbnis. VIZKELETY 2009, 89.

anyanyelv használatát: az 1510-es wrocławai rituále rendelkezik róla, hogy népnyelven kell feltenni a betegnek a szükséges kérdéseket,⁵⁰² az 1490-ben kiadott chartres-i rituáléban pedig franciául olvashatók a pap beteghez intézett szavai.⁵⁰³ A házasság szentségéhez kapcsolódó szertartások során szintén hangzottak el kérdés-válasz formájában népnyelvű részek, illetve esküszövegek és egymásnak tett fogadalmak: ilyen részletek olvashatók franciául a chartres-i rituáléban,⁵⁰⁴ és a reimsi rituáléban,⁵⁰⁵ angol nyelven az 1509-es yorki rituáléban,⁵⁰⁶ német nyelven az 1510-es wrocławai rituáléban,⁵⁰⁷ lengyelül és németül pedig az 1514-es krakkói nyomtatványban.⁵⁰⁸ A gyónás szentségéhez kapcsolódnak a népnyelvű közgyónásszövegek, és a katekétikai segédletek (pl. bűncsoportosítások) is. A reimsi rituáléban olvasható egy hosszú, francia nyelvű lelkítükör, amely többek között felsorolja az öt érzékhez kötődő bűnöket, a hét halálos bűnt, a Tízparancsolatot, a Hiszekegyet, és a hét szentséget. A bűncsoportosítások felsorolása után a pap felszólítja a híveket, hogy mondják el a Confiteort, illetve amennyiben valaki azt nem tudja, mondja el a Miatyánkot és az Üdvözlégyet. A forrás egy pap által vezetett, nagybőjtben végzett közgyónási szertartást örökített meg.⁵⁰⁹

Nem szertartáskönyv, mégis megőrizte néhány egyházi rítus népnyelvi szövegét az a papi kézikönyv, amely 1503-ban jelent meg Bázelen. A kézikönyvet Johannes Surgant állította össze egyházmegyéje plébánosai számára. A nyomtatvány a népnyelvű katekétikai szövegeken túl – amely részek egyébként a szertartáskönyvektől sem egészen idegenek (lásd az 1510-es wrocławai rituálét)⁵¹⁰ – különféle szertartások általában német, de néhol francia nyelvű szövegbetéteit is közli, így például a közgyónáshoz (84^r–86^v), a kereszteléshez (125^v), az esketéshez (93^r–100^r) és a beteg melletti szertartásokhoz kötődő (102^r–113^v) szövegeket is.⁵¹¹ A nyomtatvány magyar szempontból is érdekes. Ebben található az első *ars predicandi*-val foglalkozó bib-

502 WROCLAWI RITUÁLE 1510, b8^r. Népnyelven kell mondani (*dicendo in vulgari*), maga a szerző azonban latinul közli a kérdéseket. Az 1514-es krakkói kiadvány egy-egy lengyel és német mondatot közöl a szertartás szövegében. LENGYEL RITUÁLE 1514, E2^v.

503 CHARTRES-I RITUÁLE 1490, f2^v–f3^v.

504 CHARTRES-I RITUÁLE 1490, g4^r–g5^r.

505 REIMSI RITUÁLE c. 1500, b6^{r-v}; b7^r.

506 YORKEI RITUÁLE 1509. Az adatbázisban a 19. századi szövegkiadás vizsgálható: HENDERSON 1875, 24–27.

507 WROCLAWI RITUÁLE 1510, n5^v–n6^r. A kérdéseket nem fordítja, csak az esküt.

508 LENGYEL RITUÁLE 1514, J3^v–J6^v; J8^v.

509 REIMSI RITUÁLE c. 1500, e2^r–f4^r. A lelkítükrök paraliturgikus használatához lásd: CORNETT 2011, 94–98.

510 Surgantnál olvasható a Miatyánk, az Üdvözlégy, a Hiszekegy, a Tízparancsolat, és az egyház öt parancsolata (80^r–81^r). Az 1510-es Wroclawi rituále pedig az általános tudnivalók között (mint pl. a megüendő ünnepek és helyi szokások felsorolása) közli a Miatyánkot, az Üdvözlégyt, Mária és a Hiszekegyt német nyelvű változatát. WROCLAWI RITUÁLE 1510, 100^v–101^r.

511 SURGANT 1503. Szelestei Nagy az 1506-os kiadást használta: SZELESTEI NAGY 1991, 293. Említ egy példányt, amely egy bizonyos Johann Henckel nevezetű lőcsei plébános tulajdona volt (Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 3106). Említi még: TARNAI 1984, 297, (80. lábjegyzet).

liográfia (67^{r-v}), amely lista azokat a kiadványokat gyűjti egybe, melyeket a prédikációra való felkészülés során érdemes felhasználni: Surgant ezek között említi Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveit is.⁵¹²

A Karthauzi Névtelen posztilláskönyve

Laskai Osváthoz és Temesvári Pelbárthoz hasonlóan a Karthauzi Névtelen is széles olvasóközönség számára alkotta meg művét.⁵¹³ Erről maga nyilatkozik az Érdy-kódex latin nyelvű előszavában, amikor a következőket írja: „több laikus testvér és különböző rendbeli apácák jogos igénye és kegyes biztatása ösztönzött”, illetve „mindkét nembeli egyszerűbb testvérek és a latin nyelvben kevésbé jártas ifjak számára [fordítottam, hogy] e szent együgyű testvéreknek és nővéreknek is legyen mindez hozzáférhető”.⁵¹⁴ A korszak többi magyar nyelvű kéziratától eltérően nem egy személy, nem egy kolostor, de még csak nem is egy szerzetesrend számára dolgozott. Különösen meglepő, hogy a magyar nyelvű kolostori irodalomtól teljességgel idegen módon férfiak is szerepelnek a célközönségként megnevezettek között.

Az Érdy-kódexet eleve úgy készítették, hogy sok példányra lesz belőle szükség. A mű terjesztése sürgős lett volna, legfőképpen a terjedő reformáció miatt. A Karthauzi Névtelen ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „leginkább azért [vágtam bele a munkába], mert forrong és szinte egész Európát megrontja a hitszegés és a veszedelmes lutheri eretnokség, mely legújabban, ó jaj, a kiválasztott magyar nép elpusztítására és elvesztésére tört”.⁵¹⁵ A Karthauzi Névtelen kimondottan hiánypótlónak tekintette művét. Az előszóban helytelenítette, hogy a magyaroknak még nincs teljes anyanyelvre fordított Bibliájuk, ezért ezt a hiányt a szentmiséken való felolvasásra szánt episztolák és az evangéliumok lefordításával szerette volna pótolni:

Szent magambaszállással töprengtem el azon, hogy míg a más nyelveket beszélő népeknek többnyire teljes anyanyelvre fordított Bibliájuk van – gondoljunk csak a németre, csehre, franciára vagy itt a közelünkben a szláv nyelvre, melyre az isteni Jeromos nemcsak a Bibliát magát, hanem héber, görög és latin szövegek alapján új betűkkel a teljes liturgiát is csodálatos műrésszel átültette, s másoknál is ezt lehet tapasztalni –, addig a mi műveletlen és faragatlan magyar népünket nem harmatozta be ily kegyelem, hogy – akár csak magyarázatok formájában

512 HIRSCH 1967; BÁRCZI 2007, 133–134.

513 E fejezet a következő két tanulmány átdolgozott változata: BARTÓK Zs. 2018b; BARTÓK Zs. 2018c.

514 Madas Edit fordítása alapján. MADAS 1985, 9–12. „A nonnullis conuersis vt et sanctimoni-alibus diuersorum ordinum tum necessaria tum deuota tractus admonicione”; „pro simplicioribus vtriusque sexus ac iunioribus minus in latinitate tritis, vt ipsa sancta simplicitas fratrum et sororum habeant.” Érdy-kódex, 1a–b.

515 Madas Edit fordítása alapján. MADAS 1985, 11.

is – effajta érdemekkel dicsekedhessék. Azt hiszen, hogy mindezt nem annyira a tudatlanság, hanem inkább a kényelmesség és hanyagság rovására kell írni.⁵¹⁶

A Karthauzi Névtelen azért fogott bele a munkába, mert akkor még nem létezett teljes magyar nyelvű bibliafordítás. Ennek pótlását nem vállalta magára, ehelyett azt a megoldást választotta, hogy csak a legfontosabb részeket gyűjti össze belőle, azokat, amelyeket a misén is hallanak a hívek. Ezeket a részleteket magyarázatokkal is ellátta. Valahogy úgy képzelhette el művét, mint egy kommentált Bibliát, pontosabban Biblia-kivonatot. A Karthauzi Névtelen által megjelölt széles és vegyes célközönség, az előszóban megfogalmazott célkitűzés, illetve a mű megírásának indoklása alapján feltételezhető, hogy a karthauzi szerzetes nyomtatásban szerette volna terjeszteni a kéziratban fennmaradt szöveget.⁵¹⁷

Madas Edit e felvetéssel a tekintetben egyetértett, hogy a Karthauzi Névtelen az előszóban megfogalmazottakat valóban csak nyomtatással tudta volna elérni, véleménye szerint azonban a mű kinyomtatásához semmilyen feltétel nem volt adott.⁵¹⁸ Elsősorban a fizetőképességgel kapcsolatban fogalmazta meg kételyeit: egy rendek felett álló mecénást, aki egy ilyen vállalkozást fedez, nem lehet elképzelni. Szerinte az előszóban megszólított rétegből kevesen tudtak olvasni, így a mű nagyobb olvasóközönségre eleve nem számíthatott. Olvasók híján leginkább felolvasásra szánhatták. Ellenérvként vetette fel a kézirat terjedelmét is: egy kisebb könyvnel még szóba is jöhetett volna a nyomtatás kérdése, egy ilyen, több kötetesre tervezett hatalmas mű esetében azonban már nem. A hagyománytalanság sem támogatja a nyomtatás lehetőségét: a külföldi párhuzamok olyan népnyelvű irodalom részei, melyben nagyszámú egyéb anyanyelvű nyomtatvány is létezett.⁵¹⁹ Csepregi Zoltán szintén egyetértett a kérdésfelvetéssel, azonban ő is a nyomtatás útjában álló akadályokra helyezte a hangsúlyt. Véleménye szerint az Érdy-kódex kinyomtatása elsősorban nem anyagi, hanem nyomdakérdés lehetett. Nagyban azon múlhatott, hogy volt-e olyan személy a Karthauzi Névtelen környezetében, aki a szöveget minden akadályon keresztül eljuttatta volna egy nyomdászhoz. El-

516 Madas Edit fordítása alapján. MADAS 1985, 10. A *more commentariorum* kifejezés fordítását Tarnaitól vettem át, aki úgy gondolja, hogy a Karthauzi Névtelen az *expositio* latin szót értette alatta. TARNAI 1984, 282, 326.

517 E felvetésemet lásd: BARTÓK Zs. 2015a; BARTÓK Zs. 2015b.

518 Madas Edit és Csepregi Zoltán opponensi véleménye elhangzott *Az Érdy-kódex exemplumai* című értekezés védésén; Madas Edit emellett egy 2017-es előadásában, és egy 2019-es tanulmányában is foglalkozott a dolgozat által felvetett kérdésekkel: MADAS 2017; MADAS 2019.

519 E hagyománytalansághoz kapcsolódik Lázs Sándor ellenvetése is, aki szerint éppen az anyanyelvűség volt az, amely megakadályozta a Karthauzi Névtelen művének nyomtatásban való kiadását: LÁZS 2016, 111.

képzeltető-e mindezen korlátozó körülmény ellenére, hogy a Karthauzi Névtelen mégiscsak számított műve nyomtatásban való terjesztésére?

Újabb adatok a latin előszó értelmezéséhez

A Karthauzi Névtelen a latin előszóban a *novo scribendi, dicendi, docendique genere* kifejezéssel nevezi meg eljárását.⁵²⁰ A szakirodalomban eddig nem fordítottak arra különösebb figyelmet, hogy megfejtsek, mit is jelenthet ez az „újfajta írási, kifejezési és tanítási módszer”.⁵²¹ Egy-egy megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy talán a magyar nyelven írást, vagy a skolasztikus szellemű prédikációszerkesztést értették eddig alatta.⁵²² Mindkét értelmezés problémás, ezekre az eljárásokra nem használatos ilyen kifejezés.⁵²³ A három „módszer” együttes előfordulására magam sem találtam párhuzamot, önmagában azonban mindhárom kifejezésre ráakadtam. Témánk szempontjából ezek közül a *novo scribendi genere* tűnik a legérdekesebbnek, a továbbiakban ennek párhuzamait mutatom be.⁵²⁴

A *novo scribendi genere* kifejezés a korszakban egy konkrét dolgot takart: az újfajta írási módszert, a nyomtatást.⁵²⁵ Az Urbinóból származó Polidoro Virgili 1499-ben kiadott, találmányokról szóló művében a *novo scribendi genere* kifejezést használja a nyomtatásban való terjesztés szinonimájaként. Úgy látta, hogy a könyvtárak felfedezése semmi ahhoz képest, mint amit az újfajta írási módszerrel, a nyomtatás felfedezésével sikerült elérni: ennek segítségével ugyanis egy ember egy nap alatt annyi szöveget állíthat elő, mint amennyi másolás útján sok ember munkájával egy egész év alatt készíthető csak el.⁵²⁶ Az elzászi teológus, Jakob Wimpfeling 1505-ben

520 A latin előszó szövegét minden esetben a készülő hálózati kiadás alapján idézem: Érdy-kódex, 1a–b. <http://sermones.elte.hu/erdy/>.

521 Madas Edit fordítása. MADAS 1985, 11.

522 „[A Karthauzi Névtelen] könyvének magyar nyelvét úttörő teljesítménynek tartotta.” TARNAI 1984, 282, 326; „Mindketten a kornak megfelelően skolasztikus szellemű beszédet írtak, a Karthauzi Névtelen még magyarázza is eljárását.” LÁZS 2016, 286–287.

523 Szokás ugyan a Karthauzi Névtelen által használt prédikációszerkezetet modern prédikációnak nevezni (*sermo modernus*), újfajta írási, kifejezési és tanítási módszernek azonban nem. RÓNAY 1968; BERHIDAI 2012.

524 A *novo dicendi genere*, illetve *novo docendi genere* kifejezések helyes értelmezése további kutatásokat igényel. Előljáróban a következők említendőek. A *novo dicendi genere* kifejezés Lefèvre és Erasmus stílusa kapcsán kerül elő: „Quaquam vero pulchrum sit Fabro et Erasmo visum necnon et promovendae religioni perutile, *novo dicendi genere*, id est cultius politiusve divinas tractare literas” [kiemelés tőlem: BZsÁ]. CRANE 2010, 72. A *novo docendi genere* pedig Guillelmus Parisiensisre vonatkozóan szerepel az egyik nyomtatásban megjelent kiadás előszavában: „Saepius autem *novo docendi genere*, similitudinibus scilicet, et exemplis popularibus plane, quod vult, aptissime conficit” [kiemelés tőlem: BZsÁ]. GUILIELMUS ALVERNUS 1591.

525 Hozzá kell tenni, hogy Jeromos már a 4. században alkalmazta ezt a kifejezést (*novo scribendi genere distinximus*). Az újfajta írási módszer alatt ő azt értette, hogy felolvasást segítő jelekkel látta el az általa fordított szöveget. ROUECHÉ 2012. Ilyen jelölésnek nem látjuk nyomát az Érdy-kódexben.

526 „Fuit hoc igitur omnino magnum mortalibus munus, sed nequaquam conferendum huic

megjelent történeti művében úgyszintén a *novo scribendi genere* kifejezést használja a nyomtatás helyett. Conrad Celtishez és Sebastian Branthoz hasonlóan ő is büszke volt arra, hogy németekhez kötődik a találmány, amelyet óriási jelentőségű felfedezésnek tartott: Gutenberg az újfajta írási módszer feltalálásával igazán nagy, majdhogynem isteni adományt adott a világnak.⁵²⁷ E párhuzamok ismeretében a Karthauzi Névtelen által említett újfajta írási módszer is a nyomtatás szinonimájaként értelmezendő.

A latin előszóban egyetlen helyen található az előszó lejegyzője által utólagosan, beszúrásjellel betoldott glossza: *novam modo vulgari volens cudendi materiam*.⁵²⁸ Mivel a kézirat autográf, úgy értelmezendő ez a betoldás, hogy maga a Karthauzi Névtelen tartotta fontosnak beillesztését az előszóba. A glosszában szereplő *cudendi* alak külön figyelmet érdemel. A *cudo*, *-ere* ige átvitt értelemben vonatkozhat szöveg létrehozására, megalkotására (prédikációk készítésével kapcsolatban is használatos),⁵²⁹ első szótári jelentései azonban ’üt, vág, ver’, ezzel összefüggésben pedig ’kovácsol’ és ’megvasal’ jelentéssel is bírhat.⁵³⁰ Tarnai Andor talán éppen ezt a nagyon is fizikai jellegű, anyaghoz kötődő jelentésréteget furcsállhatta a mondatban, amikor a glosszát idézve kérdőjelet tett a *cudendi* szó után.⁵³¹ Ezzel a jelentésréteggel függhet össze az is, hogy a nyomtatás feltalálása után ezt az igét (*cudo* és *excudo* formában) használták ’nyomtatni’, ’kinyomtatni’ értelemben is.⁵³² Nyomtatásra vonatkozóan használja előszavában – már a Karthauzi Névtelen művének születését megelőzően – Hess András⁵³³ és Werbőczy István is.⁵³⁴ A Karthauzi Névtelennél olvasható glossza tehát a következőképpen is értelmezhető: „népnyelven való nyomtatással

---

quod nostro tempore adepti sumus, reperto *novo scribendi genere*. Tantum enim uno die ab uno homine literarum imprimitur quantum vix toto anno a pluribus scribi posset” [kiemelés tőlem: BZsÁ]. POLIDORO VIRGILI, lib. 2, cap. VII. Ehhez lásd: MONTECCHI 2012.

527 „Anno Christi M.CCCC.XL. Friderico tertio romanorum imperatore regnante magnum quoddam ac pene divinum beneficium collatum est universo terrarum orbi a Ioanne gutenbergek Argentinensi *novo scribendi genere* reperto” [kiemelés tőlem: BZsÁ]. WIMPHILING 1505, capitulum LXV, 38^v–39^r. Ehhez lásd: FLOOD 2012, 115–116.

528 A latin előszóról készített fotómásolat elérhető a hálózati kritikai kiadás honlapján: <http://sermones.elte.hu/erdy/img/001.jpg>. A kéziratot a készülő kritikai kiadás nyelvészeti és paleográfiai eredményeire támaszkodva a Karthauzi Névtelen autográfiájának tekintem, a kérdés azonban további kutatásokat igényel; legutóbbi ide kapcsolódó munka: BAKONYI 2014.

529 Humbertus de Romanis munkájában a következő olvasható: *de modo prompte cudendi sermones*. HUMBERTUS DE ROMANIS 1508.

530 BELLUS 1991.

531 „Nouam modo vulgari volens cudendi [?] materiam.” TARNAI 1984, 326. Kibetűzési problémái nem lehettek, mert a szó jól olvasható.

532 RAMMINGER 2008; DÉRI 1991.

533 „Et si qua in dies maiora *excudemus* tuo etiam illustri nomini dedicanda putabimus” [kiemelés tőlem: BZsÁ]. HESS 1473, 2 [Prefatio]. <http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/18/34/dd/1/html/index2.htm>.

534 „Utque id latius, pluribusque pateret, calcographorum industria *excudendas* curavi” [kiemelés tőlem: BZsÁ]. WERBŐCZY 1545, AAijv.

új lelki táplálékot kívánok nyújtani”.⁵³⁵ A latin előszó két kifejezésének itt bemutatott párhuzamai összhangban állnak az információ-történeti vizsgálatok eredményeivel: a Karthauzi Névtelen részéről feltételeznünk kell a szöveg nyomtatásban való terjesztésének szándékát.

A mű összeállítójának célja

Az Érdy-kódex azon kevés magyar nyelvű középkori kézirat közé tartozik, amely egyetlen összefüggő művet tartalmaz. E műegész műfaját a kódex felfedezése óta különféleképpen határozta meg a szakirodalom. Mátray Gábor arról számolt be, hogy 1814-ben a következő felirat volt olvasható a kézirat hátsó bőrkötésén: *Codex Hungaricus Evangeliorum, sermonum De An. 1527*.⁵³⁶ Eszerint az újkori könyvkötés készítői evangéliumokat és prédikációkat tartalmazó kéziratként írták le. Ezt figyelmen kívül hagyva a magyarországi karthauziak történetét megíró Dedek Crescens Lajos 1889-ben legendáriumként nevezte meg.⁵³⁷ A kódex tartalmának meghatározása nem csak a 19. században ingadozott. Madas Edit beszéd- és legendagyűjteményként határozta meg,⁵³⁸ Lázs Sándor pedig prédikációgyűjteményként és posztilláskötetként is említi.⁵³⁹

A műfaji besorolás bizonytalansága arra vezethető vissza, hogy a kódex különféle műfajú szövegegységekből áll, amelyek közül a kutatás hol az egyikre, hol a másikkra helyezte a hangsúlyt. A kézirat műfaji sokszínűsége tükröződik Lázs monográfiájában is, ahol előkerül a perikópa fordításokat, a legendáriumokat és az olvasmányprédikációkat tárgyaló fejezetekben is. Madas 2017 márciusában bemutatott előadásában még tovább árnyalta ezt a felosztást, és a következő négy műfaj ötvözeteként írta le a művet: perikópáskönyv, középkori értelemben vett posztilláskönyv, skolasztikus prédikációgyűjtemény és legendárium.⁵⁴⁰ A perikópákhoz illesztett kommentárokat, magyarázatokat kidolgozottságuk alapján posztillának vagy prédikációnak nevezi. A kódex szövegegységei azonban – a vegyes tartalmú kódexektől eltérően – nem véletlenszerűen, hanem meghatározott koncepció szerint rendeződnek. Az eltérő típusú egységek külön kezelése megtevésztő lehet.

A kódex szerkezete a következőképpen írható le: az első nagy szövegegység a vasárnapokra (*de tempore*), a második pedig a szentek ünnepeire (*de sanctis*) szánt rész. Az első egység két alrészre oszlik: külön sorozatban tartalmazza az episztolákat és külön az evangéliumokat. A Karthauzi Névtelen mindkettő esetében az egyes

535 Madas Edit fordításában: „népnyelven való alkotással új lelki táplálékot kívánok [nyújtani].” MADAS 1985, 9.

536 MÁTRAY 1850, 189.

537 DEDEK CRESCENS 1889, 245.

538 MADAS 1985, 553; 2009-ben ezzel lényegében megegyezően prédikáció- és legendagyűjteményként utal rá: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/erdykodex>.

539 LÁZS 2016, 110–111.

540 MADAS 2017.

perikópákhoz kommentárokat is fűzött. Az első rész mindkét sorozata csonkán maradt fenn. A második, szentekről szóló rész teljes egészében ismert, ennek vegyes szerkesztésmódjáról alább lesz szó.

A latin nyelvű előszó szerint a Karthauzi Névtelen a szövegtípusok közül egyértelműen a Bibliából vett perikópákra helyezi a hangsúlyt. A perikópák központi szerepét a paratextusok is igazolják. A latin nyelvű előszó után a következő, rubrummal írt tartalomjegyelés olvasható: *Incipiunt Epistole et evangelia dominicalia ac festivalia per anni circulum*. Ezt követi – immár rubrumozás nélkül – a kiegészítés: „*cum pastillis et legendis suis*”. E felirat a mű címeként értelmezendő. Eszerint episztolákat és evangéliumokat tartalmaz a kézirat, azok posztilláival és legendáival kiegészítve.

A perikópák a többi szerkezeti egység címmegjelöléseinel is nagy jelentőséget kapnak. Nagy méretű, kiemelt pozíciójú, címszerű felirat olvasható az evangéliumi perikópákat és azok kifejtését tartalmazó szövegegység előtt: *Itt elkezdetik eszten-denként való vasárnapnak evangelioma* (Érdy-kódex, 103a). A szentekről szóló rész pedig e felvezető után következik: *Itt elkezdetik eszten-denként való szentek illő in-nepének evangelioma* (Érdy-kódex, 140a). A rubrummal írt cím nem a legendákra helyezi a hangsúlyt.

A Bibliából vett szövegrészek jelentőségét az íráskép is tükrözi. Az Érdy-kódexben kétfajta írástípus váltogatja egymást, a gótikus kurzív és a basztarda. Bakonyi Dóra megállapítása szerint az írástípusok választását a szövegek presztízse határozta meg: a Bibliából vett szövegek a „magasabb” típusú írással (basztardával) készültek, a hozzájuk tartozó prédikációk, magyarázatok és legendák viszont kurzívval.⁵⁴ Így a kéziratban ránézésre is szembeötlőek a bibliai részletek.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Karthauzi Névtelen Bibliát pótló művet akart létrehozni.

A Karthauzi Névtelennek nem sikerült véghezvinnie a munkát, amelyet tervezett. Mint már említettem, a mű első részének episztolákat és evangéliumokat tartalmazó dupla sorozata csonkán maradt fenn. Figyelemre méltó, hogy a munka nemcsak hogy hirtelen szakadt meg, hanem fokozatos egyszerűsödést is mutat: az evangéliumi sorozat kidolgozottsága nem egyenletes, az utolsó lapon pedig már csak két, közvetlenül egymás után leírt perikópafordítás található, magyarázatok nélkül, mintha kapkodva kellett volna befejezni. A szöveg ráadásul teljesen valószínűtlen helyen, mondat közepén maradt abba.

Ennek ellenére a legegységesebben kidolgozott résznek az episztolákat és azok magyarázatait tartalmazó rész tűnik: ebben az eltérő betűtípussal írt perikópák és a hozzájuk illesztett, kurzívval írt beszédek követik egymást. Ezzel szemben a második nagy rész, amely a szentek ünnepeire szól, a szövegegységek kidolgozási módját tekintve vegyes képet mutat, az egyes beszédek más-más szerkezetűek. Lázs Sándor a következőképpen foglalja össze ezt az egyenetlenséget: „[A Karthauzi

Névtelen] legendáriumában változtatja a műfajokat, hol posztillában – evangéliumi részlet után – dolgozta föl a szent életét, hol pedig csak témát ad meg, míg másutt megelégszik a vita és a passio elmondásával”.⁵⁴² A perikópa tehát – az előszóban olvasható célkitűzésnek ellentmondva – gyakran elmarad. Emellett több perikópafordítás duplán szerepel benne: ugyanazt a perikópát hozza Szent Miklós és Szent Benedek ünnepén, Szent Tamás és Szent György ünnepén, illetve Szent Fábían-Sebestyén és Szent János nyaka vágása ünnepén.

Az azonos szerkesztésű egységek mintha tömböket alkotnának. Elképzelhető, hogy közös forrásra vezethetők vissza. Az mindenesetre világos, hogy a második nagy rész nem tükrözi az előszó alapján feltételezhető tervszerűséget. Ez valamegyest azt is megmagyarázza, hogy a szakirodalom miért nem helyezett igazán nagy hangsúlyt a Karthauzi Névtelen Biblia pótlási szándékára, és miért is kezelte lényegében legendáriumként a második részt, eltekintve annak perikópáitól. Ez a rész befejezett, tehát minden bizonnyal korábban írták le, mint a kódex elején szereplő dupla sorozatot. A munka ekkori fázisában talán még nem volt olyan körvonalazott az előszóban olvasható szerkesztői szándék.

A Karthauzi Névtelen egyik forrása Guillelmus Parisiensis posztilláskötete volt.⁵⁴³ Ennek kiadásai nem teljesen egyeznek, így vannak olyanok is, amelyek nem tartalmaznak összefüggő perikópaszöveget. Ilyen például a Johann Zainer által 1478-ban Ulmban kiadott változat, amely az episztolákat tartalmazó részben az episztola szövegét csak szétdarabolva, a posztilla szövegébe olvasztva közli.⁵⁴⁴ Ezzel szemben más kiadások nemcsak hogy egyben, összefüggő szöveggként hozzák a perikópákat, hanem kifejezetten középpontba állítják, a lap közepén, nagybetűvel szedve őket. Ilyen például a Michael Furter által, 1501 körül készült Bázeli kiadás.⁵⁴⁵

A posztilla műfajhoz nem tartozik hozzá szorosan a Biblia szövegének közlése, ez a műfaji megnevezés inkább a bibliai szövegek magyarázatára fókuszál. A posztillák kiegészülhetnek a perikópák szövegével, de nem feltétlenül szükségesek hozzájuk. Az Érdy-kódex posztilláskötetként való értelmezése tehát ezekkel a fenntartásokkal bizonyul helyénvalónak.

Plenárium és posztilla

Amennyiben érzékeltetni szeretnénk a Karthauzi Névtelen előszóban is megfogalmazott szándékát, olyan műfajmegnevezésre lesz szükségünk, amelynél a perikópa nem elhanyagolható komponens. Erre alkalmas lehetne a plenárium kifejezés. A német irodalomtörténet a német nyelvű perikópagyűjteményeket nevezi plenáriumnak, amelyek az egyházi év rendje szerint tartalmazzák az evangéliumi perikópákat

542 LÁZS 2016, 324.

543 MADAS 1984, 99–105.

544 GUILLELMUS PARISENSIS 1478.

545 GUILLELMUS PARISENSIS c. 1501.

és episztolákat. A plenáriumokban gyakran szerepelnek prédikáció formájában írt glosszák, illetve a mise egyéb részeinek szövegei is. Nemes Balázs az 1536–37 körülre datálható, német és latin nyelvű ún. Medgyesi prédikációskönyvről írja, hogy rokona az Érdy-kódexnek mind plenáriumszerű elrendezésében, mind reformációellenes szándékában. Világos, hogy ha a német hagyományba próbálnánk beilleszteni a szöveget, ráillene a plenárium megnevezés.⁵⁴⁶

A plenáriumok használata különféle környezetben és alkalommal képzelhető el, a szakirodalom a következő lehetőségekkel számol: misén való felolvasás, laikus csoportok olvasmánya, kolostori asztali olvasmány, iskolai használat, illetve magánáhitat.⁵⁴⁷ A műfajba tartozó szövegek kéziratos és nyomtatott formában is terjedtek. A *Verfasserlexikon* glosszákat nem tartalmazó plenáriumokból 145 kéziratot és 57 nyomtatványt sorol fel, míg a perikópák mellett magyarázatot is tartalmazó szövegek közül 39 kézirat és 7 nyomtatvány adatait közli. Az első, glosszát is tartalmazó nyomtatott plenárium Günther Zainer augsburgi nyomdájából került ki 1473-ban, amely egy évvel később újra megjelent.⁵⁴⁸ Érdemes megjegyezni, hogy egy példánya már abban az évben eljutott a buxheimi karthuziakhoz.⁵⁴⁹

Az utolsó, reformációt megelőző nyomtatott plenáriumnak Jobst Gutknecht 1523-as nürnbergi kiadványát szokás tekinteni, amely Günther Zainer második kiadásán alapszik. A magyarázatokkal ellátott perikópagyűjtemények nyomtatásának korszaka ez alapján tehát 1473 és 1523 közé tehető. Ugyanakkor Luther 1522-es *Kirchenpostille* című művét úgy is említik, mint a reformáció korának első plenáriumát.⁵⁵⁰ A plenárium és a posztilla megnevezés ezen a ponton összeér: Luther munkásságától kezdve a magyarázatokkal ellátott perikópáskönyvet már inkább a posztilla kifejezéssel jelölik.

Ugyanúgy, ahogyan a németeknél, Luther fellépése után nálunk is a posztilla kifejezést használják a perikópát és annak magyarázatát is tartalmazó művekre. Heltsai János az 1636-ig tartó időszak perikópákat tartalmazó nyomtatványait vizsgálva külön kezeli a perikópáskönyveket, amelyek csak a perikópákat tartalmazzák, de magyarázatokat nem, illetve a posztillásköteteket, amelyek nemcsak a perikópákat, hanem azok magyarázatát is közlik. Perikópáskönyvből húsz nyomtatványt sorol fel (az első: Kolozsvár, 1550), posztilláskötetből pedig tízet.⁵⁵¹ E tíz posztilláskötet közül az első 1574-ben jelent meg, Kulcsár György összeállításában, majdnem ötven évvel a Karthauzi Névtelen műve után.⁵⁵² Az Érdy-kódex műfaji tekintetben ezzel a tíz posztilláskötettel állítandó egy sorba.

546 NEMES 2015.

547 REINITZER–SCHWENCKE 1989; ZAPF 2011; a plenárium-fogalom különböző használatáról – a posztilla fogalmával is összevetve – lásd: KOTTMANN 2009, 29–58.

548 ZAINER 1473.

549 WITKOWSKI 2001, 21–116.

550 BLUHM 1965, 213–231.

551 HELTAI 2012.

552 KULCSÁR 1574.

A nyomtatott formában közreadott szentmise olvasmányok devóciós célú felhasználása Európa-szerte elterjedt volt már az Érdy-kódex keletkezését megelőző évtizedekben is. Guillelmus Parisiensis posztilláskönyvének népszerűségét vizsgálva Anne T. Thayer kiemeli, hogy a latin nyelvű mű sikerében az is közrejátszhatott, hogy talán már laikus olvasói is voltak. A nyomtatott előszó tanúsága szerint ugyanis mindazoknak szól a mű, akik az evangélium és episztola magyarázatára vágnak.⁵⁵³ Thayer szerint elképzelhető, hogy a prédikátorok mellett apácák és laikusok is használták, akik valamelyes latin tudással rendelkeztek, és a nyomtatás miatt egyre inkább hozzáfértek könyvekhez. A művet devóciós olvasmányként használhatták, amely felhasználást elősegíthették az egyes kiadásokban található metszetek. A tanulmány szerzője szerint Guillelmus *Postillájának* devóciós célú felhasználását valószínűsítik a 15–16. században nagy népszerűségnek örvendő, vele párhuzamosan terjedő, népnyelven kinyomtatott plenáriumok. E szövegekre tehát olyan nagy volt az igény, hogy a szakirodalom még a latin nyelvű gyűjtemények devóciós jellegű használatát sem zárja ki.

Már a 15. században számos nemzet büszkélkedhetett a német nyelvű plenáriumokhoz hasonló, nyomtatott népnyelvű gyűjteményekkel. A zaragozai humanista tudós, Gonzalo García de Santa María 1485-ben nyomtattatta ki spanyol nyelvű episztola- és evangéliumgyűjteményét, melynek címe az Érdy-kódexére emlékeztet: *Evangelios e Epístolas, siquier liciones de los domingos e fiestas solemnes de todo el anyo e de los santos*.⁵⁵⁴ A mű lényegében Guillelmus Parisiensis *Postillájának* spanyol nyelvű fordítása. 1512-ben Ambrosius de Montesino ferences szerzetes szerkesztésében újra megjelent, *Epístolas y Evangelios por todo el año con sus doctrinas y sermones* címmel. 1497-ben pedig elkészült Guillelmus portugál nyelvű kiadása is, az *Evangelhos e Epístolas com as suas exposições en romãce*. A népnyelvű perikópák nyomtatásában természetesen Itália sem maradt el: az 1550-ig kiadott népnyelvű itáliai vallásos könyvek listájában 65 cím tartalmazza az „Epistole e evangelií” szókapcsolatot, ezek közül többről már címe alapján is kiderül, hogy kommentárokat is tartalmaz.⁵⁵⁵

E művek összeállítói és a belőlük készült nyomtatványok kiadói – a magyarországi helyzettől eltérően – széles olvasóközönségre számíthattak, részben annak is köszönhetően, hogy az írni-olvasni tudás már a laikusok között is elterjedt volt. E laikus olvasóréteg megléte azonban nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy népnyelvű szövegek nyomtatásban való terjesztése jövedelmező vállalkozássá váljon. Tanulságos ebből a szempontból az 1487-ben Jean de Rély szerkesztésében megjelent, francia nyelvű *Bible historiée*. E kommentált Biblia a 13. századi Guyart des Moulins művén alapszik, és az Érdy-kódexhez hasonlóan kifejezetten egyházi célközönség

553 THAYER 2004, 57–74; az előszóból vett idézet: „ac pro omnibus sacrorum evangeliorum ac epistolarum expositionem cupientibus”.

554 WILKINSON 2010, 521–522; HEIJDEN–ROEST 2020.

555 SCHUTTE 1983; az olasz nyelvű Biblia-kiadásokhoz lásd: BARBIERI 1992.

számára készült. Guyart des Moulins Petrus Comestor *Historia Scholasticá*jának francia fordításához fejezetről fejezetre hozzáillesztette a Vulgáta szövegét, amely a szöveg hagyományozódása során odáig fejlődött, hogy a 15. századra elkészült belőle egy kommentárokkal ellátott teljes francia bibliafordítás. Jean de Rély egy ilyen kommentált bibliafordítást adott ki, két előszó kíséretében. Ebben így jelöli meg célközönségét: „la translation faite nompas pour les clerzc mais pour les lais et simples religieux et hermites qui ne sont pas litterez”.⁵⁵⁶ Vagyis a címzettek laikus és egyszerű szerzetesek, illetve remeték voltak.

A 15. században kinyomtatott népnyelvű perikópagyűjtemények közül fontos még megemlíteni a Bernardin Spličanin (Bernardinus Spalatensis) által összeállított ószláv ősnymotatványt. A nyomtatvány 1495-ben készült Velencében, Damianus de Gorgonzola kiadásában.⁵⁵⁷ A szakirodalomban plenáriumnaként, evangelistáriumnaként (*Evangelistarium Illyricum*) és lektionáriumnaként is említik.⁵⁵⁸ Annak ellenére, hogy népnyelven íródott, felhasználói bizonyára egyházi környezetben keresendők.

A karthauziak és a nyomtatás

A Karthauzi Névtelen szerzetesrendjétől nem állt távol a korszak új találmánya, a nyomtatás. Werner Rolewinck (1425–1502) kölni karthauzi szerzetes, a legkorábbi nyomtatott kronologikus világtörténelem-könyv szerzője, prófétai tűzzel ünnepelte a könyvnyomtatás feltalálását.⁵⁵⁹ Annak ígéretét látta benne, hogy a könyv minden rendű-rangú, nemzetiségű és nyelvű nép között elterjedhet. E gondolatait tartalmazó műve igen népszerű volt: 1474 és 1500 között öt nyelven legalább 33 kiadásban jelent meg.

A karthauziak fontos szerepet vállaltak a könyvnyomtatás korai időszakában: számos nyomdával álltak kapcsolatban, több kéziratukat kinyomtatták, sőt saját nyomdáik is voltak.⁵⁶⁰ Karthauziak által szponzorált nyomdák voltak Kölnben, Rosstockban és Strasbourgban, saját nyomdájuk volt Parmában, Ferrarában, Lyonban, Namurban, Velencében és Gripsholmban. A gripsholmi karthauziak 1498-as Alanus de Rupe-kiadását a kolostor alapítói finanszírozták, és meghagyták a szerzeteseknek,

⁵⁵⁶ Első kiadása, még más előszóval: JEAN DE RÉLY 1498–1499; az idézett előszóhoz lásd: REUSS 1979, 241–242; FOURNIÉ 2009.

⁵⁵⁷ BERNARDINUS SPALATENSIS 1495.

⁵⁵⁸ MARETIĆ 1885. Lásd még: a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* és az *Incunabula Short Title Catalogue* adatait. A nyomtatvány incipitje szerint „vulgarizacio dalmatica epistolarum et evangeliorum”. Explicitje: „Euangelia et epistole cum prephationibus et benedictionibus per anni circulum. In lingua ylliricha feliciter expliciunt: Emendata et diligenter correcta per fratrem Bernardinum spatatensem: Impressum venetijs per Damianum mediolanensem. Anno. d. MCCCXCV, die. Xlj. martij.”

⁵⁵⁹ BÁRCZI 2007, 115–116.

⁵⁶⁰ WITKOWSKI 2001.

hogy küldjenek szét példányokat a többi svéd és külföldi karthauzi kolostorba is. Nyomdájukat végül 1525-ben, a reformáció miatt zárták be.

A karthauziak a liturgikus könyveket a 15. század végén már nyomtatott formában használták, a 16. század folyamán pedig rendszeresen újra kiadták őket. Legkorábbi misszáléjük 1496 körül jelent meg, melynek egy magyarországi használatú példányát az Egyetemi Könyvtár őrzi.⁵⁶¹ Emellett fennmaradt egy 1506-os breviárium, melynek magyarországi használatát egykorú vaknyomásos bőrkötése alapján sikerült bizonyítani.⁵⁶² A liturgikus könyvek mellett a rend nyomtatott statutumai is használatban voltak az országban: egy lehnici példányt ma Turócszentmártonon őriznek.⁵⁶³

Korábban már említettem, hogy Günther Zainer 1474-es plenáriuma már a kinyomtatás évében eljutott a buxheimi karthauziakhoz. Eszerint a karthauzi kolostor hasznát tudta venni az Érdy-kódexhez hasonló, népnyelvű, magyarázatokkal ellátott perikópa fordításnak. Valószínűleg a kolostorban élő konverzus testvérek forgathatták, ám ennek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet még egy adatra. Pápai kiváltságlevelek tanúsítják, hogy az egyébként remeteéletet élő karthauziak fokozatosan egyre több jogot szereztek lelkipásztori teendők végzésére is.⁵⁶⁴ Ebből az általános tendenciából nem maradt ki Magyarország sem, a korszakban több karthauzi kolostor birtokán is épült kápolna a környékbeliek lelkigondozására. A karthauzi szerzetesek birtokában is lehettek saját felhasználásra készített, anyanyelvi prédikációvázlatok. Talán a Karthauzi Névtelen is ilyenek alapján dolgozott.

A Karthauzi Névtelen tehát bibliapótlékként képzelte el művét, amelyet egyszerűbb férfi és női szerzetesekhez, illetve tanulókhöz kívánt eljuttatni. Az előszóban úgy fogalmaz, hogy munkájában újfajta írási módszert (*novo scribendi genere*) alkalmaz, amely kifejezés a korszakban a nyomtatásos terjesztést jelentette. Számos érv szól amellett, hogy komolyan vegyüek az előszóban foglaltakat, és a Karthauzi Névtelen részéről feltételezzük a szöveg nyomtatásban való terjesztésének szándékát. Vállalkozása azonban sikertelen maradt, s az általa megnevezett újfajta írási módszer ebben a műfajban csak a reformációt követően talált folytatókra.

⁵⁶¹ A magyarországi karthauziak könyveihez lásd: BARTÓK Zsófia Ágnes, *A magyarországi karthauziak könyvei (xlsx)*. http://sermones.elte.hu/?az=380_karth_000. KARTHAUZI MISSZÁLE c. 1496. Magyarországon használt példánya: Egyetemi Könyvtár Inc. 881. CSAPODI–CSAPODINÉ 1988, 532.

⁵⁶² KARTHAUZI BREVIÁRIUM 1506. Magyarországon használt példánya: MTAK Ant. 138. CSAPODI–CSAPODINÉ 1988, 767.

⁵⁶³ KARTHAUZI REND STATUTUMAI 1510. Magyarországon használt példánya: Turócszentmárton, Matica slovenská Inc. B 60.

⁵⁶⁴ PÁSZTOR 2000, 9–10.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar középkorkutatás a 15. század második felében meginduló kolostori reformok jelentőségét felismerve az apácairodalom megértését tűzte ki elsődleges céljául. Ennek szövegeihez képest marginálisnak tűnt az egyházi férfiak írásbelisége, amely az emlékek számát és terjedelmét tekintve is eltölpül a teljes egészében magyar nyelvű kódexeket is hátra hagyó kolostori irodalom mellett. Munkámban arra tettem kísérletet, hogy feltérképezzem az egyházi férfiak perifériára szorult szövegeit, és beazonosítsam azok felhasználási módját. Az összegyűjtött szövegek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a 16. század elején már mind a lelkipásztorok, mind a szerzetesek figyelemre méltó magyar nyelvű írásbeliséggel rendelkeztek, ráadásul úgy tűnik, hogy a legkorábbi, korszakukban társtalan emlékek is a 16. század felől érhetők meg. A Halotti beszéd – mint szerkönyvbe törzsanyagként lejegyzett magyar nyelvű exhortáció – műfaji tekintetben teljes mértékben megegyezik a Telegdi Miklós *Agendarius*ában található temetési beszéddel, holott a két, szertartásba illesztett exhortáció között majdnem négyszáz év a különbség.

Korábban csak egy-egy, önmagában nehezen értelmezhető adattal rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy a magyar nyelv a reformációt megelőzően is szerepet kaphatott a liturgiában. A fenti gyűjtésnek köszönhetően ez az alkalmi nyelváltás immár rendszerszinten vizsgálható. Általánosan elterjedt lehetett a magyar nyelvű prédikáció eleji ima, a közgyónás, és az áldozási ima is. Liturgikus eseményeken jellemzően akkor szólalhattak meg magyarul, amikor a hívek valamilyen formán bekapcsolódtak a szertartásba. A Halotti könyörgés magyar nyelvűsége is feltehetően azzal magyarázható, hogy e kötött szövegű liturgikus elem felcserélhető volt a híveknek mondott Halotti beszéddel. De a népnyelv liturgiabeli használata akár még ennél is kiterjedtebb lehetett. A Radó Polikárp által hivatkozott szegedi bejegyzés szerint nem volt példa nélküli a magyar nyelvű liturgikus ének, a domonkos memento-ima pedig arról tanúskodik, hogy nem minden pap számára volt megkerülhetetlenül fontos a magasabb presztízsű latin nyelv használata egy, a hívek közreműködése nélkül mondott magánimában.

Az adatgyűjtés nemcsak a liturgia, hanem a prédikációk területén is tudott újdonságokkal szolgálni. Madas Edit abból a tényből, hogy a Pray-kódexet követő századokból csak latin prédikációkat kísérő magyar glosszák maradtak fenn, arra következtetett, hogy a latin kultúrájú papságnak magyar nyelvű beszédmintákra közvetlenül nem volt szüksége, a Sarbak Gábor által ismertetett göttweigi töredékes prédikációfordítást pedig mint szokatlan, a magyar nyelvű anyaghoz nem illeszkedő emléket említette.⁵⁶⁵ A fent bemutatott gyűjtés árnyalja ezt a képet. Egyrészt

úgy tűnik, hogy az egyházi férfiak magyar nyelvű írásbeliségének szegényessége nem csak annak tulajdonítható, hogy ez a csoport latin műveltségű volt. A latinul tanulók, és a latinul kevésbé tudók igényelték volna magyar nyelvű segédanyagokat, ám nem igazán voltak olyan társaik, akik ellátták volna őket ilyen szövegekkel. Emellett olyan kezdeményező személyből is hiány lehetett, aki egységesíteni szeretne volna a főként szóban terjedő magyar nyelvű hagyományt, és ezt a reformot írásban, mintaszövegek közrebocsájtásával akarta volna megvalósítani. Másrészt kiderült, hogy a göttweigi töredékes prédikációfordítás mégsem rokontalan emlék. Amellett, hogy sikerült feltárni az emléktípus tágabb kontextusát, az is világossá vált, hogy egyházi férfiak nemcsak a göttweigi töredékhez hasonló, jegyzetszerű szövegeket rögzítettek, hanem egy idő után már ilyesféle emlékek gyűjteményes lejegyzésére is sor került. Magyar nyelvű szövegek kisebb gyűjteményekbe rendezése a 16. századdal kezdődően lett jellemző. Gyűjteményes forrás az Egyetemi Könyvtár lappangó Guillelmus Parisiensis-kötete, amelybe a bejegyző olyan magyar nyelvű szövegeket rögzített, amelyeknek a misén, illetve a prédikáció során kell elhangoznia. 16. század eleji gyűjtemény található a Németújvári misekönyvben is, amelynek bejegyzései a mise áldozati részéhez kapcsolódnak. Gyűjteménynek tekinthető a Sági-emlékegyüttes, a Guillelmus-kódex, a Münchener ferences kézirat, vagy akár a Kazinczy- és a Tihanyi kódex is.⁵⁶⁶

A források arról tanúskodnak, hogy a 15–16. században nagy változás történt a latinul tudó egyházi férfiak magyar nyelvű írásbeliségében, e századokban ugyanis az írott emlékek száma határozottan emelkedni kezd. Ebben fontos szerepe lehetett a nyomtatványok elterjedésének: a kéziratok emlékek nagy részét ősnomtatványok és korai nyomtatványok, vagy azokhoz kötött füzetek őrizték meg. A szövegek lejegyzéséhez ezután könnyebb volt szabad írófelületet találni. Az írott források gazdagodását társadalmi változások is támogathatták: a nyomtatványok elterjedéséhez hasonlóan éppen a 16. század elejéhez köthető az a jelenség is, hogy a papi pálya a szegényebb rétegek társadalmi mobilitásának eszközévé vált.⁵⁶⁷ Elképzelhető, hogy ez az új papi réteg már másképp viszonyult a korábban uralkodó szóbeli hagyományhoz, vagy akár a magyar nyelven való íráshoz.

Bár ekkortól jelentősen megnövekszik az emlékek száma, egy-egy szöveg feltehetően továbbra is csak egy szűkebb kör szóbeliségéről állít emléket, írásbeli hagyományozással nemigen számolhatunk. A *Sermones dominicales* másolója az előttük fekvő szövegváltozat magyar nyelvű glosszáit nem gépiesen másolták, hanem olyan szövegelemeknek tekintették azokat, amelyek helyére az általuk ismert magyar nyelvű változatot is be lehetett illeszteni.

⁵⁶⁶ A papok által használt gyűjteményes források kérdéséhez lásd még Aranyassi Gellértfi János – főként latin–német nyelvű szövegeket tartalmazó – kódexét, amely Csontos János szerint dióhéjban mindazon ismeretek tartalmazza, melyekre egy papnak szüksége van. CSONTOSI 1879, 82; BOGNÁR P. 2016, 39–41.

⁵⁶⁷ ERDÉLYI 2011, 203, 207.

A magyar nyelvű egyházi kifejezések és szövegek változatossága arra enged következtetni, hogy a Tarnai Andor által másodlagos szóbeliségnek nevezett, papok körében élő szóbeliség nem hozott létre egységes hagyományt, hanem alapvető tulajdonsága volt a heterogeneitás. Ezt láttuk az esküszöveg szöveg-hagyománya, a gyónási ima szöveg-változatai és felhasználási módjai, a prédikáció eleji könyörgés, vagy akár a Biblia többszintű értelmezésének megnevezései kapcsán is. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés kétféleképpen fordítja magyarra a *fratres* megszólítást: *feleim*, illetve *szerelmes bráttim* formában. Horváth Iván ebből arra következtetett, hogy a népnyelvű szövegek áramlását megelőző korszakban még nem létezett népnyelvű liturgikus szakterminológia, a helyi rítusközösségek között a népnyelvi szövegek alig teremtettek kapcsolatot.⁵⁶⁸ A későbbi egyenetlenségeket látva hozzátehetjük, hogy a népnyelvű liturgikus szakterminológia a teljes korszakban sokszínű és rugalmas volt. Jellemző, hogy még az 1517-ben nyomtatásban megjelenő Veszprémi pontifikále sem közölte a benne említett, liturgikus alkalmakon elhangzó magyar nyelvű szövegeket, ilyen jellegű emlékeket csak kézírásos bejegyzésekből ismerünk. Az, hogy a 15–16. században felszaporodtak a bejegyzések, szintén ennek a nagyon vegyes hagyománynak köszönhető: amikor lejegyezték őket, éppen azt rögzítették, hogy a sok variáns közül ők melyiket használják. Horváth Iván olvasáshatár-elmélete tehát kiegészíthető azzal a megfigyeléssel, hogy a latinul tudók között még az abszolút olvasáshatár után sem jellemző a magyar nyelvű szövegforgalom, szövegek legtöbbje eredeti szerzői kézirat kell, hogy legyen.⁵⁶⁹ Latinul tudó személy más latinul tudó személy fordításával nemigen foglalkozott. A *Sermones dominicales* két példánya és a Sági-émlékegyüttes valószínűsíthető másolatai ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy az egyházi férfiak körében a magyar nyelvű kifejezések és szövegek másolása valamikor a 15. században kezdődhetett meg. Talán éppen az ezekhez hasonló helyi hálózatok erősödése miatt vált egyre világosabbá, hogy a magyar nyelvű szövegek terjesztése szükséges és lehetséges.

A Karthauzi Névtelen fontos motorja lehetett volna ennek a változásnak, ambíciózus célját azonban nem tudta elérni. Sikertelen vállalkozása után tíz évvel a célcsoport egy része Gyöngyösi Gergely regulafordításának köszönhetően magyar nyelvű nyomtatott szöveghez jutott. Majdnem ötven évvel az Érdy-kódex lejegyzése után, 1574-ben pedig megjelent az első, a Karthauzi Névtelen célkitűzésének megfelelő műfajú magyar nyelvű szöveg, a Kulcsár György összeállításában készült posztilláskötet. A 16. század utolsó harmadában Telegdi Miklós munkájának eredményeképpen pedig már az egyszerű papok is magyar nyelvű mintabeszédeket tarthattak a kezükben.

568 HORVÁTH I. 2021.

569 Vö. HORVÁTH I. 2015a.

BIBLIOGRÁFIA

- ABAFFY–REMÉNYI–MADAS 1997. = *Debreceni kódex, 1519: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Az előkészítő munkát végezte ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, a bevezetést írta MADAS Edit, REMÉNYI Andrea. Régi Magyar Kódexek 21. Budapest: Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997.
- ÁCS 2002. = ÁCS Pál. „Ne paráználkodjál»: A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában”. In *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29*, szerkesztette SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 227–233. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.
- ALEXANDER CARPENTARIUS 1496. = ALEXANDER CARPENTARIUS. *Summa que Destructorium viciorum appellet[ur]*. Nuremberg, 1496.
- AMANN–MICHEL 1933. = Émile AMANN, Albert MICHEL. „Pénitence”. In *Dictionnaire de théologie catholique*, vol. 12 (Paul Ier – Philopald), éd. Alfred VACANT, Eugene MANGENOT, Émil AMANN, 722–1050. Paris: Librairie Letouzey et Ané, 1933.
- A. MOLNÁR 2000. = A. MOLNÁR Ferenc. *Két régi magyar ima az oltáriszentségről: A Laskai Sorok és párbuzamos szövege a Theurewk-kódexben*. Nyelvtudományi Értekezések 148. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.
- A. MOLNÁR 2009. = A. MOLNÁR Ferenc. „Luther Márton Kis kátéjának Tízparancsolat-szövege a Kazinczy-kódexben”. *Evangelikus Élet* 74 (2009): 10. https://medit.lutheran.hu/files/evangelikus_élet_200925.pdf.
- ANTONINUS FLORENTINUS 1477. = ANTONINUS FLORENTINUS. *Summa theologica* II. Venezia: Johannes de Colonia, Johannes Manthen, 1477.
- BAJÁKI 2018. = BAJÁKI Rita. „Úrvacsora- és Oltáriszentség-imádságok első imakönyveinkben”. In *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerkesztette SZELESTEI N. László, 9–19. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 21. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018.
- BAKONYI 2014. = BAKONYI Dóra. *Az Érdy-kódex 220 lapjának kritikai szövegkiadása és elemzése a kézazonosítás nyelvészeti módszereivel*. Disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2014.
- BÁLINT 1962. = BÁLINT Sándor. „Egy szegedi nyelvemléktöredék”. *Magyar Nyelv* 58 (1962): 235.
- BÁLINT 1964. = BÁLINT Sándor. „A szegedi franciskánusok könyvtárának XVI. századi állománya”. *Magyar Könyvszemle* 80 (1964): 134–141.
- BALLAGI 1879. = BALLAGI Aladár. „Felvidéki könyvtárbúvárlatok”. *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 13–20.

- BÁN 1976. = BÁN Imre. *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Irodalomtörténeti Füzetek 88. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- BANEU 2018. = Alexandra BANEU. „The *Rosarium* of Pelbartus of Themeswar: Notes on its Sources”. In *New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook 2017–2018*, edited by Irina VAINOVSKI-MIHAI, 53–87. Bucharest: New Europe College, 2018.
- BARBIERI 1992. = Edoardo BARBIERI. *Le Bibbie italiane del Quattrocento e del Cinquecento: Storia e bibliografia ragionata delle edizioni in lingua italiana dal 1471 al 1600*. Milano: Editrice Bibliografica, 1992.
- BÁRCZI 2007. = BÁRCZI Ildikó. *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*. Historia litteraria 23. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- BÁRTH 2005a. = BÁRTH Dániel. *Esküvő, keresztelő, avatás: Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Szövegek és elemzések, 1. Budapest: MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005.
- BÁRTH 2005b. = BÁRTH Dániel. „A katolikus egyházi irányítás és a népi kultúra kapcsolatának kora újkori forrásai”. *Ethno-Lore: Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve* 2005: 47–70.
- BARTÓK I. 2018. = BARTÓK István. „»Atyám tyúkjá«: Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században. *Irodalomtörténeti Közlemények* 12 (2018): 470–489.
- BARTÓK I. 2019. = BARTÓK István. „»Máriának öccse, Márta«: A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásai”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 740–763.
- BARTÓK Zs. 2015a. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „Az Érdy-kódex célközönsége: Nyelvemlékkódex a nyomtatás terjesztés küszöbén”. In *Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében: A Veszprémi Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai*, szerkesztette KARLINSZKY Balázs, 233–248. Veszprém: Veszprémi Főegyházmegye, 2015.
- BARTÓK Zs. 2015b. = BARTÓK Zsófia Ágnes. *Az Érdy-kódex exemplumai*. Disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2015.
- BARTÓK Zs. 2016a. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „»Practica more conclusionis«: Egy égi per és funkciói az Érdy-kódexben”. In *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, I, szerkesztette CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 314–329. Régi Magyar Színház 6. Eger: EKE, Líceum Kiadó, 2016.
- BARTÓK Zs. 2016b. = BARTÓK Zsófia Ágnes. *Bartók Zsófia Ágnes recenziója Lázs Sándor monográfiájáról*. Budapest: reciti, 2016. <http://reciti.hu/2016/3813>.
- BARTÓK Zs. 2018a. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A reformáció előtti magyar nyelvű szövegek használói (Előtanulmány)”. In *Folyamatosság és változás: Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században: A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2017. augusztus 30–31-én rendezett konferencia előadásai*,

- szerkesztette KARLINSZKY Balázs és VARGA Tibor László, 255–268. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2018.
- BARTÓK Zs. 2018b. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A Karthauzi Névtelen műve és Gutenberg találmánya: Újabb adatok a latin előszó értelmezéséhez”. In */HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia. Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018. <http://hi70.hu/2018/03/27/bartok/>.
- BARTÓK Zs. 2018c. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A Karthauzi Névtelen művének műfaji környezete”. In *A könyv és olvasója: A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, szerkesztette FÁBIÁN Laura, LOVAS Borbála, HARASZTI SZABÓ Péter és UHRIN Dorottya, 45–57. Budapest: MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2018.
- BARTÓK Zs. 2019. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „Anyanyelvűség a középkori liturgiában: A Halotti beszéd és Könyörgés műfaji kérdéseihöz”. In *Írások a Pray-kódexről*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes és HORVÁTH Balázs, 9–17. Műhelytanulmányok 5. Budapest: Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019. <http://real.mtak.hu/94241/?fbclid=IwAR0oaD-49oScPl4W-JVyHka93RtmTNPmKFlSeAMExHY5Z6L9vb4qQS8-LmZE>.
- BARTÓK Zs. 2020a. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt”. In *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerkesztette PAPP Ingrid, 45–58. Reciti konferenciakötetek 7. Budapest: reciti, 2020.
- BARTÓK Zs. 2020b. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A gyónás magyar nyelvű szövegemlékei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 317–333.
- BARTÓK Zs. 2021a. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A magyarországi írásbeliség kezdetei”. In *Magyar irodalomtörténet*, szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?book=BIMAGYIRAS>.
- BARTÓK Zs. 2021b. = BARTÓK Zsófia Ágnes. „A gyónás lehetséges hibái és a természet elleni bűnök fajtái: A *Guillermus-kódex* két bejegyzéséről”. *Verso: Irodalomtörténeti folyóirat* 4, 1. sz. (2021): 5–21. http://versofolyoirat.hu/verso2021_1.pdf.
- BARTÓK Zs. 2021c. = BARTÓK Zsófia Ágnes. *A prédikáció elején elhangzó ima ismeretlen középkori forrásai*. Megjelenés alatt.
- BATTHYÁNY 1827. = BATTHYÁNY Ignác. *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae*. III. Claudiopoli, 1827.
- BAUER 1996. = Christian BAUER. *Geistliche Prosa im Kloster Tegernsee: Untersuchungen zu Gebrauch und Überlieferung deutschsprachiger Literatur im 15. Jahrhundert*. Tübingen, 1996.

- BELLUS 1991. = BELLUS Ibolya. „cudo, -ere, cudi, cusus”. In *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae: A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*, kiadásra előkészítette BORONKAI Iván. Vol. II (C). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. <http://clph.elte.hu/llmaeh/mklsz/index.php>.
- BERHIDAI 2012. = BERHIDAI Lajos Piusz. „Laskai Osvát prédikációja a kontemp-lációról”. *Sapientiana* 5 (2012): 33–47.
- BLAZOVICH 2007. = BLAZOVICH László. *Szeged rövid története*. Dél-alföldi évszázadok 21. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2007.
- BLUHM 1965. = Heinz BLUHM. „The Rendering of Galatians 3:23-4:2 in the Printed High German »Plenaria« and in Luther’s »Christmas Postil«”. *The Journal of English and Germanic Philology* 64 (1965): 213–231.
- BOGNÁR A. 1963. = BOGNÁR András. „Magyar glosszák egy Pelbárt-kötetben”. *Magyar Nyelv* 59, (1963): 223–225.
- BOGNÁR P. 2016. = BOGNÁR Péter. *A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai*. Információ-történeti Műhely. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016.
- BORDA 2004. = *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái: Borda Lajos gyűjteménye*. Katalógus. Műgyűjtő Magyarok 5. Zebegény: Borda Antikvárium, 2004.
- BORNEMISZA 1577. = BORNEMISZA Péter. *Negy koenyvetske a keresztyeni hitnec tudományarol: 1. Az elsoe koenyvetske kitsin gyermetskeknec: 2. Az korosb koessegnec: 3. Az predikatoroknac roevind tanusagokra: 4. Vigasztalo koenyvetske / az magyar iras olvasasnac modgyaval es szep imatkozasockal egyetembe roendeltetet Bornemiszsa Peter által*. Sempte: [typ. Bornemiszsa], 1577. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_138/.
- BORSA 1955a. = BORSA Gedeon. „Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez”. *Magyar Könyvszemle* 71 (1955): 296–298.
- BORSA 1955b. = BORSA Gedeon. „Budai könyvkereskedők a középkorban”. *A Könyv* 5 (1955): 270–273.
- BORSA 1986. = BORSA Gedeon. „Hazai egyházmegyék Mohács előtti nyomtatott zsinati határozatai”. *Magyar Könyvszemle* 102 (1986): 71–74.
- BORSA 2005. = BORSA Gedeon. „Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői”. *Magyar Könyvszemle* 121 (2005): 1–23.
- BERNARDINUS SPALATENSIS 1495. = BERNARDINUS SPALATENSIS. *Epistolae et Evangelia [Church Slavonic]*. Venezia: Damianus de Gorgonzola, 1495.
- BERRÁR-KÁROLY 1984. = *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerkesztette BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- CAHORSI RITUÁLE 1593. = *Manuale paroecorum et sacerdotum ad usum insignis ecclesiae et dioecesis Cadurcensis*. Cahors: Iacobus Rousseau, 1593. <https://usuarium.elte.hu/book/768/view>.
- CHARTRES-I RITUÁLE 1490. = *Manuale sacerdotum secundum usum dioecesis Carnotensis*. Paris: Guillelmus Maynial, 1490. <https://usuarium.elte.hu/book/234/view>.

- CONTI 2011. = Fabrizio CONTI. *Preachers and Confessors against „Superstitions”: The Rosarium sermonum by Bernardino Busti and its Milanese Context (Late Fifteenth Century)*. Doctoral Thesis. Budapest: CEU Department of Medieval Studies, 2011. <http://www.etd.ceu.hu/2011/mpfcofo1.pdf>.
- CORNETT 2011. = Michael E. CORNETT. *The Form of Confession: A Later Medieval Genre for Examining Conscience*. Doctoral Thesis. Chapel Hill: University of North Carolina, Department of English and Comparative Literature, 2011. <https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/ff365645x>.
- COXE 1840. = Henry Octavius COXE. *Forms of Bidding Prayer: With Introduction and Notes*. Oxford: John Henry Parker, 1840.
- CRANE 2010. = Marc CRANE. „A Scholastic Response to Biblical Humanism: Noël Beda against Lefèvre d’Etaples and Erasmus (1526)”. *Humanistica Lovaniensia* 59 (2010): 55–81.
- CSAPODI 1973. = CSAPODI Csaba. *A „Magyar Codex” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)*. A MTAK kéziratárának katalógusai 5. Budapest: MTAK, 1973.
- CSAPODI 1984. = CSAPODI Csaba. *A Jordánszky-kódex*. Budapest, 1984.
- CSAPODI et al. 1986. = CSAPODI Csaba et al. *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. Budapest: Interpress, 1986.
- CSAPODI–CSAPODINÉ 1988. = CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, szerk. *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I: Fönmaradt kötetek 1. A–J*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23 (98). Budapest: MTAK, 1988.
- CSAPODI–CSAPODINÉ 1993. = CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, szerk. *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt II: Fönmaradt kötetek 2. K–Z; Lappangó kötetek*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 31 (106). Budapest: MTAK, 1993.
- CSAPODI–CSAPODINÉ 1994. = CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, szerk. *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt III: Adatok elveszett kötetekről*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 33 (108). Budapest: MTAK, 1994.
- CSATÓ 1834. = CSATÓ Pál. *Magyar nyelvelbeli ragasztékok és szóképzők*. Nyelvtudományi Pályamunkák 1. Buda: Magyar Tudós Társaság, 1834.
- CSONTOSI 1879. = CSONTOSI János. „Aranyasi Gellértyi János Codex 1462–1473-ból”. *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 69–83.
- CSONTOSI 1884. = CSONTOSI János. „A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai”. *Magyar Könyvszemle* 9 (1884): 209.
- DEDEK CRESCENS 1889. = DEDEK CRESCENS Lajos. *A karthausiak Magyarországon*. [Szerző saját kiadása], 1889.
- DÉRI 1991. = DÉRI Balázs. „excudo, -ere, -cudi, -cusus”. In *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae: A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*, kiadásra előkészít-

- tette BORONKAI Iván, *BELLUS Ibolya*, vol. III (D–E). Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 1991.
- DÉRI 2009. = DÉRI Balázs. „The 1484 Missal in the book culture of Hungary”. In *Missale Strigoniense 1484*, edidit Blasius DÉRI, XV–XXIV. Monumenta Ritualia Hungarica, I. Budapest: Argumentum Kiadó, 2009. http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/kiadvanyok/MRH/MRH01_Missale%20Strigoniense%201484.pdf.
- DIENES 1966. = DIENES Erzsébet. „Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról”. *Magyar Nyelv* 62 (1966): 17–29.
- DIENES 1969. = DIENES Erzsébet. „Az Érdy-kódex írójáról”. *Magyar Nyelv* 65 (1969): 312–315.
- DOBOS 1847. = DOBOS János. „Egyházi régiségek: Magyar prot. egyházi szertartások (Folytatás)”. *Protestáns egyházi és iskolai lap* 6 (1847): 136–140.
- DOBSZAY 1998. = DOBSZAY László. *Magyar zenetörténet*. Budapest: Mezőgazda Kiadó, 1998.
- DOMOKOS 1966. = DOMOKOS Pál Péter. „Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből”. *Magyar Nyelv* 62 (1966): 489–492.
- DÖBRENTEI 1838. = DÖBRENTEI Gábor. *Halottfeletti megszólítás a néphez, vagy Temetési beszéd és Könyörgés*. Régi magyar nyelvemlékek I. Buda: Magyar Tudós Társaság, 1838.
- DÖMÖTÖR 2001. = *Gyöngyösi Kódex: Az 1500-as évek elejéről*. Kiadja DÖMÖTÖR Adrienne. Régi magyar kódexek 27. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001.
- DÖMÖTÖR 2018. = DÖMÖTÖR Adrienne. „Van itt egy kis szabad hely? Vallási köttődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón”. In *Litteris vincimur: I. Scriptorium konferencia (Vác, 2017. május 11–12.)*, szerkesztette BOROS István és TAKÁCS László, 89–110. Budapest: Szent István Társulat, 2018.
- DÖMÖTÖR 2019. = DÖMÖTÖR Adrienne. „Mire jók az üres lapok? Pesti Mihály bibliájának magyar nyelvű bejegyzései”. In *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*, szerkesztette FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós és SINKOVICS Balázs, 63–83. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019.
- ERDÉLYI 2003. = ERDÉLYI Gabriella. „Gyónás és áldozás a késő középkorban”. *Századok* 137 (2003): 525–548.
- ERDÉLYI 2011. = ERDÉLYI Gabriella. *Szökött szerzetesek: Erősök és fiatalok a késő középkorban*. Budapest: Libri Kiadó, 2011.
- FEKETE 2011. = *Nagyszombati Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596*, kiadja FEKETE Csaba. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok II. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- FLOOD 2012. = John L. FLOOD. „Humanism in the German-speaking Lands during the Fifteenth Century”. In *Humanism in Fifteenth-Century Europe*, edited by David RUNDLE. Medium Aevum Monographs 30, 79–118. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 2012.

- FOURNIÉ 2009. = Éléonore FOURNIÉ. *Catalogues des éditions de la Bible historique*. L'Atelier du Centre de recherches historiques [En ligne]. <http://journals.openedition.org/acrh/1839>; <https://doi.org/10.4000/acrh.1839>.
- FÖLDEVÁRY 2012. = FÖLDEVÁRY Miklós István. „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete”. In *Conversio: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, szerkesztette DÉRI Balázs és mások, 529–542. AION Könyvek 1. Budapest: Argumentum Kiadó, 2012. <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/u5/551-564-Foldvary%20Miklos%20Istvan.pdf>.
- FÖLDEVÁRY 2012/2013. = FÖLDEVÁRY Miklós István. „A római rítus változatainak kutatása I–II”. *Magyar Egyházzene* 20 (2012/2013): 29–36, 115–120.
- FÖLDEVÁRY 2013/2014. = FÖLDEVÁRY Miklós István. „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”. *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014): 101–111.
- FÖLDEVÁRY 2016. = FÖLDEVÁRY Miklós István. „A házasságkötés rítussora a magyar hagyományban”. *Magyar Egyházzene* 23 (2016): 359–378.
- FÖLDEVÁRY 2019. = FÖLDEVÁRY Miklós István. „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában”. In *Írások a Pray-kódekről*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes és HORVÁTH Balázs, 65–96. Műhelytanulmányok 5. Budapest: Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019.
- FÖLDEVÁRY et al. 2015–. = *Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*, szerkesztte FÖLDEVÁRY Miklós István et al. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2015–. <https://usuarium.elte.hu/>.
- GÁBRIEL 1943. = GÁBRIEL Asztik. „Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye: Egykorú magyar nyelvű bejegyzéssel”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 67 (1943): 164–195.
- GECSER 2000. = GECSER Ottó. *Preaching the Eucharist: Sermons for Maundy Thursday and Corpus Christi in the Fifteenth-century Hungarian Sermon Collection 'Sermones Dominicales'*. M. A. Thesis in Medieval Studies. Budapest: Central European University, 2000. http://www.etd.ceu.edu/2000/gecser_otto.pdf.
- GECSER 2003. = GECSER Ottó. „A házaselet gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban”. In *Nők és férfiak..., avagy a nemek története: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.*, szerkesztette LÁCZAY Magdolna, 373–380. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003. https://hajnalakor.hu/files/rendi_es_polgari_016.pdf.
- GOFF 1959. = Frederick R. GOFF. „The Postilla of Guillermus Parisiensis”. *Gutenberg Jahrbuch* 34 (1959): 73–78.
- GREGORIUS GYÖNGYÖSI 1537. = GREGORIUS GYÖNGYÖSI (GYÖNGYÖSI GERGELY) OSPPE. *Annotationes in regulam divi Avgvstini episcopi, hungarico sermone lu-*

- culentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*. Venezia, 1537.
- GUIELMUS ALVERNUS 1591. = GUIELMUS ALVERNUS. *Opera omnia*. Venezia: Damiano Zenaro, 1591.
- GUILLELMUS PARIISIENSIS 1478. = GUILLELMUS PARIISIENSIS. *Postilla super epistolas et evangelia*. Ulm: Johann Zainer, 1478. http://www.ub.uni-koeln.de/cdm/ref/collection/inkunab_tmp/id/I6460.
- GUILLELMUS PARIISIENSIS c. 1501. = GUILLELMUS PARIISIENSIS. *Postilla super epistolas et evangelia*. Basel: Michael Furter, c. 1501. <http://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00011430/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00011430&seite=191>.
- GYÖRFFY 1970. = GYÖRFFY György. „Egy Mohács előtti magyar búcsús ima”. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970): 209–214.
- HAADER–PAPP 2001. = Gömör–kódex, 1516: *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közlétesíti és a bevezetést írta HAADER Lea és PAPP Zsuzsanna. Régi Magyar Kódexek 26. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001.
- HARSÁNYI 1938. = HARSÁNYI András. *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen: Nagy Károly Grafikai Műintézet (reprint kiadás: Kairosz), 1938.
- HEGEDŰS–PAPP 1991. = *Középkori leveleink 1541-ig*. Szerkesztette HEGEDŰS Attila és PAPP Lajos. Régi magyar levéltár I. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.
- HEIJDEN–ROEST 2020. = *Franciscan Authors, 13th–18th Century: A Catalogue in Progress*. Eds. Maarten VAN DER HEIJDEN and Bert ROEST. 2020. <https://applejack.science.ru.nl/franciscanauthors/>.
- HELLEBRANT 1880. = HELLEBRANT Árpád. „Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok (incunabula) a M. T. Akadémia könyvtárában”. *Magyar Könyvszemle* 5 (1880): 305–328.
- HELTAI 2012. = HELTAI János. „A perikópák 16. századi szöveghagyománya”. *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, 199–237. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- HENDERSON 1875. = William George HENDERSON. *Manuale et processionale ad usum insignis ecclesiae Eboracensis*. Surtees Society. Edinburgh: Andrews & Co., Durham - Blackwood & Sons, 1875. <https://usuarium.elte.hu/book/689/view>.
- HENKEL 2010. = Mathias HENKEL. *Deutsche Messübersetzungen des Spätmittelalters: Untersuchungen auf der Grundlage ausgewählter Handschriften und vorreformatorischer Drucke*. Imagines Medii Aevi 27. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2010.
- HESS 1473. = *Chronica Hungarorum*. Buda: Andreas Hess, 1473.
- HIERONYMUS DUNGERSHEYM c. 1511. = HIERONYMUS DUNGERSHEYM. *Tractatus de modo discendi et docendi ad populum sacra seu de modo praedicandi*. Leipzig: Martin Landsberg, c. 1511. <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bv-b:12-bsbio0990356-9>.

- HIRSCH 1967. = Rudolf HIRSCH. „Surgant’s List of Recommended Books for Preachers”. *Renaissance Quarterly* 20 (1967): 199–210.
- HORVÁTH B. 2019. = HORVÁTH Balázs. „A *Pray-kódex* kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban”. In *Írások a Pray-kódexről*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes és HORVÁTH Balázs, 47–63. Műhelytanulmányok 5. Budapest: Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019.
- HORVÁTH C. 1889. = HORVÁTH Cyrill. „Temesvári Pelbárt és beszédei”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 13 (1889), Pótkötetek I: 145–233.
- HORVÁTH Cs. 2019. = HORVÁTH Csaba Péter. *Telegdi Miklós (1535–1586)*. Disszertáció. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2019.
- HORVÁTH I. 2010. = HORVÁTH Iván. „Magyar versek: mi veszett el?”. In *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette Csörsz Rumen István, 83–98. Budapest: reciti, 2010.
- HORVÁTH I. 2015a. = HORVÁTH Iván. *Ómagyar szövegelemek mint textológiai tárgyak*. Információtörténeti Műhely. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015. <http://mek.oszk.hu/15400/15446/15446.pdf>.
- HORVÁTH I. 2015b. = HORVÁTH Iván. „Stoll”. In *kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasonosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, 7–20. Arianna könyvek 9. Budapest: reciti, 2015.
- HORVÁTH I. 2019. = HORVÁTH Iván. „Hagyománytalan, európai remekmű: a Krisztus”. *Credo: Evangélikus folyóirat* 25, 3–4. sz. (2019): 105–137. https://medk.lutheran.hu/files/credo_2019_03_04.pdf.
- HORVÁTH I. 2021. = HORVÁTH Iván. „Előszó”. In *Magyar irodalomtörténet*. Szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?special=eloszo>.
- HORVÁTH J. 2005. = HORVÁTH János. *Irodalomtörténeti munkái I*. Kiadja KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára. Osiris Klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- HUMBERTUS DE ROMANIS 1508. = HUMBERTUS DE ROMANIS. *Humberti quinti generalis sacrosancti ordinis predicato[rum] magistri sermones ad diuersos status*. Hagenau: Johannes Rynmann, 1508.
- ILYEFALVI 2014. = ILYEFALVI Emese. *Ráolvasások: Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- IVÁNYI 1929. = IVÁNYI Béla. „Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon: (Második közlemény)”. *Magyar Könyvszemle* ú. f. 36 (1929): 193–208.
- JAKUBOVICH 1919. = JAKUBOVICH Emil. „A XV. századi nyelvemlékhez”. *Magyar Nyelv* 15 (1919): 97.
- JAKUBOVICH 1924. = JAKUBOVICH Emil. „Nyelvtörténeti adatok I: Új magyar nyelvemlékek”. *Magyar Nyelv* 20 (1924): 83–86.

- JAKUBOVICH 1927. = JAKUBOVICH Emil. „Két magyar glosszás bécsi kódex”. *Magyar Nyelv* 23 (1927): 35–36.
- JAKUBOVICH 1933. = JAKUBOVICH Emil. „Nyelvtörténeti adatok: Két régi magyar esküforma”. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 118–121.
- JEAN DE RÉLY 1498–1499. = *Biblia: La bible historiée*. Éd. JEAN DE RÉLY. Paris: Antoine Vérard, [1498. máj. 8. és 1499. okt. 25. között]. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btvib73000293>.
- JENEI 1953. = JENEI Ferenc. „Győri Mária-imádságok”. *Magyar Nyelv* 49 (1953): 209–211.
- JUNGMANN 1955. = Joseph A. JUNGMANN. *The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia)*. Translated by Francis A. Brunner. New York: Benziger, 1955.
- KARÁCSONYI 1922–1924. = KARÁCSONYI János. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1922–1924.
- KARDOS 1955. = KARDOS Tibor. *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
- KARTHAUZI BREVIÁRIUM 1506. = *Breviarium Carthusiense*. Venezia, 1506.
- KARTHAUZI MISSZÁLE c. 1496. = *Missale Carthusiense*. Speyer: Peter Drach, c. 1496. <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0003/bsb00030081/images/>.
- KARTHAUZI REND STATUTUMAI 1510. = *Statuta Ordinis Carthusiensis*. Basel: Amerbach, 1510.
- KATHONA 1940. = KATHONA Géza. „Somorjai János gyakorlati teológiája”. *Teológiai Szemle* 16 (1940) [Pótfüzet]. <http://theolszemle.meot.hu/dokumentumok/1940.pdf>.
- KATHONA 1941. = KATHONA Géza. „A róm. katolikus confessio generalistól a Melotai-agenda gyónóimájáig”. In *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 2, szerkesztette MÓDIS László, 95–122. Debrecen, 1941.
- KATONA 1902. = KATONA Lajos. *Temesvári Pelbárt példái*. Székfoglaló értekezés. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1902.
- KATONA 1906. = KATONA Lajos. „Laskai Ozsvát három glosszája”. *Magyar Nyelv* 2 (1906): 76–77.
- KATONA 1907. = KATONA Lajos. „Túlvilági látomások codexeinkben”. *Akadémiai Értesítő* 18 (1907): 500–507.
- KEMÉNY 1919. = KEMÉNY Lajos. „Nyelvtörténeti adatok. XV. szbéli nyelvemlék”. *Magyar Nyelv* 15 (1919): 39.
- KERTÉSZ 2009a. = KERTÉSZ Balázs. „Jókai-kódex”. In *Magyar nyelvemlékek*, főszerk. MANN Jolán és SUDÁR Annamária. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. <http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/jokaikodex>.
- KERTÉSZ 2009b. = KERTÉSZ Balázs. „Magyar nyelvemlékek az Országos Széchényi Könyvtárban”. In *„Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16.*

- század elejéig, szerkesztette MADAS Edit, 199–209. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- KERTÉSZ 2012. = KERTÉSZ Balázs. „Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban”. *Magyar Könyvszemle* 128, 2. sz. (2012): 212–233.
- KERTÉSZ 2016a. = KERTÉSZ Balázs. „A magyarországi obszerváns ferences vikária 1499. évi konstitúciói”. *Magyar Könyvszemle* 132, 3. sz. (2016): 257–270.
- KERTÉSZ 2016b. = KERTÉSZ Balázs. „A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. és 1518. évi konstitúcióinak prologusa”. *Történelmi Szemle* 58, 4. sz. (2016): 643–656.
- KESZLER 1965. = KESZLER Borbála. „Sylvester-másolat a XVI. század közepéről.” *Magyar Nyelv* 61 (1965): 387–388.
- KEVEHÁZI 1989. = KEVEHÁZI Katalin. „Egy ferences kódex filológiai problémái”. In *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerkesztette KULCSÁR Péter, MADER Béla és MONOK István, 109–120. Szeged: József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára és Bölcsészettudományi Karának Magyar Történeti Tanszéke, 1989.
- KIRÁLY 1959. = KIRÁLY Péter. *Ismeretlen magyar glosszák: Jászói, zirci, nagyvátyi glosszák*. Nyelvtudományi értekezések 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- KISS 2016. = KISS Farkas Gábor. „Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban: Leonhard Huntzpichler: Directio pedagogorum”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 225–247.
- KISS 2021. = KISS Farkas Gábor. „Politikai retorika a törökellenes irodalomban”. In *Magyar irodalomtörténet*, szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0204KISSPOLI>.
- KLANICZAY G. 2000. = KLANICZAY Gábor. *Az unalkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- KLANICZAY T. 1964. = KLANICZAY Tibor. „A latin nyelvű egyházi (teológiai és liturgikus) irodalom”. In *A magyar irodalom története 1600-ig*, főszerkesztő SÖTÉR István, szerkesztette KLANICZAY Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- KLINDA 2001. = *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCB Cat.)*. Szerkesztette KLINDA Mária. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, 2001. https://library.hungaricana.hu/en/view/FSZEK_kiadvanyok_03/?pg=0&layout=s.
- KNAUZ 1870. = *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus Romani*. Collegit Ferdinandus KNAUZ. Strigonii: Typis Aegidii Horák, 1870. <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10593506-9>.
- KNIEWALD 1939. = KNIEWALD Károly. „A Pray-kódex miserendje”. *Theologia* 6 (1939): 97–III.
- KOCH 1993. = Peter KOCH. „Pour une typologie conceptionnelle et médiale des plus anciens documents monuments des langues romanes”. In *Le passage à l'écrit*

- des langues romanes*, édité par Maria SELIG, Barbara FRANK et Jörg HARTMANN, 39–81. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1993.
- KOVÁCS A. 2020. = KOVÁCS Annamária. „Beauvais-i Vince és a Königsbergi Töredék: Párhuzamok Beauvais-i Vince *De laudibus beate Marie virginis* című műve és a Königsbergi Töredék és Szalagjai között”. In: *Fenntartható tudomány: Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt: Fiatalok Konferenciája 2019*, szerkesztette BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZÜCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 43–62. Budapest: reciti, 2020.
- KOVÁCS Zs. 1990. = *Virginia-kódex: XVI. század eleje: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, kiadja KOVÁCS Zsuzsa. Régi magyar kódexek II. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE, 1990.
- KORÁNYI 2005. = KORÁNYI András. „Egy XVI. századi ferences beginszabályzat”. In *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerkesztette ÖZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, 130–141. Piliscsaba–Budapest, 2005.
- KOROMPAY 2006. = KOROMPAY Klára. „Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?”. In *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerkesztette MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia és SLÍZ Mariann, 116–122. Budapest, 2006.
- KORMOS 1993. = KORMOS László. *Magyar nyelvű prédikáció a XV. század végétől*. Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 2. Debrecen: Tiszántúli Egyházkerületi Levéltár, 1993.
- KORONDI 2016. = KORONDI Ágnes. *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban: Misztikarecepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*. Monográfiák 3. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2016.
- KORONDI 2018. = KORONDI Ágnes. „Eucharisztikus imádságok a késő középkori magyar nyelvű imakönyvekben”. In *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerkesztette SZELESTEI N. László, 133–150. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 21. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018.
- KOTTMANN 2009. = Carsten KOTTMANN. *Das buch der ewangelii und epistel: Untersuchungen zur Überlieferung und Gebrauchsfunktion südwestdeutscher Perikopenhandschriften*. Studien und Texte zum Mittelalter und zur frühen Neuzeit, Band 14. Waxmann Verlag, 2009.
- KULCSÁR 1574. = KULCSÁR György. *Postilla, az az evangeliomoknac, melliket eszteni dő által a keresztyénc gyöleközetiibe szoktac oluasní es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia*. Alsólendva: Rodolphus Hoffhalter, 1574. https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_114/.
- KÜHÁR–RADÓ 1933. = KÜHÁR Flóris és RADÓ Polikárp. *Liturgikus lexikon*. Komárom: Metlesich Kálmán Könyvnyomdája, 1933.

- LAUF 2019. = LAUF Judit. „Magyar nyelvemlékszövegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben”. *Magyar Könyvszemle* 135 (2019): 18–35.
- LÁZS 2005. = LÁZS Sándor. „Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 188–204.
- LÁZS 2007a. = LÁZS Sándor. „A Gyöngyösi kódex írói és műveltségük”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 421–457.
- LÁZS 2007b. = LÁZS Sándor. „Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban: Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához”. *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 425–444.
- LÁZS 2010. = LÁZS Sándor. „Kinizsiné Magyar Benigna könyveinek sorsa”. *Magyar Könyvszemle* 126 (2010): 100–102.
- LÁZS 2016. = LÁZS Sándor. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvi irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
- LÁZS 2021a. = LÁZS Sándor. „Egy világi kézirat”. In *Magyar irodalomtörténet*, szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=B203LAZSEGYV>.
- LÁZS 2021b. = LÁZS Sándor. „Regula és irodalom a szigeti domonkos apácák kolostorában”. In *Magyar irodalomtörténet*, szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=B202LAZSREGU>.
- LÁZS 2021c. = LÁZS Sándor. „Egy legenda két legendafüzérben”. In *Magyar irodalomtörténet*, szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=B205LAZSEGYL>.
- LÁZS–BOLONYAI 2008. = LÁZS Sándor és BOLONYAI Gábor. „Antik varázslás elemei a Peer-kódex amulettszövegeiben”. *Vallástudományi Szemle* 4 (2008): 129–148.
- LEISENTRITT 1585. = Johann LEISENTRITT. *Forma Germanico idiomate Baptisandi infantes, secundum Catholicae vereque Apostolicae Ecclesiae ritum*. Colonia, 1585. https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb10202269_00005.html.
- LEISENTRITT 1590. = Johann LEISENTRITT. *Forma vernacula lingua copulandi rite desponsatos, et livitime proclamatos*. Colonia, 1590. https://reader.digitale-sammlungen.de//en/fs3/object/display/bsb10164280_00001.html.
- LENGYEL RITUÁLE 1514. = *Agenda Latino et vulgari sermone, Polonico videlicet et Alemannico illuminata*. Kraków: Ioannes Haller, 1514. <https://usuarium.elte.hu/book/540/view>.
- LITTLEHALES 1903. = Henry LITTLEHALES. *English Fragments from Latin Medieval Service-books*. Extra Series 90. London: Early English Text Society, 1903.

- LOCHRIE 2012. = Karma LOCHRIE. *Covert Operations: The Medieval Uses of Secrecy*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2012.
- MADAS 1984. = MADAS Edit. „Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillermus Parisiensis posztilláskönyve”. *Magyar Könyvszemle* 100 (1984): 99–105.
- MADAS 1985. = MADAS Edit, vál., kiad., utószó, jegyz. *A Néma Barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*. Magyar Hírmondó. Budapest: Magvető Kiadó, 1985.
- MADAS 1989. = MADAS Edit. „Adalékok az Érsekújvári Kódex sermóihoz”. In *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerkesztette SZELESTEI N. László, 203–223. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1989.
- MADAS 1992. = TEMESVÁRI Pelbárt. *Szentbeszédék gyümölcsöskertje (1498): Előszó*. Fordította MADAS Edit. In *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerkesztette MADAS Edit, 178. Budapest: Tankönyvkiadó, 1992. http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=174_190_predikaciok#pelbart2.
- MADAS 2002. = MADAS Edit. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 25. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2002.
- MADAS 2004. = MADAS Edit. „A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében: Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációs-kötetének előszava”. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerkesztette BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, 50–58. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
- MADAS 2007a. = MADAS Edit. „Egy vitatott eredetű nyelvemlék”. In *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerkesztette Maczák Ibolya, 206–209. Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok. Piliscsaba: PPKE BTK, 2007.
- MADAS 2007b. = MADAS Edit. „Sermones dominicales”. In *Magyar Katolikus Lexikon*, szerkesztette DIÓS István, 98. Budapest: Szent István Társulat, 2007.
- MADAS 2007c. = MADAS Edit. „A szóbeliség és írásbeliség határán”. In *A magyar irodalom története*, I, főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerkesztette JAN-KOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 59–70. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- MADAS 2009. = MADAS Edit. „Bárczi Ildikó halálára (1959–2009)”. *Irodalomtörténet* 40/90 (2009): 281–283.
- MADAS 2015. = MADAS Edit. „Örökhelye ismeretlen? A lappangás természetrajzához”. In *„Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus”: Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak*, szerkesztette EKLER Péter és VARGA Bernadett, 28–29. Budapest: Kiadják a Szerzők és a Szerkesztők, 2015.
- MADAS 2017. = MADAS Edit. *Magyar nyelvemlék-kódexek és a könyvnyomtatás*. [Előadás]. Elhangzott: *Az értelmezés hatalma III. A kora újkori kéziratos nyilvánosság működésének módszertani kihívásai és tanulságai*, 2017. március 29-én. Az előadásról készült felvétel elérhető a következő címen: <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/16147/magyar-nyelvemlek-kodexek-es-a-konyvnyomtatás>.

- MADAS 2019. = MADAS Edit. „Kegyesség és anyanyelvűség Magyarországon a XVI. század első harmadában”. In *Keresztény megújulási mozgalmak: (1500–1800)*, szerkesztette BOROS István, 37–42. Budapest: Szent István Társulat, 2019.
- MADAS–MONOK 2003. = MADAS Edit és MONOK István. *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003.
- MANN–SUDÁR 2009. = *Magyar Nyelvelmékek*, főszerkesztő MANN Jolán és SUDÁR Annamária. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. <http://nyelvelmek.oszk.hu/>.
- MÁLYUSZ [1971]. = MÁLYUSZ Elemér. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Műszaki Kiadó, [1971] 2007.
- MÁLYUSZ 1988. = MÁLYUSZ Elemér. „Gróf Kemény József oklevélhamisítványai”. *Levéltári Közlemények* 59 (1988): 197–216.
- MARETIĆ 1885. = *Lekcionarij Bernardina Splječanina: Po prvom izdanju od god. 1495*. Ed. Tomislav MARETIĆ. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1885.
- MÁTAI 2002. = MÁTAI Mária. *Első magyar nyelvű verses imádságunk: A Laskai Sorok (1433)*. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.
- MÁTRAY 1850. = MÁTRAY Gábor. „A' nemzeti museum' könyvtárában őriztetett egy carthausi magyar codexet...”. *Magyar Academiai Értesítő* 10 (1850): 189–199.
- MEDGYESY 2009. = MEDGYESY S. Norbert. *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*. Művelődéstörténeti Műhely Monográfiák 1. Piliscsaba–Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009.
- MELICH 1898a. = MELICH János. „A gyöngyösi glosszák”. *Nyelvtudományi Közlemények* 28 (1898): 304–324.
- MELICH 1898b. = MELICH János. „A gyöngyösi glosszák kódexe”. *Magyar Könyvszemle* 6 (1898): 420–421.
- MELICH 1898c. = MELICH János. „Egy rejtelmes szó: Leubezes”. *Nyelvtudományi Közlemények* 28 (1898): 28–33.
- MÉSZÁROS 1986. = MÉSZÁROS István. „Középkori hazai iskoláskönyvek”. *Magyar Könyvszemle* 102 (1986): 113–134.
- MEZEY 2002. = MEZEY Barna. „Büntetőjog és szexualitás: Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban”. In *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljajújhely, 1999. május 26–29*, szerkesztette SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 243–265. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.
- MILLET 1999. = BELLA MILLET. „Ancrene Wisse and the Conditions of Confession”. *English Studies* 80, 3. sz. (1999): 193–215.
- MOLNÁR–SIMON 1977. = MOLNÁR József és SIMON Györgyi. *Magyar nyelvelmékek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977.

- MONTECCHI 2012. = Giorgio MONTECCHI. „Le metamorfosi del libro dai rotoli di papiro al libro a stampa”. *Doctor Virtualis: Rivista di storia della filosofia medievale* 11 (2012): 5–24.
- N. ABÁFFY 1993. = *Székegyudvarhelyi Kódex, 1526–1528: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, szerkesztette N. ABÁFFY Csilla. Régi Magyar Kódexek 15. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- NAGY 2009. = NAGY Balázs. „A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásaiban”. *Korall* 10 (2009): 79–90.
- NEMES 2015. = NEMES Balázs. „Das »Mediascher Predigtbuch«: Miszelle zu einem Plenar mit Perikopen in deutsch-lateinischer Mischsprache aus Siebenbürgen am Vorabend der Reformation”. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 38 (2015): 31–36.
- NÉMETH 2005. = NÉMETH András. „Learning and Preaching in Central Europe: The Evidence of a Late Medieval Rhyming Decalogue”. In *Annual of Central European University*, edited by Katalin SZENDE and Judith A. RASSON, 77–96. Budapest: Archaeolingua, 2005.
- NÉMETH 2007. = NÉMETH András. „Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben”. *Magyar Könyvszemle* 123, 1. sz. (2007): 1–21.
- NICOLAUS DE LYRA [1486–]87. = NICOLAUS DE LYRA. *Biblia latina (cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering)*. [Add:] NICOLAUS DE LYRA. *Contra perfidiam Judaeorum*. Nuremberg: Anton Koberger, [1486–]87.
- NIEDERMEIER 1968. = Hans NIEDERMEIER. „Johannes Rynmann (1460–1522): ein Verleger theologischer Literatur”. *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 9 (1968): 421–432.
- [OSUALDUS DE LASKO] 1499a. = [Osualdus de Lasko]. *Sermones de sanctis Bigae salutis intitulati*. Hagenau: Johannes Rynman, 1499.
- [OSUALDUS DE LASKO] 1499b. = [Osualdus de Lasko]. *Sermones dominicales Bigae salutis intitulati*. Hagenau: Johannes Rynman, 1499.
- [OSUALDUS DE LASKO] 1501. = [Osualdus de Lasko]. *Quadragesimale Bigae salutis*. Hagenau: Johannes Rynman, 1501.
- [OSUALDUS DE LASKO] 1507. = [Osualdus de Lasko]. *Quadragesimale Gemma fidei intitulatum*. Hagenau: Johannes Rynman, 1507.
- [OSUALDUS DE LASKO] 1605. = MICHAEL DE UNGARIA. *Pohřeb Krista Pána: Aneb velmi Bohomyslné*. Praha: Nigr, 1605. http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__54_D_152____2QZE16F-cs#search.
- PÁL 2016. = PÁL József. „Temesvári Pelbárt munkásságának hatása és kutatásának története”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 191–206.

- PALMA DE MALLORCAI RITUÁLE 1516. = *Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum ritum almae sedis Maioricensis*. Valencia: Ioannes Joffre, 1516. <https://usuarium.elte.hu/book/516/view>.
- PÁPAY 1911. = PÁPAY József. „Egy kiadatlan debreczeni nyelvemlék”. *Magyar Nyelv* 7 (1911): 193–204.
- PAPP–KOVÁCS 1991. = *Vitkovics-kódex és Miskolci töredék: 1525: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Magyar Nyelvemlék 10. jelzetű kódexéről és a miskolci Léway József Tudományos Könyvtár 10988-as leltári számú kódextöredékéről készült*, kiadja PAPP Zsuzsanna és KOVÁCS Zsuzsa. Régi magyar kódexek 12–13. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1991.
- PÁSZTOR 1940. = PÁSZTOR Lajos. *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1940.
- PÁZMÁNY 1695. = PÁZMÁNY Péter. *A Romai Anyaszentegyház szokásából minden vásárnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl, predikációk. Melyeket élő nyelvnek tanítása-után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami érsek*. Nagyszombat: Hörmann János, 1695. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1482/?pg=34&layout=s.
- PÁZMÁNY 1895. = PÁZMÁNY Péter. *Összes munkái*. Sajtó alá rendezte BREZNAVY Béla. Budapest: M. Kir. Tud.-egyetemi Nyomda, 1895.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1498a. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Stellarium coronae beatae virginis Mariae*. Hagenau: Johannes Rynman, 1498.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1498b. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii de tempore I. [Pars hiemalis]*. Hagenau: Johannes Rynman, 1498.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1499a. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii quadragesimales [de poenitentia]*. Hagenau: Johannes Rynman, 1499.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1499b. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii quadragesimales [de vitiis]*. Hagenau: Johannes Rynman, 1499.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1499c. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii quadragesimales [de praeceptis Decalogi]*. Hagenau: Johannes Rynman, 1499.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1502a. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii de sanctis I. [Pars hiemalis]*. Augsburg: Johann Schönsperger, 1502.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1502b. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Sermones Pomerii de sanctis II. [Pars aestivalis]*. Augsburg: Johann Schönsperger, 1502.
- PELBARTUS DE THEMESWAR 1511. = PELBARTUS DE THEMESWAR. *Pomerium sermonum de tempore*. Hagenau: Johannes Rynman, 1511.
- PETRÓ 1931. = PETRÓ József. *A szentmise története*. Budapest: Szent István Társulat, 1931.
- POITIERS-I RITUÁLE 1587. = *Manuale ecclesiasticum in gratiam Pictavensis Lucionensis et Maleacensis dioeceseon*. Poitiers: Ioannes Main, 1587. <https://usuarium.elte.hu/book/539/view>.

- POLIDORO VIRGILI 1499. = POLIDORO VIRGILI. *De rerum inventoribus libri III*. Venezia: Cristoforo Penzio, 1499.
- PUSKELY 2006. = PUSKELY Mária. *A keresztény szerzetesség történeti fogalomtára*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2006.
- PUSZTAI 1987. = *Sándor-kódex: XVI. század első negyede: A nyelvmélek hasonmása és betűhű átirata*, szerkesztette PUSZTAI István. Régi Magyar Kódexek 3. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987.
- RADÓ 1943. = RADÓ Polikárp. „Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései”. In *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/43-i tanévre*, szerkesztette KOCSIS Lénárd, 313–429. Pannonhalma: Stephaneum Nyomda, 1943. https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/6888/default/doc_url/pannonhalmi_evkonyv_194243.pdf.
- RADÓ 1947. = RADÓ Polikárp. „A Guilerin-kódex”. *Irodalomtörténet* 36 (1947): 1–8.
- RADÓ 1966. = RADÓ Polikárp. „Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe”. *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 113–125.
- RAMMINGER 2008. = JOHANN RAMMINGER. „cudo, -ere – drucken”. In *Neulateinische Wortliste: Ein Wörterbuch des Lateinischen von Petrarca bis 1700*. Hg. JOHANN RAMMINGER. 2008. www.neulatein.de/words/3/001787.htm.
- RAPAVI 2007. = RAPAVI Dóra. „A Karthauzi Névtelen forráshasználatának sajátosságai: a Robertus Caracciolus Szent Ferenc napi beszédével való összevetés tanulmányai”. In *Plaustrum seculi: Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2007. április 21-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga*, szerkesztette BÁRCZI Ildikó. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2007. http://sermones.elte.hu/?az=355tan_plaus_rdora.
- RÁTH 1890. = RÁTH György. „Nyomtatott szertartáskönyveink a római rituale behozataláig”. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890): 163–191.
- RÁTH 1895. = RÁTH György. „Egy magyar r. c. Rituále a XVI. századból”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5 (1895): 65–81.
- REIMSIT RITUÁLE C. 1500. = *Manuale seu agenda ad usum Remensem*, c. 1500. Sorbonne Paris, RXVI 938. <https://usuarium.elte.hu/book/553/view>.
- REINITZER–SCHWENCKE 1989. = HEIMO REINITZER und OLAF SCHWENCKE. „Plenarien”. In *Verfasserlexikon: Die deutsche Literatur des Mittelalters* (‘Oberdeutscher Servatius’ – Reuchart von Salzburg, Volume 7), hrsg., Kurt RUH, Gundolf KEIL, Werner SCHRÖDER, Burghart WACHINGER und Franz Josef WORSTBROCK. Berlin: De Gruyter, 1989.
- RÉVAI 1803. = MIKLÓS JÁNOS RÉVAI. *Antiquitates Literaturae Hungaricae: Volumen 1, quod complectitur: Duas allocutiones funebres, genuinae veteri prononciationi restitutas, et commentario grammatico illustratas: Monumentum inter manuscripta hungarica, quae sciuntur, omnium vetustissimum*. Pestini: Typis Mathiae Trattner, 1803.

- RÉVÉSZ 1875. = RÉVÉSZ Imre. „Egy igen becses régi magyar egyházi nyelvemlék”. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 6, 4. sz., (1875): 205.
- REUSS 1979. = Eduard REUSS. *Fragments littéraires et critiques relatifs a l'histoire de la bible française*. Genève: Slatkine, 1979.
- RMEX = BARTÓK Zsófia Ágnes. *Régi Magyar Exemplumadatbázis: Database of Old Hungarian Exempla*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régi Magyar Irodalom Tanszék, Európai és magyar reneszánsz doktori program, 2014–. <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbázis/>.
- RÓMER 1881. = RÓMER Flóris. „Könyvtári bűvárlataim Altenburgban és Göttweigben”. *Magyar Könyvszemle* 6 (1881): 99–116.
- RÓNAY 1968. = RÓNAY György. „Ars praedicandi”. *Teológia* 2 (1968): 26–37.
- ROUECHÉ 2012. = Charlotte ROUECHÉ. „Why do we mark up texts?”. In *Collaborative Research in the Digital Humanities*, edited by Willard MCCARTY and Marilyn DEEGAN, 155–162. Digital Research in the Arts and Humanities. Farnham: Ashgate, 2012.
- RPHA = HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka és VADAI István. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II*. Paris: Le Nouvel Objet, 1992. <https://f-book.com/rpha/>; <https://rpha.oszk.hu/>.
- RUSCONI 1989. = Roberto RUSCONI. „Reportatio”. In *Dal pulpito alla navata: La predicazione medievale nella sua recezione da parte degli ascoltatori (secc. XIII–XV): Convegno Internazionale di Storia Religiosa in memoria di Zelina Zafarana, Florence, 5–7 June 1986*, ed. Gian Carlo GARFAGNINI. Medioevo e Rinascimento. Florence: Olschki, 1989.
- SÁGI 1906. = SÁGI István. „Magyar bejegyzések a M. N. Múzeum Széchényi-könyvtárának egy ősnymotatvány-kolligátumában”. *Magyar Könyvszemle* 14 (1906): 345–352.
- SAJÓ–SOLTÉSZ 1970. = *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ediderunt Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. Vol. I–II, Budapest, 1970. <http://mek.niif.hu/06100/06119/pdf/index.html>.
- SÁPI 2008. = SÁPI Nóra. „Exemplumok Temesvári Pelbárt *Rosarium*ának második könyvében”. In *Plaustrum seculi VI: Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2008. április 19-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga*, szerkesztette BÁRCZI Ildikó. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2008. http://sermones.elte.hu/page/366tan_plaus_snora.pdf.
- SARBAK 1996. = SARBAK Gábor. „Gyöngyösi Gergely prologusai”. In *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerkesztette JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 81–99. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996. <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/bblitem/s/jankovits-kg1996a.pdf>.
- SARBAK 1998. = SARBAK Gábor. „Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben”. *Magyar nyelv* 94 (1998), 462–465.

- SARBAK 2007. = SARBAK Gábor. „A pálos rendtörténet”. In *A magyar irodalom története* I, szerkesztette JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 228–235. Budapest: Gondolat, 2007. <https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Sarbak%20G%C3%A1bor&chapter=B209SARBAPAL>; https://irodalom.oszk.hu/villany-spenot/#/fejezetek/IUioOjPfQKaDQW_ZhiLQJg.
- SARBAK 2011. = GREGORIUS GYÖNGYÖSI (GYÖNGYÖSI GERGELY) OSPPE. *Opera selecta (Epitoma, Directorium)*, kiadja SARBAK Gábor, fordította BELLUS Ibolya és LORENZ WEINRICH. Budapest: Res Libraria Hungariae, Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2011.
- SCHUTTE 1983. = Anne Jacobson SCHUTTE. *Printed Italian Vernacular Religious Books 1465–1550: A finding list*. Travaux d’humanisme et Renaissance. Genève: Librairie Droz, 1983.
- SENLISI RITUÁLE 1526. = *Manuale dioecesis Silvanectensis*. Paris: Du Pré, 1526. <https://usuarium.elte.hu/book/820/view>.
- SIGGINS 2009. = Ian D. K. SIGGINS. *A Harvest of Medieval Preaching: The Sermon Books of Johann Herolt, OP (Discipulus)*. Bloomington: Xlibris Corporation, 2009.
- SIMON–SASS 2012. = SIMON Eszter és SASS Bálint. „Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből”. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24 (2012): 243–264. <http://omagyarkorpusz.nyud.hu/hu-contact.html>.
- SINCLAIR 1980. = Keith Val SINCLAIR. „Anglo-Norman Bidding Prayers from Ramsey Abbey”. *Mediaeval Studies* 42 (1980): 454–462.
- SOLYMOSI 1997. = SOLYMOSI László. „A veszprémi szinodális könyv”. In *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai: Constitutiones synodales ecclesiae Vespreniensis anni MDXV*, közzéteszi SOLYMOSI László, 7–42. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.
- SÖRÖS 1904. = SÖRÖS Béla. *A magyar liturgia története: 1. kötet: A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig*. Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. udvari könyvnyomdája, 1904. https://medit.lutheran.hu/files/monografia_1904_soros_a_magyar_liturgia_tortenete_1.pdf.
- SÖTÉR–KLANICZAY 1964. = *A magyar irodalom története 1600-ig*, főszerkesztő SÖTÉR István, szerkesztette KLANICZAY Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- SURGANT 1503. = Johannes SURGANT. *Manuale curatorum praedicandi prebens modum tam latino, quam vulgari sermone practice illuminatum*. Basel: Michael Furter, 1503. <http://doi.org/10.3931/e-rara-41453>.
- STEINMEYER 1916. = Elias von STEINMEYER. *Die kleineren althochdeutschen Sprachdenkmäler*. Berlin: Wiedmannsche Buchhandlung, 1916. <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/germ/ahd/klahddkm/klahd.htm>.
- SZABÓ 2010. = SZABÓ András Péter. „Menyegzőtől mennyegzőig: Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről”. *Századok* 144 (2010): 1027–1083.
- SZAMOTA 1891. = SZAMOTA István. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Olcsó könyvtár 290. Budapest: Franklin Társulat, 1891.

- SZASZOVSZKY 2014. = *Pontificale Vespreniense saeculi XVI: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmæ 317*, edít SZASZOVSZKY Ágnes. Monumenta Ritualia Hungarica 5. Budapest: Argumentum Kiadó, 2014. http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/kiadvanyok/VP/VP_PONTIFICALE%20VESPREMIENSE.pdf.
- SZELESTEI NAGY 1976. = SZELESTEI NAGY László. „Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről”. *Magyar Nyelv* 72 (1976): 502–503.
- SZELESTEI NAGY 1991. = SZELESTEI NAGY László. „A középkori magyar nyelvű bűnvallóimáról”. In *Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerkesztette BÁRDOS István és BEKE Margit, 293–299. Esztergom: Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, József Attila Megyei Könyvtár, Egyházak a változó világban c. konferencia Szervezőbizottsága, 1991.
- SZELESTEI NAGY 2013. = SZELESTEI NAGY László. „Liturgia és magyar nyelv a korújkorban: a szentmise”. *Vigilia* 78 (2013): 828–837.
- SZELESTEI NAGY 2018. = SZELESTEI NAGY László. „A szentmise a 17–18. századi Magyarországon”. In *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerkesztette SZELESTEI N. László, 279–286. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 21. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018.
- SZENTGYÖRGYI 2019. = SZENTGYÖRGYI Rudolf. „A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés”. In *Írások a Pray-kódexről*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes és HORVÁTH Balázs, 97–110. Műhelytanulmányok 5. Budapest: Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019.
- SZENTIVÁNYI 1958. = SZENTIVÁNYI Róbert. *Catalogus concinnus librorum mancriptorum bibliothecae Battyányanae*. Szeged: [Bibliotheca Universitatis Szegedensis], 1958.
- SZÉP 2006. = SZÉP Eszter. „Újabb ferences sermo-gyűjtemény a Karthauzi Névtelen könyvespolcán”. In *Plaustrum seculi: Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2006. április 22-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga*, szerkesztette BÁRCZI Ildikó. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2006. http://sermones.elte.hu/?az=344tan_plaus_szepeszter.
- SZIGETI 1972. = SZIGETI Kilián. „Mesko veszprémi püspök (1334–44) Pontificaléja”. *Magyar Könyvszemle* 88 (1972): 5–14.
- SZIGETI MOLNÁR 2021. = SZIGETI MOLNÁR Dávid. „Reformáció és népkönyv a kora újkorban”. In *Magyar irodalomtörténet*, szerkesztette HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István. Budapest: Gépeskönyv, 2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0702SZIGREFO>.
- SZILÁDY 1880. = SZILÁDY Áron. *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1880.
- [SZILÁDY] 1893. = [SZILÁDY Áron]. „Vegyes följegyzések”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893): 122–125.

- SZILÁDY 1910. = SZILÁDY Áron. *Sermones dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, I–II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- SZÖRÉNYI 2002. = SZÖRÉNYI László. „Szexualitás és erotika a 18. századi gyóntatási kézikönyvekben”. In *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29*, szerkesztette SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 501–514. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.
- TAKÁCS 2001. = TAKÁCS Imre. *Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon: Benedictine Monasteries in Medieval Hungary: Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig: Exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma 21 March – 11 November 2001*. Pannonhalma, 2001.
- TARNAI 1981. = TARNAI Andor. „Szóbeliség – latinság – írásbeliség”. In *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, 11–26. A magyar kritika évszázadai I. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. <http://iti.mta.hu/tarnai/bblititems/tarnai-csetri1981.pdf>.
- TARNAI 1983. = TARNAI Andor. „Budapest–Németújvári Sermones dominicales: Vázlat”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 23–31.
- TARNAI 1984. = TARNAI Andor. „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- TELEGDI 1577. = TELEGGDI Miklós. *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba oluasni es predicalni szoktanac magyarázattyanc elseő része*. Bécs: Apffl, 1577. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_122/.
- TELEGDI 1578. = TELEGGDI Miklós. *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarázattyanc második része*. Nagyszombat: [typ. Telegdi], 1578. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_145/.
- TELEGDI 1580. = TELEGGDI Miklós. *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarázattyanc harmadic része*. Nagyszombat: [typ. Telegdi], 1580. https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_176/.
- TELEGDI 1583. = Nicolaus TELEGGDINUS. *Agendarius: Liber continens ritus et caeremonias [...]*. Tirnaviae: [typ. Telegdi], [1583]. https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_204/?r=0&pg=9&layout=r.
- TENTLER 2015. = Thomas N. TENTLER. *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
- THAYER 2002. = Anne T. THAYER. *Penitence, Preaching and the Coming of the Reformation*. Aldershot: Ashgate, 2002.

- THAYER 2004. = Anne T. THAYER. „The »Postilla« of Guillelmus and Late Medieval Popular Preaching”. *Medieval Sermon Studies* 48 (2004), 57–74.
- THIENEMANN 1920. = THIENEMANN Tivadar. „Temesvári Pelbárt német kortársai”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 44 (1920): 54–61.
- TIMÁR 1910. = TIMÁR Kálmán. „Laskai Ozsvát és a bibliográfia”. *Magyar Könyvszemle* 18 (1910): 122–153.
- TIMÁR 1933. = TIMÁR Kálmán. „Laskai Ozsvát glosszái”. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 57–59.
- TOLDY 1855. = TOLDY Ferenc. *Alexandriai szent Katalin verses legendája ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*. Pest: Landerer és Heckenast, 1855.
- TÓTH P. 2007. = TÓTH Péter. „»Némely alázatos doktor Szíz Mária képében«: 1506: Drámai szövegeink a középkorban”. In *A magyar irodalom története* I, szerkesztette JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 180–194. Budapest: Gondolat, 2007.
- TÓTH P. 2009a. = TÓTH Péter. „Sermones dominicales”. In *Magyar nyelvemlékek*, főszerk. MANN Jolán és SUDÁR Annamária. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/sermones_dominicales.
- TÓTH P. 2009b. = TÓTH Péter. „A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata”. In „*Látjátok feleim...*”: *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerkesztette MADAS Edit, 97–122. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- TÓTH P. 2020. = TÓTH Péter. „Güssingi glosszák: Ismeretlen magyar glosszák egy 15. századi sermonariumban”. In „*Mestereknek gyengyének*”: *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerkesztette HENDE Fanni, KISDI Klára és KORONDI Ágnes, 305–327. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, 2020.
- TÓTH Zs. 2019. = TÓTH Zsombor. „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I: Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800): Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739.
- TÓTHNÉ RADÓ 2008. = TÓTHNÉ RADÓ Cecília. „Roberto Caracciolo prédikatori működésének magyarországi vonatkozásai”. In *Plaustrum seculi: Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2008. április 19-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga*, szerkesztette BÁRCZI Ildikó. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2008. http://sermones.elte.hu/page/369_tan_plaus_rcili.pdf.
- TÓTHNÉ RADÓ 2014. = TÓTHNÉ RADÓ Cecília. *Robertus Caracciolus OFM prédikációs segédkönyveinek magyarországi felhasználása*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014.
- VARGA 2016. = *Obsequiale Strigoniense, 1490–1560*. Kiadja VARGA Benjámin. Műhelytanulmányok 2. Budapest: Argumentum Kiadó, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2016. <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/kiadvanyok/MRH%20Series%20Practica/%282%29%20Obsequiale%20Strigoniense%20%28bel%20%28ADv%2C%20os%2C%20ADnes%29.pdf>.

- VARGA 2021. = a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat Varga Benjámín szerkesztésében készül, *Agendarius Strigoniensis* című szövegkiadása. Megjelenés alatt.
- VARJÚ 1899. = VARJÚ Elemér. „Vegyes közlemények: Egy kis magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről”. *Magyar Könyvszemle* 7 (1899): 207–208.
- VIDA 1976. = VIDA Tivadar. „Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával”. *Vigilia* 41 (1976): 676–677.
- VIDA 1992a. = LASKAI Osvát. *Az üdvösség kétkerekű szekere (1498–1499): Előszó*. Fordította VIDA Tivadar. In *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*. Szerkesztette MADAS Edit, 182–184. Budapest: Tankönyvkiadó, 1992. http://sermones.elte.hu/?az=22oszk_m_lo_eloszo.
- VIDA 1992b. = TEMESVÁRI Pelbárt. *A Boldogságos Szűz Mária csillagkoronája (1498): Előszó*. Fordította VIDA Tivadar. In *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerkesztette MADAS Edit, 176–177. Budapest: Tankönyvkiadó, 1992. http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=174_190_predikaciok#pelbarti.
- VIZKELETY 1997. = VIZKELETY András. „Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez”. In *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella és ÖTVÖS Péter, 655–660. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. Szeged: József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, 1997.
- VIZKELETY 2005. = VIZKELETY András. „A középkori többnyelvűség jelei hazai ferences kódexekben”. In *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 1–2*, szerkesztette ÖZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, 645–651. Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK–METEM, 2005.
- VIZKELETY 2009. = VIZKELETY András. „Irodalmak útban a pergamen felé”. In *„Latiatuc feleym...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28.*, szerkesztette MADAS Edit, 79–93. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- V. KOVÁCS 1964. = V. KOVÁCS Sándor. „A prédikáció”. In *A magyar irodalom története 1600-ig*, főszerkesztő SÖTÉR István, szerkesztette KLANICZAY Tibor, 138–146. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- V. KOVÁCS 1967. = V. KOVÁCS Sándor. „A Karthauzi Névtelen helye az irodalomtörténetben”. *Magyar Nyelv* 63 (1967): 76–77.
- VOIGT 2003. = VOIGT Vilmos. „Pázmány Péter szemiotikai érvelése (és ennek régies-régi magyar előzményei)”. *Világosság* 2 (2003): 113–120.
- VOLF 1876. = *Érdy codex I. fele*, szerk. BUDENZ József, SZARVAS Gábor és SZILÁDY Áron, közzét. VOLF György. Nyelvemléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok 4. Budapest, 1876.
- VOLF 1874. = *Peer-Codex*, kiad. VOLF György. Nyelvemléktár 2. Budapest: MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1874.

- VRABÉLY 2020. = VRABÉLY Márk. „A Kazinczy- és a Tihanyi kódex mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legenda”. In *Fenntartható tudomány: Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt*, szerkesztette BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZÜCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 25–42. Budapest: reciti, 2020.
- WERBÖCZY 1545. = WERBÖCZY István. *Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii Inchyti Regni Hungariae*. Bécs: Joannes Syngrenius, 1545.
- WILKINSON 2010. = Alexander S. WILKINSON. *Iberian Books: Books Published in Spanish Or Portuguese Or on the Iberian Peninsula Before 1601*. Leiden: Brill, 2010.
- WIMPHILING 1505. = Jakob WIMPHILING. *Epitome rerum Germanicarum usque ad nostra tempora*. Strassburg: Johannes Prüss, 1505.
- WITKOWSKI 2001. = Rafał WITKOWSKI. „The Carthusians and the Print Revolution”. In *Die Kartäuser und die künste ihrer Zeit 3*, edited by James HOGG, Alain GIRARD, Daniel LE BLÉVEC, 21–116. Analecta Cartusiana 157/3. Salzburg: Universität Salzburg, Institut für Anglistik und Amerikanistik, 2001.
- WROCLAWI RITUÁLE 1510. = *Liber agendarum rubricae dioecesis Wratislaviensis emendatus*. Wrocław, J. P., 1510. <https://usuarium.elte.hu/book/683/view>.
- YORKI RITUÁLE 1509. = *Manuale quoddam secundum usum matris ecclesiae Eboracensis*. London: Jan van Wynkyn de Worde, 1509.
- ZAINER 1473. = *Epistolae et Evangelia (Plenarium)*. Augsburg: Günther Zainer, 1473. <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0003/bsb00032043/images/>.
- ZAPF 2011. = Volker ZAPF. „Plenarien”. In *Das Geistliche Schrifttum des Spätmittelalters: Deutsches literatur-lexikon des mittelalter Autoren und Werke nach Themenkreisen und Gattungen (Band 2: Das Geistliche Schrifttum des Spätmittelalters)*, hrsg. Wolfgang ACHNITZ. Berlin: De Gruyter, 2011.
- ZOLNAI 1895a. = ZOLNAI Gyula. „Müncheni töredékek: Két kisebb nyelvemlék a müncheni udvari könyvtárban”. *Magyar Nyelvőr* 24 (1895): 415–420.
- ZOLNAI 1895b. = ZOLNAI Gyula. „XVI. századi magyar glosszák az Egyetemi Könyvtárban”. *Nyelvtudományi Közlemények* 25 (1895): 49–52.
- ZOLNAI 1899. = ZOLNAI Gyula. „A Gyöngyösi Glosszákhoz”. *Magyar Nyelvőr* 28 (1899): 364–366.
- ZOLNAI 1905. = ZOLNAI Gyula. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1905.
- ZOLNAI 1912. = ZOLNAI Gyula. „Müncheni Glosszák és Töredékek”. *Magyar Nyelvőr* 41 (1912): 166–168.